

Tartu Ülikool

Filosoofiateaduskond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Eesti ajaloo õppetool

LIISI EGLIT

**Eesti sõdurite sõjakogemus Esimeses maailmasõjas:
võrdlev analüüs sõjaaegsete kirjade ja sõjajärgsete mälestuste
põhjal**

Magistritöö

Juhendaja: PhD Aigi Rahi-Tamm

Tartu 2012

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Kirjade ja mälestuste kui sõjakogemust avavate allikate iseloomustus	17
1.1. Autorkond ja kirjutamise eesmärgid.....	17
1.2. Materjali sisu kujundanud tegurid	21
1.3. Allikate temaatiline analüüs: millest eesti sõdurid vaikivad?	27
2. Rahvusküsimus sõjakogemuse kujundajana	33
2.1. Eesti sõdurite olukord Vene armees	35
2.2. Suhted rahvaskaaslastega ja rahvusväeosade ootus	39
2.3. Vene sõduritest üleoleku demonstreerimine	43
2.4. Suhestumine Vene impeeriumi ja armeega	48
2.5. Ohvrist kangelaseks?	51
3. Sõdurite suhtlus kodurindega	54
3.1. Kahe rinde suhete areng sõja vältel	55
3.2. Suhtluse katkemine ja katkestamine	61
3.3. Sõja- ja kodurinde taasühinemine	63
3.4. Võidu ja kaotuse osakaal kojunaasmise kogemuses	67
3.5. Kahe rinde suhete kajastamise erinevus kirjades ja mälestustes	71
4. Veebruarirevolutsioon sõjakogemuse osana	73
4.1. Reaktsioon revolutsiooni puhkemisele.....	75
4.2. Sõdurite laienenud õigused	79
4.3. Eesti sõdurite osalus revolutsioonilises liikumises	82
4.4. Sõdurite võitlusmoraal	84
4.5. Muutuv vaatenurk revolutsioonile	86
Kokkuvõte	88
Lisad	92
Kasutatud allikad ja kirjandus	101
Summary	111

Sissejuhatus

Esimene maailmasõda tähistab inimkonnale osaks saanud vapustust, mille mõju selles osalenud riikidele on ka pea sajand hiljem raske üle hinnata. Ühelt poolt tähendas ilmasõda pretsedenditult arvul hukkunuid ja haavatuid, leinavaid omakseid ning tohutuid materiaalseid kahjusid, teisalt kaasnes sellega seninägematu tehnika, meditsiini ja ideede areng. Esimest maailmasõda on nähtud Esimest ja Teist maailmasõda hõlmava uue Kolmekümneaastase sõja lähtepunktina, aga ka sissejuhatuseks 20. sajandi „äärmuste ajastusse“ tervikuna.¹ Samavõrd oluliseks võib ilmasõda pidada Vene impeeriumi ja selle varemetele tekkinud uute riikide, sh Eesti jaoks. Antud regioonis on Esimest maailmasõda vaadeldud eelkõige koosmõjus vahetult järgneva kodusõdade perioodiga, mis on pannud aluse mitmele 20. sajandit defineerinud arengule.² Eesti puhul ei saa mööda vaadata 1910. aastatest kui pöördelisest perioodist rahvusteadvuse arengus, mis kokkulangenud sündmustega päädis iseseisvuse väljakuulutamise ning selle kaitsmisega Vabadussõjas. Eelmainitu muudab Esimese maailmasõja atraktiivseks uurimisobjektiks, mille paljud tahud alles ootavad avastamist.

Eestlased osalesid ilmasõjas Vene armee koosseisus, moodustades sellest hinnanguliselt 15 miljonilisest³ „aururullist“ murdosa: enamasti hinnatakse eesti sõdurite arvu umbes 100 000 inimesele. Vene armee pisut üle 300 000 mehe suurusest ohvitserikorpusest oli eesti päritolu ligikaudu 3000 meest, kellest enamiku (2400) moodustasid nn sõjaaegsed lipnikud.⁴ Hukkus või jäi kadunuks u 10% sõjas osalenud eestlastest, sh 150–180 ohvitseri. Eesti sõdurid sattusid ilmasõja käigus mitmetele lahingutandritele, peamiselt sõditi praeguse Poola, Valgevene ning Baltimaade aladel.⁵ Täpset ülevaadet sellest, millistes ja kus dislotseerunud väeosades eestlased eri hetkedel teenisid, pole siinkohal võimalik anda, ka pole see teema ammendavalt läbi uuritud. Näitena võib siiski tuua 1914. aasta 31. juulil Eestist mobiliseeritud, kellest

¹ **Eric Hobsbawm.** Äärmuste ajastu: lühike 20. sajand 1914–1991. Tallinn: Varrak, 2002.

² Vt nt: **Peter Holquist.** Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921. London: Harvard University Press, 2002.

³ Vt nt: **Peter Gatrell.** Russia's First World War: A Social and Economical History. Harlow [etc.]: Pearson Longman, 2005. Lk 1.

⁴ Sõja hakul oli Vene armees kokku 83 000 ohvitseri, sõja vältel ülendati ohvitseriks veel ligi 220 000 meest. Arvestades eestlaste osakaalu impeeriumi rahvastikus (1897. aastal u 0,8%, 1914. aastal u 0,7%), oli eestlaste osakaal ohvitserikorpuses suhteliselt suur (1%). Sõjaaegsetest lipnikest moodustasid eestlased 1,1%. **Mati Krõönström.** Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917. Magistritöö. Eesti ajaloo õppetool. Tartu, 1999. Lk 45–55. **Andreas Kappeler.** Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 51–92, siin lk 83. **Tõnu Tannberg.** Eesti ala Venemaa sõjaväesüsteemi integreerimise tagajärjed: kas „kahesaja-aastane rahuaeg“ või verekümnis impeeriumi altarile? – Tuna 2010, nr 3. Lk 52–67, siin lk 55.

⁵ Ligi pooltuhat eestlast võitles 1916.–1917. aastal Vene korpuse koosseisus Prantsusmaal. Vt ka: Lisa 1.

moodustati 23. ja 24. diviisi polgud. 23. diviis saadeti sõdima Austria-Ungari, 24. diviis Saksamaa vastu. 24. diviisi kuulus ka Tartu 95. Krasnojarski polk, mis kandis Ida-Preisimaal suuri kaotusi.⁶

Kui varem keskenduti Esimest maailmasõda puudutavas historiograafias eelkõige selle poliitilisele ja/või militaarsetele küljele, siis viimastel kümnenditel on ajalooteaduse, antropoloogia ning sotsiaal- ja kultuuripsühholoogia arengute tulemusel hakatud üha enam tähelepanu pöörama sõjas otsesemalt või kaudsemalt osalenud inimestele ja nende läbielamistele. Uuritakse sõja mõju sõdurikonnale, kojujäänutele, leinamiskogemusele, kollektiivsele mälule jms. Olulisele kohale on seejuures asetatud erialadevahelisis: omavahel teevad koostööd ajaloolased, etnoloogid, kultuuriloolased, folkloristid jt.

Sõja mõju selles ühel või teisel viisil osalenud inimestele ja ühiskondadele iseloomustatakse mõiste *sõjakogemus* abil. Sageli jääb see vastavates käsitlustes lähemalt avamata ning tähistab üldiselt isiku, inimrühma või ühiskonna kui terviku sõjaga seonduvate läbielamiste kogumit.⁷ Kogemuse definitsioonile on suuresti aluse pannud Edward M. Bruner, kes eristab seejuures kolme osapoolt: *reaalsust*, *kogemust* ja *representatsiooni*. Reaalsuse moodustavad indiviidi läbielatud sündmused. Kogemus tähistab seda, kuidas viimased saavad inimese teadvuse osaks, millist tähendust nad kogeja jaoks kannavad. Kogemus ilmneb uurijale alati representatsiooni kaudu: kuidas indiviid oma kogemust edasi annab ja väljendab.⁸ Mainitud jaotuses on enamik kogemuse uurijaid tänaseni üksmeelel. Tiiu Jaago on paralleelselt eristanud aset leidnud *tõsielusündmuse*, mis kujundavad indiviidi kogemust, ning kogeja poolt edasi antud *jutusündmuse* kui tõsielusündmuste suulist või kirjalikku meenutamist.⁹ Sõjakogemuse puhul tuleb teisisõnu eristada selle kandja sõjaga seotud läbielamiste kogumit ning seda, kuidas läbielamisi teadvustatakse-mõtestatakse ja kirjeldatakse-seletatakse.

Kogemuse edasiandmine toimub alati pärast seda loovate sündmuste toimumist, olgu mõned tunnid, päevad või aastad hiljem, ning avaldub uurijale üksnes kogeja poolt koostatud subjektiivse narratiivi kaudu, olles otseselt seotud mälu ja mäletamisega (mineviku kultuurispetsiifilise tõlgendamisega olevikus). Tõsielu- ja jutusündmused (reaalsus ja

⁶ **Mati Kröönström.** Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914. – Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos. Tartu: Scripta Musicalia, 1994. Lk 184–196, siin lk 184–188.

⁷ Vt ka: **Jason Throop.** Articulating Experience. – Anthropological Theory 2003, Vol. 219, No. 3. Lk 219–241, siin lk 220–221.

⁸ Inglise keeles vastavalt *reality* (reaalsus), *experience* (kogemus) ja *expression* (representatsioon). The Anthropology of Experience. Ed. by Victor W. Turner, Edward M. Bruner. Chicago: University of Illinois Press, 1986. Lk 3–32.

⁹ **Tiiu Jaago.** Sündmus – mis-juhtus-küsimus tõsieluslugudes. – Jutustamise teooriad ja praktikad. Koost. Marina Grišakova. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010. Lk 183–204, siin lk 190.

representatsioon) on omavahel jutustaja kogemuse kaudu küll seotud, ent nende vahele paigutuvad mitmed nii juhuslikud kui sihilikud filtrid. Ene Kõresaar on elulugude koostamisele omaseid mõjureid iseloomustanud mõiste *eluloosünkretism* abil, mis viitab aegade, reaalsuste ja kontekstide kompleksusele.¹⁰ Teisisõnu on uurijal keeruline kui mitte võimatu hoomata tõsielusündmusi, ent analüüsides jutusündmusi, võib nii asetleidnud tegelikkusele kui indiviidi kogemusele kindlasti lähemale jõuda. Kui ajaloolaste eesmärgiks võib seejuures pidada pigem tõsielusündmuste võimalikult tõepäraselt kujutamist, siis kultuuriloolaste ja mälu-uurijate jaoks on paeluv tõsielusündmustest ja kogemusest jutusündmusteni viiv teekond.

Vastavalt kogemuse kandjale jagatakse sõjakogemus *sõjarinde* ja *kodurinde* vahel.¹¹ Eesti keeles on seni kasutusel olnud lähedane mõistepaar *rinne* (lahingutegevusega seotud piirkond) ning *tagala* (väeosa tegevuspiirkonnas paiknevad varustuse ja teeninduse allüksused, laiemas tähenduses sõdiva riigi ala väljaspool rindepiirkonda). Mõisted sõjarinne ja kodurinne on pisut laiemad ning viitavad ühiskonna kui terviku jaotusele nn totaalse sõja kontekstis, kus sõjavägi ja tsiviilühiskond kui sõja ühe osapoole (riigi, ühiskonna) erinevad rinded panustasid sõtta ning olid sellest samaaegselt mõjutatud. Sõjarinne hõlmab armeede koosseisu (eelkõige sõdureid ja ohvitseri) ning vastav kogemus koosneb lahingutegevusest, aga ka elust armee keskkonnas (sh tagalaüksustes), armeesisestest suhetest jms. Kodurinne tähistab otsesesse sõjategevusse vähemkaasatud tsiviilühiskonda (sõdurite peresid, tuttavaid ning laiemalt kogu ühiskonda), vastav kogemus viitab sellele, kuidas ühiskond sõja tingimustes toomis: milliseid probleeme sõda tekitas ning milliseid arenguid lõi; kuidas saadi hakkama ilma suure osa ühiskonna liikmeteta, kes saadeti sõduriteks, ning kuidas tsiviilühiskond sõjategevusse panustas.¹²

Ehkki kahe rinde kontseptsiooni on historiograafias mõlema poole sõjakogemuse analüüsimisel võrdlemisi edukalt kasutatud,¹³ kätkeb selle täpse määratlemise keerukus

¹⁰ **Ene Kõresaar.** Mälu, aeg, kogemus ja eluloouuri ja pilk. – Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive. *Studia Ethnologica Tartuensia* 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003. Lk 7–32, siin lk 24–26. Reaalsuse, kogemuse ja representatsiooni omavahelistest mõjudest vt ka: **Kirsti Salmi-Niklander.** Sündmus, kogemus ja jutustamine. – *Mäetagused* 2009, nr 43. Lk 19–38.

¹¹ Inglise keeles tavapäraselt *War Front (Fighting Front)* ja *Home Front*, saksa keeles *Kriegsfront (Front)* ja *Heimatfront*. Vene keeles on pigem kasutusel kitsam mõistepaar *фронт* ja *тыл*. Mõistetest vt nt: **Gerd Krumeich.** *Kriegsfront – Heimatfront. – Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges.* Hg. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Dieter Langwiesche, Hans Peter Ullmann. Essen: Klartext Verlag, 1997. Lk 12–19.

¹² Sõja- ja kodurinde mõistetest vt ka ptk 3.

¹³ Vt nt: *Gender and War in twentieth-century Eastern Europe.* Ed. by Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. Indianapolis: Indiana University Press, 2006. **Nikolaus Buschmann.** *Der verschwiegene Krieg: Kommunikation zwischen Front und Heimatfront. – Kriegserfahrungen,* lk 208–224.

mitmeid problemaatilisi aspekte, mistõttu kiputakse mõisteid lihtsustama ja üldistama, kasutades neid sageli sootuks defineerimata.¹⁴ Ei ole otstarbekas eristada kahte rinnet üksnes nende asukoha põhjal või eraldada sotsiaalseid rühmi vastavalt sellele, kas lahingutegevus neid otseselt mõjutas või mitte. Nii ida- kui läänerrindel tekkis Esimese maailmasõja käigus olukordi, kus sõja- ja kodurinne geograafiliselt ühtisid: lahingutegevus jõudis ka tsiviilühiskonnani.¹⁵ Lisaks oli sõjaväe tagalateenistuses inimesi, kes osalesid lahingutes harva või ei osalenud üldse.¹⁶ Ülaloodud ja siinses töös kasutatud armee-tsiviilühiskonna eristuse nõrgaks kohaks on mitmete heategevuslike organisatsioonide (nt Punane Rist) paigutamine, kuivõrd nende tegevus hõlmas nii armeede kui tsiviilühiskonna koosseisu.

Õigustatud ei ole ajalookirjanduses pahatihti kasutatud lihtsustatud soopõhine eristus: sõjarinde moodustasid mehed, kodurinde naised.¹⁷ Oli naisi sõjarindel, kelle kogemus kattus vähemalt osaliselt sõdivate meeste omaga, aga ka mehi kodus, kelle läbielamise osaks olid samasugused kogemused, nagu oma lähedasi sõjarindelt koju ootavatel naistelgi. Võib arvata, et oma poja sõtta saatnud mehe ja naise kogemused olid nii mõneski aspektis sarnasemad kui rindel sanitarina tegutsenud ning kodus oma meest ootava naise omad. Kui sõjarinde osaks olnud naiste tegevus on historiograafias võrdlemisi palju tähelepanu pälvinud,¹⁸ siis kodurindele jäänud meeste roll on suhteliselt tagasihoidlikult valgustatud.¹⁹ Viimase asjaolu üheks põhjuseks on allikmaterjali iseloom: enim leidub allikaid kaevikutes võitlevate sõdurite ning neid kodus ootavate naiste kohta.²⁰ Eesti allikmaterjali puhul lisandub olulise tegurina üldine meestekeskus: kuivõrd isiklikku, eriti tsiviilühiskonnast sõjarindele suunatud kirjavahetust on säilinud suhteliselt vähe, jääb kodurindel viibivate naiste lugu sõjarinde meeste loo varju. Isegi kui sõdurite materjalis on tsiviilühiskonna kogemus kajastatud, avaldub see lugejale üksnes viimaste nägemuse kaudu.

¹⁴ Vt nt: **Margaret H. Darrow**. French Women and the First World War. War Stories of the Home Front. New York: Berg, 2000.

¹⁵ Eestis toimus see 1918. aasta veebruaris, kui Saksa sõjavägi okupeeris Eesti. Lääne-Eesti saared vallutati pisut varem, alates 1917. aasta oktoobrist.

¹⁶ Vt nt: Adolf-Arthur Kuldkepi päevik, pagineerimata. (Originaal asub Tarvo Kuldkepi valduses.)

¹⁷ **Belinda J. Davis**. Homefront. Food, Politics and Women's Everyday Life during the First World War. – Home/Front. The military, War and Gender in Twentieth-Century Germany. Ed. by Karen Hagemann, Stefanie Schüler-Springorum. New York: Berg, 2002. Lk 115–138. Vt ka: Gender and War, lk 2–6.

¹⁸ Vt nt: **Alon Rachamimov**. „Female Generals“ and „Siberian Angels“: Aristocratic Nurses and the Austro-Hungarian POW Relief. – Gender and War, lk 23–45. **Margaret H. Darrow**. French Women and the first World War, lk 133–168.

¹⁹ Gender and War, lk 4.

²⁰ Üldistatult võib öelda, et enamiku kogemust käsitlevas historiograafias kasutatud allikmaterjalist moodustavad sõdurite ja koduste vaheline erakorrespondents ning sõdurite mälestused, kuna tegu on suurimate sõjakogemust valgustavate allikakogumitega.

Siinse töö eesmärk on valgustada eesti sõdurite²¹ sõjakogemust, kasutades viimast avava allikmaterjali võrdlevat meetodit. Ehkki taustainfo ja kohatise võrdlusmaterjalina kasutatakse laia valikut allikmaterjali, on lähtuvalt allikate sarnastest adressaatidest (laiem avalikkus) ja mahust lähemaks analüüsiks välja valitud kaks kompaktselt materjalikogumit: sõduritelt ajalehele Postimees saadetud sõjaaegsed kirjad ning Vabadussõja Ajaloo Komitee (VAK) üleskutsel 1920.–1930. aastatel kirja pandud mälestused. Enam-vähem sarnase eesmärgiga, laiale lugejaskonnale suunatud allikmaterjali on võimalik omavahel kõrvutada; samas lubavad allikate kirjanemise erinev aeg ning ajas muutunud adressaat võrrelda, mil viisil nägid sõdurid üht või teist sõjakogemuse aspekti ning kuidas ja mis põhjustel nende nägemus ajas muutus. Skaalal reaalsus-kogemus-representatsioon lähtutakse erialadevahelisest vaatenurgast: keskendudes sõjakogemusele, analüüsitakse jutusündmuste esitust, ent pööratakse tähelepanu ka nii võimalikele tõsielusündmustele kui nendest jutusündmusteni viivale teele. Teisalt on oluline meeles pidada, et üldistusi tuleb antud kitsa valimi osas teha ettevaatlikult. Ehkki kõne all on eesti sõdurite sõjakogemus kui tervik, koosneb see tuhandetest erinevatest sõjakogemustest, millest annavad aimu sajad talletunud kirjeldused. Viimastel esineb siiski suur hulk ühisjooni, mille esiletoomisele antud uurimus keskendubki.

Töö esimeses peatükis analüüsitakse lähemalt kasutatud allikmaterjali, selle autoreid ning nende eesmärgi, materjali sisu mõjutanud tegureid jms. Ülejäänud kolme peatüki läbivaks jooneks on kirjade ja mälestuste võrdlemise abil eesti sõdurite sõjakogemust defineerivate aspektide esiletoomine ning viimaste sisu avamine, analüüsides samal ajal sõdurite vaatenurkade muutumist ning selle võimalikke põhjuseid. Lähemaks analüüsiks on välja valitud rahvusküsimuse (eestlaste positsiooni Vene armees), sõja- ja kodurinde vaheliste suhete ning Veebruarirevolutsiooni mõju sõjakogemuse kujunemisele. Mainitud kolm on kogemust avavas allikmaterjalis enam kõneainet leidnud teemad ning avaldanud tuntavat mõju kogemuse kui terviku kujunemisele, mistõttu on nende lähem analüüs eesti sõdurite sõjakogemuse valgustamiseks möödapääsmatu.

²¹ Ehkki Vene impeeriumi kodanike rahvusliku kuuluvuse (etnilise identiteedi) määramine on tihti problemaatiline ning hõlmab erinevaid ja sageli üksteisele vastukäivaid kategooriaid nagu usutunnistus, emakeel, keeleoskus, geograafiline päritolu, seisus jne, olid eestlased (sh sõjakogemust avava materjali autorid-sõdurid) end vaadeldavaks perioodiks siiski üldiselt ühtse rahvusena teadvustanud. Vt ka: **Toomas Karjahärm**. Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad. Tallinn: Argo, 2012. Lk 37–77. Allikmaterjalist lähtuvalt käsitletakse siinses töös eelkõige reasõdureid, kellest osa ülendati küll sõja jooksul ohvitserideks.

Historiograafia

Esimese maailmasõja ning sõjakogemuse kohta leiduv historiograafia on ulatuslik, mistõttu leiavad siinkohal mainimist üksnes eesti sõdurite sõjakogemusega haakuvad uurimused. Viimaseid võib vaadelda kolme suunana. Esimese haru moodustavad ilmasõja aegsele Vene impeeriumi (sh Balti kubermangude) ühiskonnale keskenduvad käsitlused, mis pakuvad sõdurite kogemuse uurimisele vajalikku taustainfot.²² Eraldi on märkimist väärt Veebruarirevolutsioonile ning sellele järgnenud ajale pühendatud uurimused.²³ Eesti kontekstis on lähtutud eelkõige ilmasõja sõjalis-poliitilisest küljest, uurides eesti ohvitserkonda,²⁴ Vene armee komplekteerimise ja mobilisatsiooni küsimusi²⁵ ning rahvusväeosade temaatikat,²⁶ ent esineb ka käsitlusi, mis pakuvad tausta sõjaaegse Eesti ühiskonna arengutest.²⁷

²² Ülevaadet Esimese maailmasõja aegse Vene impeeriumi majandusliku ja sotsiaalse tausta kohta pakub nt: **Peter Gatrell**. *Russia's First World War. Impeeriumis levinud võõraviha-kampaaniatest* vt: **Eric Lohr**. *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens during World War I*. London: Harvard University Press, 2003. Haridusoludest vt nt: **Scott J. Seregny**. *Zemstvos, Peasants, and Citizenship: The Russian Adult Education Movement and World War I*. – *Slavic Review* 2000, Vol. 59, No. 2, lk 290–315. Patriootlikust kultuurist ja sellealastest kampaaniatest vt: **Hubertus F. Jahn**. *Patriotic Culture in Russia during World War I*. London: Cornell University Press, 1998. Naiste õigustest vt: **Rochelle Goldberg Ruthchild**. *Equality and Revolution: Women's Rights in the Russian Empire 1905–1917*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010.

²³ Vt nt: **Rex Wade**. *The Russian Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. **Stephen Antony Smith**. *The Russian Revolution: A Very Short Introduction*. New York, Oxford University Press, 2002. **Mark D. Steinberg**. *Voices of Revolution, 1917*. London: Yale University Press, 2001. **Orlando Figes**. *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917*. London: Yale University Press, 1999. **Christopher Read**. *From Tsar to Soviets: Russian People and Their Revolution, 1917–1921*. London: UCL Press, 1996. **Георгий Катков**. *Февральская революция*. Москва: Центрполиграф, 2006. **Георгий Граф**. *Революция и флот: Балтийский флот в 1917–1918 гг.* Москва: Вече, 2011. **Кирилл Назаренко**. *Флот, революция и власть в России: 1917–1921*. Москва: Квадрига: Русская панорама, 2011. **Павел Милюков**. *История второй русской революции*. Москва: РОССПЭН, 2001.

²⁴ **Mati Kröönström**. Eesti rahvusest ohvitserid. **Mati Kröönström**. Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid. – *Ajalooline Ajakiri* 1998, nr 2. Lk 49–64. **Mati Kröönström**. Tsaariarmees teeninud eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalsest päritolust. – *Ajalooline Ajakiri* 2000, nr 3. Lk 43–50.

²⁵ **Tõnu Tannberg**. “Tsaar kui kutsub oma lapsi...”. 1914. aasta mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaal. – *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised* 3(10). Toim. Leino Pahtma, Helina Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998. Lk 193–212. **Mati Kröönström**. Reservväelaste mobilisatsioon. **Tõnu Tannberg**. Eesti ala Venemaa sõjaväesüsteemi integreerimise tagajärjed. Vt ka: **Tõnu Tannberg**. Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, 2011.

²⁶ Rahvusväeosade loomisest Eestis: mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918. Koost. Tõnu Tannberg, Ago Pajur. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998. 1. Eesti Polgu komitee protokollid 1917–1918. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001. **Juhan Möttus**. 2. jalaväepolgu ajalugu: allikapublikatsioon. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007. **Tõnu Tannberg**. Aleksander Tõnisson rahvusväeosade formeeriija ja ülemana. – Eesti mees Vene kroonus, lk 299–313. **Oskar Kurvits**. Eesti rahvusväeosade loomine: 1917–1918. 1. Eesti polk, I. Tallinn: Selts 1. Eesti Polk, 1930. **Vitali Lokk**. Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur. Tallinn: Argo, 2008.

²⁷ **Andreas Kappeler**. Hiliskeiserlik Vene impeerium. Postimehe sõjaaegsest rollist vt: **Krista Aru**. Üks kirk, kolm mõõdet. Peatükke eesti toimetajakeskset ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008. Lk 181–192. Sõja mõjust Tartu Ülikoolile vt nt: **Sirje Tamul**. Tartu Ülikool venestamise, sõja ja sulgemise ohus (1882–1918) – Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja

Järgmise historiograafia suuna moodustavad sõdurite sõjakogemusele keskenduvad uurimused. Kuivõrd Eestis leidub viimaseid seni suhteliselt napilt,²⁸ tuleb pilk pöörata Eestist väljaspool loodud käsitlustele teiste armeede sõdurite sõjakogemuse kohta. Enim on antud temaatika pälvinud tähelepanu lääneriikides, eelkõige Suurbritannias, Prantsusmaal, USAs, Saksamaal ja Austrias; Vene armeed puudutav töö on suuresti veel ees. Olulisemate suundadena võib siinjuures välja tuua sõjakogemuse seotuse mälu ja mäle(s)tamisega,²⁹ kogemuse vägivaldse aspekti,³⁰ soorollide³¹ ja meditsiiniliste küsimustega³² seonduva uurimise. Antud töid on võimalik kasutada edukalt ka eesti sõjakogemuse analüüsil, nii teoreetiliste raamistike valimisel kui võrdlusel. Ehkki käesoleva uurimuse otsene eesmärk ei ole eesti materjali ja sõjakogemuse kõrvutamine muude armeede ja rahvuste omadega, on

moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II. Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010. Lk 69–126. Vanemast kirjandusest vt ka: **Arnold Takkin**. Eesti Esimese maailmasõja aastail. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.

²⁸ Sõdurite sõjakogemust on uuritud üksikute artiklite ja lõputööde tasandil, keskendudes eelkõige sõdurite kirjadele. **Aigi Rahi, Piret Jõgisuu**. Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr 2(101). Lk 29–48. **Aigi Rahi, Piret Jõgisuu**. Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast. – Ajalooline Ajakiri 2000, nr 3(110). Lk 51–67. **Andreas Kalkun**. Jakob Ploomi kirjad sõjast: kirjakonventsioonid ja isiklik tragöödia. – Akadeemia 2008, nr 3. Lk 559–589. **Liisi Eglit**. Eesti sõdurite sõjakogemus Esimeses maailmasõjas. Bakalaureusetöö. Juhendaja Aigi Rahi-Tamm. TÜ eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2009. Vt ka: Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918. Ed. by Jaan Ross. Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart, Band 5. Cologne, Weimar and Vienna: Böhlau Publishers, 2012. Käesolev töö tugineb osaliselt siinkirjutaja kahele artiklile. **Liisi Eglit**. Kirjad, päevikud ja mälestused eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikadena. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil: historiograafilisi, allikaõpetuslikke ja institutsioonilaseid uurimusi. Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012. Lk 212–234. [kogumik ilmumisel] **Liisi Eglit**. Sõja- ja kodurinde suhted I maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjades ja mälestustes. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2(8). Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2012. [kogumik ilmumisel]

²⁹ **Jay Winter**. Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century. London: Yale University Press, 2006. **Jay Winter**. Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. **Paul Fussell**. The Great War and Modern Memory. London: Oxford University Press, 2000. **Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker**. 14–18: Understanding the Great War. New York: Hill and Wang, 2002. **George Mosse**. Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars. Oxford: Oxford University Press, 1991. Commemorating War: the politics of memory. Ed. by Timothy G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper. New Brunswick: Transaction Publishers, 2004.

³⁰ **Joanna Bourke**. An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare. New York: Basic Books, 1999. **Harris Ruth**. The Child of the Barbarians: Rape, Race and Nationalism in France during the First World War. – Past and Present 1993, No. 141. Lk 170–206. **Joanna Bourke**. Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

³¹ Gender and War. **Melissa K. Stockdale**. „My Death for the Motherland is Happiness“: Women, Patriotism and Soldiering in Russia's Great War, 1914–1917. – The American Historical Review 2004, Vol. 109, No. 1. Lk 78–116. **Ute Daniel**. Der Krieg der Frauen 1914–1918: Zur Innenansicht des Ersten Weltkrieges in Deutschland. – „Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...“ Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs. Hg. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz, Essen: Klartext Verlag, 1997. Lk 131–150.

³² **Mary Guyatt**. Better Legs. Artificial Limbs for British Veterans of the First World War. – Journal of Design History 2001, Vol. 14, No. 4. Lk 307–325. **Catherine Merridale**. The Collective Mind: Trauma and Shell-Shock in Twentieth-Century Russia. – Journal of Contemporary History 2000, Vol. 35, No. 1. Lk 39–55. **Jessica Meyer**. Gladder to be going out than afraid: Shellshock and Heroic Masculinity in Britain, 1914–1919. – Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies. Ed. by Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden: Brill Academic Publishers, 2003, Lk 195–210. **Peter Leese**. Shell Shock. Traumatic Neurosis and the British Soldiers of the First World War. New York: Palgrave Macmillan, 2002. **Anthony Babington**. Shell-shock. A History of the Changing Attitudes to War Neurosis. London: Leo Cooper, 1997.

mainitud käsitlusi kasutatud siinsete eripärade, näiteks materjalist puuduvate teemade esiletoomisel.

Kolmanda historiograafia suuna moodustavad kogemuse representatsiooni analüüsiga tegelevad käsitlused mälu-uuringute, kultuuripsühholoogia, etnoloogia ja antropoloogia vallast. Olulisemate töödena võib seejuures esile tõsta kogemuse mõiste,³³ mäletamise protsessi,³⁴ spetsiifiliselt sõjaga seotud kogemuste väljendamise³⁵ ja kogemust avavate allikate analüüsiga tegelevaid käsitlusi.³⁶ Eesti kontekstis on keskendutud peamiselt Esimesest maailmasõjast hilisemale ajale, eelkõige Teisele maailmasõjale ning sellele järgnevale perioodile.³⁷ Mainitud töid on siinses uurimuses kasutatud allikmaterjali analüüsimist toetava teoreetilise raamistiku ning võrdlusobjektina.

Allikad

Sõjakogemust avavateks põhialliketeks võib pidada korrespondentsi ja autobiograafilist materjali (nn egodokumente), ehkki nende toestamiseks ning analüüsimiseks on vajalik ka teiste vastava perioodi tausta avavate allikate (näiteks armeega seonduv materjal, ajakirjandus, seadusandlus) olemasolu.³⁸ Sõjakogemuse historiograafias on enim tähelepanu pälvinud sõjaaegne korrespondents (kirjad, postkaardid), eelkõige sõdurite ja nende perekondade kirjavahetuses.³⁹ Sõjakogemust uurivates töedes on edukalt kasutatud (ja omavahel kombineeritud) mälestusi, elulugusid, päevikuid, sõdurite ajalehti,

³³ **Ene Kõresaar.** Mälu, aeg, kogemus. **Tiiu Jaago.** Sündmus – mis-juhtus-küsimus tõsielulugudes.

³⁴ **Ene Kõresaar.** *Kollektiivne mälu* ja eluloouurimine. – Kultuur ja Mälu. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Toim. Terje Anepaio, Ene Kõresaar. Tartu: Tartu Ülikool, 2001. Lk 42–58.

³⁵ **Annikki Kaivola-Bregenhøj.** War as a Turning Point in Life. – Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives. Ed. by Annikki Kaivola-Bregenhøj, Barbo Klein, Ulf Palmenfelt. Helsinki: Finnish Literature Society, 2006. Lk 29–46.

³⁶ **Rutt Hinrikus.** Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – Võim ja kultuur. Koost. Arvo Krikmann, Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003. Lk 171–214.

³⁷ Vt nt: Soldiers of Memory: World War II and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories. Ed. by Ene Kõresaar. New York: Rodopi, 2011. **Ene Kõresaar.** Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafilise minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2005. **Tiina Kirss.** Mälujäljed ja tõlgendamisvõimalused: eestlaste elulood Saksa okupatsiooni ajast. – Vikerkaar 2006, nr 4–5. Lk 136–149.

³⁸ Siinses töös on taustmaterjalina kasutatud näiteks ajalehe Postimees sõjaaegseid numbreid.

³⁹ Vt nt: **Martha Hanna.** A Republic of Letters. The Epistolary Tradition in France during World War I. – The American Historical Review 2003, Vol 108, No. 5. Lk 1338–1361. **Sabine Giesbrecht.** Deutsche Liedpostkarten als Propagandamedium im Ersten Weltkrieg. – Lied und populäre Kultur / Song and Popular Culture 2005/2006, No. 50/51. Lk 55–97. **Ines Rebhan-Glück.** „Wenn wir nur glücklich wieder beisammen wären...“ Der Krieg, der Frieden und die Liebe am Beispiel der Feldpostkorrespondenz von Mathilde und Ottokar Hanzel (1917/18). Diplomarbeit. Betreuerin Christa Ehrmann-Hämmerle. Universität Wien. Wien, 2010. [http://othes.univie.ac.at/8301/1/2010-01-18_0308027.pdf] (30.04.2012) **В. И. Старцев.** Почтовая открытка как средство идеологической обработки населения в начале первой мировой войны. – Россия и Первая мировая война: (материалы международного научного colloquiuma). Toim. Смирнов, Н. Санкт-Петербург: Буланин, 1999. Lk 96–100.

eluloointervjuusid jms materjali.⁴⁰ Alljärgnevalt annan lühikese ülevaate eesti sõdurite sõjakogemust valgustavast põhilisest allikmaterjalist ehk kirjadest, päevikutest ja mälestustest.

Aasta	1914	1915	1916	1917	Dateerimata	KOKKU
Kirjade arv	8	72	273	280	59	691

Tabel 1. Postimehele saadetud kirjade arv 1914–1917. Allikas: EAA 2111.

Suurima osa sõjaaegsest korrespondentsist moodustavad sõduritelt ajalehele Postimees läkitatud kirjad, mis on tallel Ajalooarhiivis Postimehe fondis.⁴¹ Kokku sisaldab fond 691 kirja ligi tuhatkonna autori poolt (vt tabel 1).⁴² Sõdurid asusid Postimehele kirju saatma selles sõja alguses ilmunud teate järel, mis kinnitas, et leht trükkib laekunud materjalist ära „mõned kohad, mis meie soldatite tegevusest kodustele inimestele huvitust pakuvad.”⁴³ Vaadeldes avaldatud kirjade sisu, võib arvata, et kampaania eesmärgid olid ühiskonna patriotismi suurendamine, näidates sõdurite erksust ja kangelaslikkust, ning lugejate hulga kasvatamine, avaldades kirju põnevatel teemadel. Postimees publitseeris sõduritelt otse toimetusele saadetud kirjadest siiski vaid mõne üksiku, keskendudes lehele laekunud sõdurite erakirjavahetuse avaldamisele, ning lõpetas sõdurikirjade trükkimise lõplikult 1915. aasta sügiseks.⁴⁴ Põhjuseks võis olla asjaolu, et toimetuse silmis ei olnud suurem osa kirjadest, eelkõige need, mida tsenseerimata kujul avaldada sobis, ootustele vastava huvitava sisu ja hea kirjastiiliga.⁴⁵ Postimehele saadetud kirjade hulk kasvas sellest hoolimata kuni 1917. aasta

⁴⁰ Mälestuste kasutamisest vt nt: **E. P. F. Lynch.** Somme Mud. The Experience of an Infantryman in France 1916–1919. Ed. by Will Davies. London: Bantam Books, 2008. Sõdurite mälestusi, päevikuid ja elulugusid on omavahel kombineeritud mitmetes töödes, vt nt: **Joanna Bourke.** An Intimate History of Killing. **Stephane Audoin-Rouzeau, Annette Becker.** 14-18. **Ross J. Wilson.** „Tommifying“ the Western Front, 1914–1918. – Journal of Historical Geography 2011, Vol. 37, No. 3. Lk 338–347. Sõdurite ajalehtede kohta vt: **Robert L. Nelson.** Soldier Newspapers: A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond. – War in History 2010, 17(2). Lk 167–191. Eluloointervjuusid on Esimese maailmasõja kogemuse uurimisel kasutatud suhteliselt vähe, vt nt: **Max Arthur.** Forgotten Voices of the Great War. A New History of WWI in the Words of the Men and Women Who Were There. London: Ebury Press, 2003.

⁴¹ Eesti Ajalooarhiiv (=EAA), fond 2111. Trükkkäitis Postimees. Fond sisaldab kirju aastatest 1914 (EAA 2111-2-17), 1915 (EAA 2111-2-18), 1916 (EAA 2111-2-19), 1917 (EAA 2111-2-20) ning dateerimata kirju (EAA 2111-2-25). Sõdurite tervitusi ja kirju avaldas enamik tol ajal ilmunud eestikeelsetest lehtedest, nagu Päevaleht, Olevik, Hääli, Tallinna Teataja, Sakala, Võru Teataja, Ristirahva Pühapäevaleht, ent neile saadetud kirjad pole tõenäoliselt originaalidena säilinud. Vt ka: Lisa 2–5.

⁴² Kirjasaatjate täpset arvu on raske hinnata, kuna paljude kollektiivselt allkirjastatud kirjade puhul pole autoreid eraldi märgitud. Nii mõnegi kirja autoritena on toodud näiteks „Sõjaväest eestlased“ (EAA 2111-2-18, l. 16) või „Haavatud eesti sõjamehed“ (EAA 2111-2-18, l. 92). Kirjade kollektiivne allkirjastamine oli levinud eelkõige 1915. aasta teisest poolest alates.

⁴³ Postimees 1914, nr 193. Lk 3. Jaan Tõnissoni sõnul nägi toimetuse end ka „vahemehena võitleja ja koduse rahva vahel“. **Krista Aru.** Üks kirk, kolm mõdet, lk 183.

⁴⁴ Viimane kiri avaldati Postimehes 11. juulil 1915. Vt Postimees 1915, nr 155. Lk 2. Postimees jätkas küll sõdurite tervituste avaldamist, ent täispikkuses kirju edaspidi ei publitseeritud.

⁴⁵ Toimetuse kimbatust kirjade avaldamisel näitab ühele 1915. aastal saadetud kirjale toimetaja pealekirjutatud tekst: „Ei paku palju huvitavat, mis huvitav, ei saa avaldada.” Juhan Hurda kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l.

keskpaigani, hääbudes seejärel. Viimane Postimehele laekunud kiri on kirjutatud 8. detsembril 1917.⁴⁶

Vähemal määral leidub koguduste fondides asuvaid sõduritelt kirikuõpetajatele saadetud kirju: kokku sisaldavad Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) koguduse fondid 32 kirja.⁴⁷ Enim materjali pakub seejuures EELK Laiuse koguduse fond, mille pastor Villem Reiman sõduritest koguduseliikmetega aktiivseimat kirjavahetust pidas.⁴⁸ Eestile eripäraselt leidub teadaolevalt suhteliselt vähe sõdurite ja koduste vahelisi erakirju ning veel napimalt kodurindelt sõjarindele läkitatud kirju. Üksikuid Esimese maailmasõja aegseid erakirju esineb näiteks VAKi töökomisjoni kollektsioonis⁴⁹ ning teistes fondides.⁵⁰ Põhjalikumat käsitlust on pälvinud Jakob Ploomi kirjavahetus venna perega,⁵¹ publitseeritud on ka polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale⁵² ning Julius Kuperjanovi kirjad koolivennale.⁵³ Märkimisväärne hulk sõdurite erakirju on Postimehe veergudel 1914.–1915. aastal avaldatud, ent

21. Hurda näol oli tegu regulaarse kirjasaatjaga, kelle kirjad olid ülejäänutega võrreldes suhteliselt ladusalt ning huvitavalt kirjutatud. (Vt ka lisa 4.) Antud asjaolu peegeldab hästi toimetuse ootuste ning tegelikkuse vahel laiutanud tühimikku. Kirjade avaldamise lõpetamise põhjustest annab aimu ka ühele 1915. aasta detsembris laekunud kirjale lisatud toimetaja märkus: „Sõjameeste kirju meil lehes enam ei avaldata. Päälegi olid need nõrgad.“ A. Kilteri kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 116.

⁴⁶ Mihkel Kallase kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 351. Dateerimata kirjade seast leiab siiski ka hilisemaid, sh Vabadussõja aegseid kirju.

⁴⁷ Sõdurite kirju esineb järgmistes EELK koguduste fondides: Kuusalu (EAA 1216-1-116), Helme (EAA 1296-1-263), Laiuse (EAA 1285-1-347), Narva Aleksandri (EAA 1221-1-220), Paistu (EAA 1286-1-161), Palamuse (EAA 1261-1-214), Pärnu-Jaagupi (EAA 1280-1-116) ja Tartu Peetri (EAA 3150-1-362). EAÕK jt koguduste fondidest kirju seni leida pole õnnestunud.

⁴⁸ EAA 1285-1-347. Sõdurite kirjad pastor Reimanile. Kokku asub säilikus 18 sõdurite kirja. Villem Reimani (1861–1917) näol on tegu eesti rahvusliku liikumise ühe olulisema tegelasega, kes oli muuhulgas alates 1890. aastast Laiuse kogukonna pastor. Vt ka: **Piret Jõgisuu**. Viljandimaa kirikuõpetajate kirjad ajalooallikana 1880–1915. Peaseminaritöö. Juhendaja Aigi Rahi. TÜ arhiivinduse õppetool. Tartu, 1999. Töös on muuhulgas publitseeritud koguduseliikmete kirju V. Reimanile.

⁴⁹ Vt nt: Eesti Riigiarhiiv (=ERA) 2124-3-125. Mihkel Esseitsmesi I maailmasõja ja Vabadussõja aegsed kirjad ja mälestused. ERA 2124-3-408. A. Kirsipuu poolt saadetud Esimese maailmasõja dokumendid. ERA 2124-3-440. Voldemar Konluse isiklik kiri Esimese maailmasõja ajast. ERA 2124-3-658, ERA 2124-3-659. Jaak Luhakoodri kirjad kodustele Esimese maailmasõja ajast. ERA 2124-3-764. August Miku kirjad Esimesest maailmasõjast ja Vabadussõjast. ERA 2124-3-1036. J. Puna isiklikud kirjad kodustele tsaariarmee ja Esimese maailmasõja ajast. ERA 2124-3-1388. Alfred Zilensky kirjad kodustele Esimese maailmasõja ajast. 2124-3-1394. Oskar Taeli poolt Vabadussõja Ajaloo Komiteele saadetud sõdurite kirjad kodustele Esimese maailmasõja ajast.

⁵⁰ Vt nt: EAA, 5166. Pavel Tisler, Põltsamaa kodu-uurija. Kirju, fotosid jms materjali esineb ka mitmete muuseumide, näiteks Eesti Rahva Muuseumi kogudes. Vt nt: **Kairi Kaelep**. Eesti Rahva Muuseumi fotokogu I maailmasõja kajastajana. Lõputöö. Juhendaja Ago Pajur. TÜ üldajaloo õppetool. Tartu, 2000. **Jana Reidla**. Kaanepiltide teemal. Külaskäik Augustowo metsa sõjaliinile 12. aprillil 1915. – Ajalooline Ajakiri 1998, nr 2(101). Lk 117–119.

⁵¹ **Andreas Kalkun**. Jakob Ploomi kirjad sõjast.

⁵² Rahvusväeosade loomisest Eestis. Lk 223–244. Vt ka: Ohvitserina Vene armees. Polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909). Toim. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002.

⁵³ **Liivi Uuet**. Julius Kuperjanovi kirjad koolivennale. – Tuna 2007, nr 2. Lk 67–71.

originaalidena tõenäoliselt mitte säilinud.⁵⁴ Üksikud kirjad publitseeriti 1914. aastal kogumikus „Sõjakirjad, 1914“.⁵⁵

Kirjade eripära muu sõjakogemust valgustava materjali, eelkõige mälestustega võrreldes seisneb toimunud sündmuste suhteliselt vahetus ülestähendamises, mis võimaldab uurida nende keskel viibinud sõdurite mõtteid. Samuti on tegu põhilise materjaliga (lisaks mõnele päevikule), mille abil on võimalik iseloomustada sõja- ja kodurinde sõjaaegseid kontakte ning eriti kahe rinde vaheliste suhete arengut.⁵⁶ Ülalmainitud kirjade puhul tuleb siiski arvestada oluliste erijoonte, nagu erinevate adressaatidega: kui Postimehele saadetud kirjade näol on tegu avalike kirjadega, mis olid suunatud ühiskonnale tervikuna, siis ülejäänud materjal tähistab kitsamale lugejaskonnale (koguduseõpetajad, perekonnaliikmed) adresseeritud kirjutisi. Kuivõrd adressaat on kirja sisu koostamisel olulise tähtsusega, mõjutades tõenäoliselt nii kirjutamise eesmärke, käsitletavaid teemasid kui nende avamist, ei ole ülaltoodud kirju võimalik ühesugustel alustel võrrelda. Eesti kirjade põhiliseks eripäraks lääne materjaliga võrreldes võib pidada erakirjade suhteliselt väikest osakaalu ning avalike kirjade suurt esindatust.

Teise sõjakogemust valgustava allikakogumi moodustavad sõdurite päevikud, mis tähistavad samuti sündmustele üsna vahetult kirja pandud materjali. Päevikuid iseloomustab väike arv ning asjaolu, et nad on erinevate fondide vahele laiali pillutatud või arhiivi üldse mitte jõudnud, mistõttu pole nende leidmine ja kasutamine lihtne. Siinkirjutajal on seni õnnestunud tutvuda seitsme ilmasõja aegse päeviku sisuga.⁵⁷ Päevikute eripäraks ülejäänud materjaliga võrreldes võib pidada adressaati: eelkõige kirjutati neid enese, mitte kellegi teise (perekonna, avalikkuse) jaoks. Päevikuid kirjutasid nii lihtsõdurid kui ohvitserid, ent mõlemal juhul oli tegu haritumate inimestega, kellele päevikupidamine oli harjumus või jõukohane tegevus. Samuti tuleb päevikuid analüüsides arvestada, et nende regulaarseks täitmiseks leidis võimalusi eelkõige tagalateenistuses. Seetõttu valgustavad päevikud suuresti haritumate

⁵⁴ Postimehe toimetusele sõdurite omaste ja tuttavate poolt avaldamiseks saadetud sõdurite erakirju publitseeriti lehes paralleelselt otse lehetoimetusele saadetud kirjade trükkimisega. Eriti aktiivselt avaldati lehes kirju sõja esimestel kuudel, hilisematest lehenumbritest leidub neid vaid üksikuid. Kokku avaldas Postimees ajavahemikus augustist 1914 kuni juulini 1915 umbes 70 sõdurite kodustele saadetud kirja.

⁵⁵ Sõjakirjad, 1914: sõjaväelaste muljed I maailmasõja päevilt. 1 anne. Tallinn: V. Ehrenpres, 1914.

⁵⁶ Vt ka: **Martha Hanna**. A Republic of Letters, lk 1338–1350.

⁵⁷ Adolf-Arthur Kuldkepi päevik (originaal asub Tarvo Kuldkepi valduses). A. Friedmanni päevik ja päevik (autor teadmata), mõlemad on kogutud projekti “Ajalugu kirjades” raames ning asuvad Tartu ülikooli arhiivinduse õppetoolis. Päevik (autor teadmata; originaal asub Aado Altmetsa valduses). Üksikuid päevikuid võib kohata ka arhiivis, vt nt: EAA 5166-1-56. A. Ivani I maailmasõjast osavõtu ja sõjavangi päevik. ERA 2124-3-996. Heinrich Pildeni päevik Esimese maailmasõja ja Vabadussõja ajast. ERA 2124-3-1035. J.-F. Puna päevik Esimese maailmasõja ajast.

sõdurite kogemust tagalaüksustes, kus keskenduti mitte niivõrd lahingukogemusele (nii mõnigi päevikupidaja ei osalenud üheski lahingus), vaid armeesisestele suhetele.

Suhteliselt palju leidub veteranide memuaare, mille võib jagada kahte rühma: avaldatud ning seni publitseerimata mälestused. Mõlema ühisosaks on adressaat – laiem avalikkus –, ent erinevuseks võib pidada asjaolu, et avaldamiseni jõudnud memuaare on toimetatud ning nende autoriteks olid pigem haritumad veteranid, enamalt jaolt ohvitserid. Avaldatud mälestusi on kokku 16, kirjutatud 13 autori poolt.⁵⁸ Enamik mälestustest publitseeriti 1920.–1930. aastatel, viis teost on avaldatud hiljem ning üks varem, juba Esimese maailmasõja ajal. Enim memuaare (kolm) on avaldatud kirjanik Richard Rohu sulest.⁵⁹

Tunduvalt enam leidub avaldamata mälestusi: osa neist asub näiteks üksikutes eraisikute arhiivifondides,⁶⁰ suurima kogumi moodustavad Riigiarhiivis VAKi töökomisjoni kollektsioonis leiduvad memuaarid.⁶¹ Mainitud kogu sisaldab 42 ilmasõda kajastavat mälestust 31 autori poolt, millest siinses töös on kasutatud enamikku (vt tabel 2).⁶² Mälestused pandi kirja vastusena VAKi üleskutsetele, mis olid eelkõige adresseeritud Vabadussõjast osavõtnutele ning kutsusid üles kirjutama oktoobripöörde mõjudest, Saksa okupatsioonist ning Vabadussõjast,⁶³ ent millele reageerisid ka mitmed Esimese maailmasõja ning Vene-Jaapani sõja veteranid. Enamik mälestusi on VAKile saadetud 1930. aastatel, ent

⁵⁸ **Eduard Grosschmidt.** Suures heitluses: [mälestused]. Tartu: Noor-Eesti, 1937. **Arnold Hinnom.** Läti küttidega Maailmasõjas: [mälestused]. Tartu: Noor-Eesti, 1938. **Arnold Hinnom.** Suur heitlus. Mälestusi rahvusväeosade ajast ja Vabadussõjast. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010. **Johann Heinrich Kadastik.** Võitlejate ridades: memuaarseid vesteid ja visandeid ilmasõjast. Tartu: Trüükikoda Aleksandri 14, 1930. **Johannes Kaho.** Staabitöötaja märkmeid: sõjamälestusi aastaist 1915–1922. Tallinn: Eesti Raamat, 1971. **Rudolf Kasberg.** Rahwaste võitluses: Eesti soldati sõjakirjeldus. Tallinn: Ühiselu, 1915. **Eduard Lahesalu.** Sõjavangis: mälestisi. Keila: J. Kulp, 1932. **J. S. Panius-Semmiste.** Sõja ja revolutsiooni keerises: meeleolulisi mälestusi 1914.–1920. a. Võrus: Joh. Semm., 1933. **Johan Pitka.** Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus, 1921. **Richard Roht.** Kahuriliha: mälestusi ja jutustusi Maailmasõjast. Tartu, Noor-Eesti, 1936. **Richard Roht.** Sõjasõit: mälestusi ilmasõjast. Tartu: Noor-Eesti, 1928. **Richard Roht.** Tsaari ohvitser: mälestusi. Tartu: Noor-Eesti, 1935. **Arnold Susi.** Vene impeeriumi hukk: Otto Tiefi valitsuse ministri mälestused I maailmasõja päevilt. Tallinn: Grenader, 2009. **Aleksander Toots.** Esimeses maailmasõjas ja Venemaa vangilaagrites. Tallinn: Grenader, 2007. **Jaan Vastisson.** Sõjakeerises. Viljandi: Oma Maa, 1933. **Oskar Öpik.** Teekond, mis algas Kundas. Tallinn: Oil Shale, 1997.

⁵⁹ Richard Roht (1891–1950) – eesti kirjanik, kirjutanud nii romaane, novelle kui lasteraamatuid. Vt ka: **Oskar Kruus.** Pürgimine laineharjale. – Looming 1991, nr 5. Lk 682–692.

⁶⁰ Vt nt EAA 5166. Antud fondis asuvad Priido Kalda (EAA 5166-1-29), Karl Varbi (EAA 5166-1-34) ja Aleksandr Ivani (EAA 5166-1-270) mälestused Esimesest maailmasõjast.

⁶¹ ERA, fond 2124. Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon. VAKi töökomisjoni kogutud mälestused on Riigiarhiivis ka digiteeritud ning Saaga keskkonna kaudu kättesaadavad.

⁶² Lisaks tabelis toodule sisaldab VAKi kollektsioon mitmeid Esimest maailmasõda kajastavaid mälestusi, mis on siinses tööst välja jäetud. Näiteks leiduvad arhiivifondis vene päritolu Nikolai Ducinski (ERA 2124-3-101) ja kaadriohvitser Arnold Hinnomi (ERA 2124-3-198; ERA 2124-3-199; ERA 2124-3-201) ilmasõda käsitlevad mälestused.

⁶³ Üleskutset vt nt: Postimees 1921, nr 97. Lk 6. Aja jooksul üleskutseid uuendati ja pisut muudeti, ent rõhk jäi endiselt Vabadussõjale. Hilisemates üleskuteses lubati parimatele kaastööliste ka preemiat suuruses 100 kuni 250 krooni. Vt nt: ERA 2124-2-103, l. 1p. Komitee üleskutsed kaastööliste Vabadussõja aegsete mälestuste kogumiseks. Vt ka: Lisa 6.

osa neist oli kirja pandud juba varem. Mälestuste kogumine kestis kuni 1939. aastani, nende avaldamiseni VAK ei jõudnudki.

Nr	Autor	Mälestuste koguarv	Neist I maailmasõda kajastavaid mälestusi	Mälestuste VAKile laekumise aeg
1	Eduard Albok	1	1	1938
2	Juhan Baumann	1	1	1937
3	Harald-Viktor Dahl	3	2	1938
4	Nikolai Ducinski	1	1	1938
5	K. Feldmann-Pöldmaa	2	1	1939
6	Aleksander Haamer	2	1	1937–1939
7	Ernst Hansar	18	1	1929–1934
8	Jaan Hiimäe (end. Pälfeldt)	1	1	1939
9	A. Jõemaa (end. Vipper)	2	1	1938
10	Johannes Jõgiste (end. Kuusikval)	1	1	1936
11	Voldemar Jürvetson	1	1	Dateerimata
12	Aleksander Kaimik	2	1	1936
13	Julius Karro	1	1	1939
14	Mihkel Kaur	2	1	1939
15	A. Kirsipuu	2	1	1937
16	Samuel Kütman	3	2	1937
17	Pavel Mahov	1	1	1938
18	Anton Mäe	1	1	1937
19	Jakob Niiduväli (end. Neublau)	2	2	1939
20	Alfred Nyholm	1	1	1937
21	Oskar Nõmmela (end. Reinson)	1	1	1937
22	August Plei	1	1	1938
23	Hermann Schmaje	1	1	1932
24	Kornelius Tiisler	14	7	1939–1940
25	Jüri Uustalu	1	1	1936
26	Johannes Vakermann	1	1	1938
27	Kristjan Visnapuu	1	1	1937
28	Edgar Volker	3	1	1936
29	Hans Välimees	1	1	1939
	KOKKU:	72	38	

Tabel 2. Käesolevas töös kasutatud Vabadussõja Ajaloo Komiteele saadetud Esimest maailmasõda kajastavate mälestuste arv ja koostamisaeg. Allikas: ERA 2124.

Eelkõige kirjutasid VAKile Esimese maailmasõja kogemusest mehed, kes mobiliseeriti ka Vabadussõtta; üksnes ilmasõjast osa võtnute memuaare on kuus. Antud asjaolu muudab need eriti väärtuslikuks materjaliks kahe sõja vahelise perioodi, sh meeste kojunaasmise iseloomustamisel, kuivõrd üksnes Esimesele maailmasõjale keskenduvad (nii avaldatud kui avaldamata mälestuste) autorid üldiselt sõjajärgsest perioodist ei kirjuta.⁶⁴ Teisalt tähendas

⁶⁴ Liisi Eglit. Kirjad, päevikud ja mälestused, lk 224–225.

üsna pea pärast ilmasõjast demobiliseerimist Vabadussõtta mobiliseerimine, et sõdurite kojumineku ja tsiviilühiskonnaga kohanemise aeg jäi suhteliselt lühikeseks, mistõttu ei ole seda perioodi kajastavad mälestuskatked väga põhjalikud ega analüüsivad.

Mälestused kujutavad endast teiste sõjakogemust valgustavate allikate, eelkõige kirjadega võrreldes tunduvalt ulatuslikumat sissevaadet autori kogemusse ja on enamasti kirja pandud analüüsivamalt. Ehkki leidub ka üksnes paari lehekülje pikkuseid memuaare, ulatub suur osa neist mõnesaja leheni. Kirjadega võrreldes avavad mälestused seega autori sõjakogemuse tervikpildi ning annavad laiemat tausta tema kohta. Retrospektiivne vaatenurk toob sageli kaasa üldistamise ning autori esiletoomise, tema käitumise õigustamise, aga ka alles pärast sõda välja kujunenud ideede põimimise sõjaaegsetesse oludesse. Teisalt tähistab retrospektiivsus autori reflekteerimist oma kogemuse üle ning võimaldab korraga näidata nii sõjakogemuse kinnistumist kui toimunud sündmustele omistatava tähenduse muutumist pärast sõda.

1. Kirjade ja mälestuste kui sõjakogemust avavate allikate iseloomustus

1.1. Autorkond ja kirjutamise eesmärgid

Postimehele saadetud kirju iseloomustab autorite paljususe: tegu on suurimat autorkonda esindava ilmasõja kogemust valgustava materjaliga. Kuivõrd suur osa kirjadest allkirjastati kollektiivselt (näiteks väeosa kõigi eesti sõdurite poolt)⁶⁵ või vihjavad nende autorid ise suurema kogukonna nimel kirjutamisele, oli kirja (kaas)autoriks saamine suhteliselt lihtne – selleks ei pidanud ise kirja kirjutama. Ehkki on küsitav, kas näiteks „roodu eesti soldatite nimel“⁶⁶ kirja pandud autori mõtteid on võimalik tõepoolest kõigile väeosa eesti sõduritele laiendada, võib arvata, et vähemalt nende kirjade puhul, millele sõdurite nimed on lisatud,⁶⁷ olid allakirjutanud sisuga kursis.

Kirjade autoriteks olid eelkõige reasõdurid, ent leidub ka (all)ohvitseride kirju. Osa kirjade puhul on võimalik välja lugeda väeosa ja/või asukoht, kus autor on teeninud,⁶⁸ mõne kirja puhul selgub ka autori varasem elukoht⁶⁹ või elukutse.⁷⁰ Autorite vanuse ja perekondliku seisu kohta räägivad üht-teist kirjadele sageli lisatud tervituste adressaadid: kuivõrd eelkõige tervitati rõhutatult „kodumaa neiusid“,⁷¹ võib oletada, et suurema osa kirjasaatjatest moodustasid nooremapooldsed vallalised mehed. Teisalt on mõned autorid just vastupidiselt märkinud, et nende kaassõdurite-eestlaste näol oli enamasti tegu „naesemeestega“.⁷² Üldiselt jääb aga kirjade saatjate taust, sealhulgas haridustase lahtiseks ning selle kohta võib midagi öelda üksnes kirjutamise stiili, kirjatehnika jms indikaatorite järgi. Kirju lähemalt analüüsid on siiski selge, et nende saatmine polnud pelgalt haritumate sõdurite pärusmaa, vaid autorkond esindas laiemalt ühiskonna eri kihtide spektrit.

⁶⁵ Sarnane oli ka teistele Vene armee sõdurite seas levinud praktika. Vt nt: **Mark D. Steinberg**. *Voices of Revolution*, lk 106–116.

⁶⁶ Eduard Terepingi kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 56.

⁶⁷ Vt nt: Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 28. Siin ja edaspidi on loobutud kollektiivselt allkirjastatud kirjade autorite nimede üleslugemisest.

⁶⁸ Eelkõige selguvad teenistuskohad kirjavahetust soovivate autorite kirjadest, kes seetõttu ka oma väeosa ära märkisid. Allohvitser A. Savi teenis näiteks Peeter Suure Merekindluse suurtükiväe 3. roodus. Allohvitser A. Savi kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 74.

⁶⁹ Näiteks on sõdur Aleksander-Voldemar Mätson pärit Kudina vallast. Aleksander-Voldemar Mätsoni kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 228–229.

⁷⁰ Nii on sõdur Alfred Vungi näol tegu kooliõpetajaga. A. Vungi kiri Postimehele. EAA 2111-2-17, l. 39–41.

⁷¹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 173.

⁷² Sõdur Töögermanni kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 38–39.

Haridustase	Vallakool	Linnakool	Kihelkonnakool	Lõpetamata kõrgharidus	Ebaselge
Autorite arv	15	2	4	2	6

Tabel 3. Vabadussõja Ajaloo Komiteele saadetud mälestuste autorite haridustase. Allikas: ERA 2124

Mälestuste puhul on tegu väiksema autorkonnaga, kelle tausta saab seejuures tunduvalt detailsemalt kindlaks teha. Iga mälestuse juurde kuulub ankeet autori sünniandmete, haridustaseme, ametikoha, aga ka sõdadest osavõtu kohta. Ehkki kõik ankeedid pole täielikult või piisava selgusega täidetud, võib nende põhjal mälestuste kirjutajate tausta kohta mõningaid järeldusi teha. Ligi kolmandik autoritest sündis enne

Elukutse	Autorite arv
Põllumees	12
Sõjaväelane	2
Kontoritöoline	3
Mehaanik	2
Farmatseut	1
Õpetaja	1
Invaliid/pensionär	2
Ebaselge	6

1890. aastat, kaks kolmandikku pärast seda (vt tabel 2). Enamiku autorite näol oli tegu algkooliharidusega põllumeestega, ehkki leidis ka kõrgemini haritud kontoritöölisi, õpetajaid ja mehaanikuid (vt tabelid 3 ja 4). Autorid alustasid oma teenistust Esimeses maailmasõjas reameestena, kuus meest ülendati sõja vältel ohvitserideks. Umbes pooled veteranidest liitusid 1917. aastal rahvusväeosadega ning enamik neist teenis ka Vabadussõjas. Nelja autori kohta puuduvad andmed täielikult.

Tabel 4. Vabadussõja Ajaloo Komiteele saadetud mälestuste autorite elukutsed. Allikas: ERA 2124

Postimehele saadetud kirjade autorite peamiseks eesmärgiks võib pidada kirjade lehes äratrükkimist, mida väljendati üsna selgelt: „Palun allpool nimetatud kirjale ruumi teha teie auväärt lehes.“⁷³ Kirju kasutati koduste tervitamiseks nii sõtta minnes kui seal pikemat aega teenides: „Aastase sõjaväljal viibimise järel oleme praegu jälle Petrogradis ja tervitame kodumaalasi, sugulasi, sõpru, tuttavaid, kõige rohkem veel Eesti neidusid ja palume nendega kirjavahetust.“⁷⁴ Viimasel juhul sai Postimehe kaudu üsna laiale ringkonnale teatada, et sõduriga on kõik korras, anda teada hukkunutest-haavatutest või ordineid pälvinud kaaslastest.⁷⁵ Olulise osa kirjade sisust moodustas kodurindelt saadud pakkide eest tänamine, seda eriti sõja esimesel poolel ning pühade ajal. Enamik tervituskirju ei piirdunud siiski

⁷³ Jaan Luude kiri Postimehele, EAA 2111-2-18, l. 2.

⁷⁴ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 36.

⁷⁵ Sõjaaegsed kirjad kandsid suuresti samu põhifunktsioone ka mujal, näiteks Prantsusmaal. Vt **Martha Hanna**. A Republic of Letters. Lk 1338–1340.

üksnes hädavajaliku info jagamisega, vaid neis kirjutati sõdurite olukorrast ja mõtetest pikemalt. Mõni sõdur saatis Postimehe toimetusele ka sõjarindel kirja pandud luuletusi.⁷⁶

Lisaks info jagamisele enda olukorra kohta kasutati kirju sõdurite infonälja kustutamiseks. Suur osa kirjadest saadeti Postimehele eesmärgiga leida kirjasõpru või tänada toimetust rindele saadetud lehtede eest, püüdes nõnda lehetarnete jätkumist kindlustada: „Kui Jumal elupäevi jagab, et võime ajalikult elada, tahame ikka ainult Postimeest lugeda. Ta on meile nõnda vaimusse jäänud, et muid lehtesid Teie ainsa ja lugupeetud lehe kõrval hinnata ei jaksa.“⁷⁷ Eriti sõja venides viitasid sõdurid enda piinavale igavusele ja üksindusele kaevikuis: „Üksinda siin mädasoos laskekraavis istudes võib viimati totraks jääda.“⁷⁸ Sõdurite päevikutes on tavapärased märkmed kirjade saatmise ja saamise üle arvepidamisest ning rehkendamisest, millal üks või teine kiri kohale peaks jõudma, mis näitab samuti kirjavahetuse olulisust nende jaoks.⁷⁹

Paljud sõdurid pidasid koduste kirju ning eestikeelseid ajalehti oluliseks oma puuduliku vene keele oskuse pärast, mistõttu polnud sõjarindel levivad venekeelsed lehed infonälja kustutamisel suureks abiks.⁸⁰ Samavõrd oluline oli info sisu: huvi tunti rohkem enda kodukubermangu(de) ning kodukoha, mitte niivõrd Vene impeeriumi teiste osade vastu: „Kuidas Eestimaal asjad arenesid, selle kohta polnud mul õiget ettekujutust. Kui ilmuski ajalehtedes teateid Eesti kohta, siis olid need sagedasti risti üksteisele vastukäivad.“⁸¹ Lisaks sellele tundsid paljud eestlased end Vene armees üksildasena, kuivõrd teenisid harva koos eesti keelt valdavate sõduritega.⁸² Tõenäoliselt pani ka see asjaolu eestlasi suhtlust koduse ühiskonnaga enam tähtsustama.

Martha Hanna on prantslaste Esimese maailmasõja aegset kirjavahetust analüüsides väitnud, et sõdurite üks kirjutamise eesmärke oli tsiviilisiku identiteedi säilitamine: olles kontaktis tsiviilühiskonnaga ning kursis seal toimuvaga, tunti end endiselt selle osana.⁸³ Eesti sõdurite kirjad viitavad pisut komplekssemale identiteetide kooslusele. Kuigi sõdurite eesmärk oli kodurinde ning lähedaste olukorrast teavet saada, ei tähenda see, et end tunti seejuures otseselt tsiviilühiskonna osana. Sõdurid küll nägid end pärast sõda tsiviilisiku rolli tagasi pöördumas,

⁷⁶ Vt nt: Juhan Hurda kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 78–80.

⁷⁷ Eduard Kure kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 113.

⁷⁸ E. Runge [Rünge?] kiri Postimehele. EAA 2111-2-25, l. 14-15.

⁷⁹ Vt nt: Adolf-Arthur Kuldkepi päevik, pagineerimata.

⁸⁰ Vt nt: Jaan Luude kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 68. Vt ka ptk 2.

⁸¹ **Eduard Lahesalu.** Sõjavangis, lk 90.

⁸² Vt ptk 2.

⁸³ **Martha Hanna.** A Republic of Letters, lk 1339.

ent sõja kestes rõhutati pigem aktiivselt sõduri identiteeti.⁸⁴ Just sõduri, mitte tsiviilisiku positsioonilt püüti ühiskonnas toimuvaid protsesse suunata, vihjates näiteks armee panusele sõjas ja kodurinde kohustusele omapoolsete pingutustega vastata.⁸⁵ Soovitades ühiskonnal end parandada ning sõdurite perekondi toetada, hoiatati viimast tagasipöörduvate sõdurite viha eest, rõhutades tõsiseltvõetavuse huvides meeste sõjakogemust (*resp.* lahingukogemust): „Kas arvate, et need tuhanded, kes kodumaad kaitsevad ja kõik raskused kandma peavad, seda nii ruttu ära unustavad, et nende perekonnad puuduses siplevad, pidage silmas, mis teil teha tuleb!“⁸⁶

Memuaaride autorid ei ole kirjutamise põhjuseid otseselt välja toonud. Kuivõrd VAK oli avalikustanud oma plaanid kogutud mälestused vähemalt osaliselt publitseerida, võib soovi avaldatud saada pidada ka memuaaride autorite üheks eesmärgiks. Samuti võib eesmärgina näha info jagamist oma kogemuse kohta, ent siinjuures on huvitav asjaolu, et VAK küsis üleskutsetes rõhutatult infot mitte niivõrd ilmasõja, vaid Vabadussõjaga seonduva kohta. Teisisõnu, miks ei piirdunud autorid üksnes oma Vabadussõja kogemuse kirjapanemisega? Üheks teguriks võib olla asjaolu, et autorite jaoks olid kahe sõja kogemused lahutamatuks tervikuks kokku põimunud: Esimese maailmasõja kogemus pani aluse Vabadussõjast osavõtnute sõdurikogemusele ning Vabadussõda vajutas omakorda pitseri sellele, kuidas hiljem ilmasõda meenutati. Samuti oli kahe sõja vaheline paus väga lühike. Teisalt on kõnekas fakt, et mälestustes hoitakse ilmasõja ja Vabadussõja kohta kirjutatut eraldi (sageli mälestuste ainsate) peatükkidena, neid omavahel märkimisväärselt sidumata; kahe sõja tervikuks ühinemine tuleb välja küll ridade vahelt, ent mitte otsesõnu öelduna.⁸⁷ Lisaks leidis autoreid, kel Vabadussõja kogemus sootuks puudus.

Võib oletada, et ilmasõda puudutavate mälestuste VAKile saatmine tulenes osalt ka sellest, et veteranide jaoks ei olnud Esimene maailmasõda 1920.–1930. aastate Eesti ühiskonnas piisavalt väärtustatud ega kõneaineks olnud teema. Ilmasõda ei tõrjutud küll otseselt nn ühiskondlikust mälust kõrvale, ent Vabadussõjaga võrreldes oli sel kindlasti väiksem tähendus. Eesti Vabariigi perioodil toimunud suuremad aktsioonid sõjakogemuse

⁸⁴ Vt nt: Aleksander Zirki kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 49.

⁸⁵ Näiteks kutsuti koduseid üles karsklusele, toonitades, et „siis ei oleks meie veri asjata maapinda värvinud“. Nelja eesti sõduri kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 31.

⁸⁶ Sõduri P. R. R. kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 200.

⁸⁷ Erandina vt nt: Hermann Schmajevi mälestused. ERA 2124-3-1382. Rõhutatult „Vabadussõja kangelasena“ memuaarid kirja pannud autor märgib ilmasõja sündmused ära vaid kirjutise esimestel lehekülgedel ning keskendub seejärel Vabadussõjale. Tekst ei ole peatükkideks liigendatud ning ilmasõjast Vabadussõjale üleminek toimub sujuvalt: „Kahe nädala kodus viibimise kasutasin ära puhkamiseks ja orienteerumiseks. Viimaks liikusid ärevad jutud, et Saksa väed lahkuvad Eestist...“ Samas, l. 5

mäle(s)tamise valdkonnas olid eelkõige pühendatud Vabadussõjale ning kaasasid ilmasõda vaid osaliselt. Näiteks asub Eestis ligikaudu 90 1920.–1930. aastatel püstitatud Vabadussõja sõduritele pühendatud mälestusmärki ning vaid 25 neist on suunatud ka Esimeses maailmasõjas langenutele, kusjuures enamasti asetati ilmasõja ohvrite nimed mälestusmärgi tagaküljele.⁸⁸ Sarnast suunda võib täheldada memuaaride kogumise valdkonnas: mastapsee Vabadussõja mälestuste kogumisega võrreldavaid ilmasõjale pühendatud kampaaniaid polnud ning Esimese maailmasõja meenutamine sai üheks Vabadussõjale pühendatud ürituse osaks. Teisisõnu puudusid autoritel oma ilmasõja kogemuse sedavõrd laialdaseks jagamiseks alternatiivsed võimalused.

1.2. Materjali sisu kujundanud tegurid

Kirjade ja mälestuste sisu mõjutajaks võib pidada asjaolu, et autorite jaoks oli nende kujutletav lugejaskond laias laastus kogu toonane Eesti tsiviilühiskond.⁸⁹ Nii laiemale avalikkusele suunatus kui soov saada avaldatud ühest küljest pidurdasid autoreid mõne teema avamisel, ent teisalt panid neid ka oma kirjatöödele värvi lisama. Mõned uurijad on märkinud, et isiklikuks tarbeks kirjutatuga võrreldes on lähedastele, veel enam aga avalikkusele suunatud materjali olulisel määral kärbitud: viimastest puuduvad mitmed teemad nagu sõja verine külg ning otsese sõjategevuse, sõjakuritegude ja rüüstamisega seonduv.⁹⁰ Antud teemad leiavad ka eesti sõdurite kirjades ja mälestustes suhteliselt vähest kajastatust. Teisalt on keeruline hinnata, kas üksnes avalikkusele suunatus pani autoreid neist teemadest hoiduma. Heites pilgu lääne sõjakogemust kajastavale materjalile, võib leida mitmeid avalikkusele adresseeritud avameelses stiilis koostatud kirjutisi.⁹¹

Nii kirjade kui mälestuste oluline komponent on püüd anda adressaadile mõista, mida tähendas sõdurite sõjakogemus ning milline nägi välja nende poolt kogetud uus ja põnev maailm: „Et see reis minule esimene pikem reis elus oli, seepärast oli ta mul algusest lõpuni huvitav.“⁹² Teisalt viitasid paljud sõdurid ka sellele, et (sõjarinde) sõjakogemust mitteomaval

⁸⁸ Vt nt: Eesti sõjajaloo teejuht. Koost. Kristjan Luts. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.

⁸⁹ VAKi tegevuse haare ulatus üle Eesti, Postimehe sõjaaegset leviala on keerulisem hinnata. Lehe tiraaž kõikus sõja-aastatel 20 000 ja 25 000 vahel. Enne sõda oli Postimehe tiraaž u 11 000–13 000. Ilmasõda on nii seega lehe leviku ja turunduse, aga ka sisu arengus murranguliseks peetud. **Krista Aru**. Üks kirk, kolm mõõdet, lk 183–185. **Anneli Aivistu**. Ajaleheturunduse algusaegadelt. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Koost. Epp Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000. Lk 43–66. **Melly Rüga; Epp Lauk**. Uudisžanri muutumine ajalehes Postimees aastatel 1892–1919. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost, lk 67–78.

⁹⁰ Vt nt: **Miriam Dobson, Benjamin Ziemann**. Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-Century History. New York: Routledge, 2009. Lk 57–73. **Martha Hanna**. A Republic of Letters, lk 1341, 1348.

⁹¹ Vt nt: **Joanna Bourke**. An Intimate History of Killing, lk 19.

⁹² Oskar Nõmmela (end. Reinson) mälestused. ERA 2124-3-869, l. 6.

tsiviilühiskonnal pole võimalik nende kogetut mõista: „Raske on kõigest sellest viletsusest inimesel aru saada, kes ise sellest sõjakarikast joonud ei ole.“⁹³ Seega võib üheks sõjakogemuse verise külje tagasihoidliku esindatuse põhjuseks olla sõdurite kartus koduse tsiviilühiskonna (nii lähedaste-tuttavate kui kogu ühiskonna) mõistmatuse ees: kui kodustele jääb arusaamatuks sõja „tuntum“ külg nagu võitluses viibimisega kaasnev pinge ja väsimus, aga ka purustused, siis kuidas on neile võimalik selgitada näiteks rüüstamise osa sõjas?

Siiski leidub eesti sõdurite materjalis suhteliselt avameelseid kirjutisi. Eelkõige sõja alguses Postimehes avaldatud erakirjad paistavad silma oma patriootlikkuse, sõja vägivaldsele aspektile rõhumise ning autorite samaaegse kangelastena portreteerimise ja kaastunde otsimisega. On tähelepanuväärne, kui varjamatult näiteks oma naisele sõjas varitsevatest ohtudest kirjutati: „Minu elu on nii mõnigi kord nagu juuksekarva otsas rippunud, nii et pärani silmil surmale otsa vaata.“⁹⁴ Seejuures tuleb arvestada, et tegu oli toimetuse poolt väljavalitud materjaliga, mille sisu ei saa laiendada kogu erakirjavahetusele.

Ka Postimehele adresseeritud avalike kirjade seast leiab samavõrd avameelseid tekste, ehkki tunduvalt vähem. Sõja verise külje rõhutamine oli üks võimalusi, kuidas enda kangelaslikkust kodustele näidata: „Ma olen ise ka juba enne mullapõues, kui see kirjakeene kodumaale teadustada jõuab. Muidu kuulirahe all olemine on tore küll. Paluks siis järgmistele ridadele aset leida. Ma armastan! Ma armastan lahingute möllu ja suurtüki sügavat suud! Ma armastan kuulide mängu ja olen sest vaimustun'd ju! Mispärast ma armastan seda? Ehk imest'es küsiks küll! Kättemaksmise viha mul rinnus ning mäsledes veri mul keeb!“⁹⁵ Ka mälestustest leiab avameelseid kirjutisi, näiteks hukkunute kehade või autori hirmu kirjeldamisest: „Küll oli sinna hirmus jälk minna, igal pool oli verd ja surnukehasid näha, kel olid käed otsast ära, kel jalad ja mõnel oli pool pead ära. [...] Küll oli see hirmus ja kole kui need granaadid pea kohal lõhkesid.“⁹⁶

Materjali sisu mõjutajatena tuleb täheldada ka kirjapanemise aega ning ühiskondlik-poliitilist konteksti. Kuivõrd kirjad on koostatud vahetult pärast nendes kirjeldatavate sündmuste toimumist, võib neid analüüsida kui allikat sellest, milline oli sõdurite vaatenurk kogemusele aluseks olnud sündmustele, olukordadele ja arengutele sisuliselt nende asetleidmise ajal. Kirjade vahetu ülestähendamine võimaldab seejuures uurida, kuidas sõja- ja kodurindel

⁹³ Fr. Krillo kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 327-328. Vt ka **Martha Hanna**. A Republic of Letters. Lk 1361.

⁹⁴ Postimees 18.11.1914, nr 265. Lk 2.

⁹⁵ Aleksander Joosti kiri Postimehele, ERA 2111-2-19, l. 100.

⁹⁶ Vt nt: Jakob Niiduvälja (end. Neublau) mälestused. ERA 2124-3-847, l. 5–6.

toimunud protsessid ja diskussioonid kirjade sisu (nii teemade valimist kui nendest konkreetset kirjutamist) mõjutasid. Oluliseks kirjade sisu suunajaks oli Postimees ise, kuivõrd enamiku kirjasaatjate sõnul oli tegu nende jaoks ainsa (eestikeelse) infoallikaga kodurindel toimuvast. Mitmed sõdurite kirjad olid mõjutatud Postimehe kajastustest, näiteks rahvusväeosade teemal, vastasid otse ilmunud artiklitele ning väljendasid nõusolekut lehe toimetuse arvamuseavaldustega.⁹⁷

Mälestustele on omane tunduvalt pikem paus kogemust loovate sündmuste toimumise ning nende esituse vahel, mis tähendab retrospektiivset vaatenurka.⁹⁸ Memuaare võib paljuski võrrelda elulugudega, ehkki neid iseloomustab keskendumine konkreetsele eluetapile ning mõnevõrra väiksema tähelepanu pööramine autori isikule.⁹⁹ Retrospektiivsus tähistab siinjuures mäletamise teguri ning sellele omaste filtrite suuremat arvestamist: aja jooksul mõjuvad kogemusele ja selle kinnistumisele mitmed mõjutegurid, alates ununemisest ja lõpetades unustamisega. Mälestustele on seetõttu omased mitmed iseloomulikud jooned ja sarnased strateegiad, näiteks traumaatiliste kogemustega tegelemisel.¹⁰⁰

Võrreldes vahetult pärast kogemust loovaid sündmusi üles tähendatud kirjadega, on mälestused enam avatud kollektiivse mälu,¹⁰¹ aga ka (kollektiivse) mälestamise mõjutustele.¹⁰² Seejuures mõjutas memuaare iseseisvusaegne ühiskondlik-poliitiline kontekst, avaldades näiteks sõjaaegsete kirjadega võrreldes enamarenenud rahvuslikus diskursuses. Ühiskondlikku taustsüsteemi ei tasu seejuures alahinnata, kuivõrd mälestusi on sageli mõistetud kui sotsiaalseid ja kultuurilisi konstruktsioone, milles kasutatakse olevikust pärit diskursusi, ideid ja faktiteadmisi, segades neid minevikus toimunud sündmusteahelaga ja/või

⁹⁷ Vt ptk 2. Samuti saadeti sõduritelt Postimehele mitmeid karskusele ja kombepuhtusele rõhuvaid kirju, mida võib seostada Postimehe toonase toimetajakeskse ja „tõu-tervenduslikule“ idee rõhuva suunitlusega. **Krista Aru**. Eesti toimetajakeskne ajakirjandus kodanikuühiskonna kujundajana ja omakultuuri kandjana ajalehe Postimees (1886–1935) näitel. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2010. Lk 24.

⁹⁸ Ehkki mõned mälestused pandi autorite sõnul kirja juba varem, on neid 1930. aastatel täiendatud. Vt nt: Jakob Niiduvälja (end. Neublau) mälestused. ERA 2124-3-846.

⁹⁹ **Rutt Hinrikus**. Eesti elulugude kogu, lk 173.

¹⁰⁰ Samas, lk 191. Vt ka: **Robert Hemmings**. Of Trauma and Flora: Memory and Commemoration in Four Poems of World Wars. – University of Toronto Quarterly 2008, Vol. 77, No. 2. Lk 738–756. **Ross J. Wilson**. Memory and Trauma: Narrating the Western Front 1914–1918. – Rethinking History 2009, Vol. 13, No. 2. Lk 251–267. **Dorthe Kirkegaard Thomsen, Dorthe Berntsen**. The Long-Term Impact of Emotionally Stressful Events on Memory Characteristics and Life Story. – Applied Cognitive Psychology 2009, Vol. 23, No. 4. Lk 579–598.

¹⁰¹ **Ene Kõresaar**. Kollektiivne mälu ja eluloo uurimine, lk 47–53. **Nigel Hunt, Sue McHale**. Memory and Meaning: Individual and Social Aspects of Memory Narratives. – Journal of Loss and Trauma 2008, Vol. 13, No. 1. Lk 42–58.

¹⁰² Vt nt: **Victoria Stuart**. „War Memoirs of the Dead“: Writing and Remembrance in the First World War. – Literature & History 2005, Vol. 14, No. 2. Lk 37–52. **Carolyn Malon**. The Art of Remembrance: The Arts and Crafts Movement and the Commemoration of the British War Dead, 1916–1920. – Contemporary British History 2012, Vol. 26, No. 1. Lk 1–23.

esitades autori enda omadena.¹⁰³ Eesti sõdurite mälestustes on üsna levinud iseseisvusaegse rahvusliku uhkuse ülekandmine sõjaaegsesse perioodi: „...langesin sakslaste kätte vangi. [...] Öeldi, et eesti poisid [on] kanged mehed. Küsisin, miks eesti poisid kanged on, vastati, et meie saksad elavad Eestis, nemad räägivad, et eesti rahvas on väga tark ja kange rahvas. [...] Ütlesid, meil on keiser, aga teil ei ole. Vastasin, et meie oleme ise keisrid.“¹⁰⁴ Olevikust pärit diskursuste ja teadmiste tugevat mõju on tunda nii rahvusväeosade küsimusi,¹⁰⁵ aga ka Veebruarirevolutsiooni meenutades.¹⁰⁶

Olulise asjaoluna tuleb mälestuste puhul arvestada faktiga, et enamik nende autoritest oli teeninud ka Vabadussõjas. Kahtlemata vajutas Vabadussõjast osavõtt autorite ilmasõja kogemusele oma pitseri, võimaldades muuhulgas meestel oma kogemust laiemal, võrdlaval tasandil hinnata. Võrreldes üksnes Esimest maailmasõda kajastavate mälestustega, on VAKile saadetud kirjutised mõneti tasakaalukamad ning analüüsivamad: näiteks ei leidu neis nii suurel hulgal Vene armee varustuse ning toidumoonaga kritiseerimist.¹⁰⁷ Kuivõrd samu probleeme tajuti ka Vabadussõjas osaledes, ei seostatud sääraseid puudujääke mitte enam kitsalt Vene armee, vaid üldiselt sõjaajaga.¹⁰⁸ Vabadussõja võit ning Eesti iseseisvuse kindlustamine muutsid tõenäoliselt ka üldiselt suhtumist ilmasõtta ja selle eesmärkidesse tervikuna. Teisisõnu ei ole võimalik siinseid mälestusi hinnata ilma Vabadussõja (nii personaalset kui ühiskondlikku) mõju arvestamata.

Nii kirjade kui mälestuste puhul tuleb arvestada samalaadse avaldatud materjali mõjuga autorkonnale. Kuivõrd enamikul kirjade autoritest õnnestus teenistuses viibides Postimeest lugeda, oldi kursis selles trükitud kirjadega ning võeti neist eeskuju. Koduste tervitamisel kasutati sageli tabavaid, ent kirjades korduvaid väljendeid. Näiteks oli 1916. aastal levinud rindele lahkudes lisaks sõpradele-sugulastele ka oma “vihameestega” hüvastijätmine.¹⁰⁹ Sõdurite eneseväljendusele võis mõju avaldada trükitud kirjade suhteliselt patriootlik ning sõdurite kangelaslikkust, aga ka kogetud raskusi rõhutav toon. Kuivõrd Postimees avaldas

¹⁰³ Nigel Hunt, Sue McHale. Memory and Meaning, lk 44–45.

¹⁰⁴ Anton Mäe mälestused. ERA 2124-3-799, l. 1.

¹⁰⁵ Vt ptk 2.

¹⁰⁶ Vt ptk 4.

¹⁰⁷ Eelkõige Vabadussõja alguses põhjustas toidumoonaga puudus rahvaväes suurt nurinat ning väejooksu. Kuigi korralduse järgi tuli rahvaväe komisjoni ilmuda nädala toidumoonaga, eirasid seda paljud sõdurid, olles harjunud Vene armee korraldusega, kus sooja toitu jagati sõduritele kohe esimesest päevast. **Mati Krõönström**. Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. (Juhendaja Tõnu Tannberg, TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. Lk 50–51.

¹⁰⁸ Vt nt: Aleksander Haameri mälestused. ERA 2124-3-146.

¹⁰⁹ Vt nt: Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 95.

oma veergudel üsna avameelseid kirjutisi (nt vennastumisest vaenlasega),¹¹⁰ võib arvata, et need ei pidurdanud sõdureid soovitud teemade avamisel, vaid pigem seadsid kirjade põhikriteeriumiks huvitava sisu. Avaldatud kirjade mõju ei tasu siiski ülehinnata, kuna need ilmusid lehes vaid sõja alguses.

Sõjajärgsete mälestuste autoreid võisid mõjutada publitseeritud memuaarid ning ilmselt ka 1920.–1930. aastatel populaarsed ajaloolised sõjaromaanid,¹¹¹ mis visandasid toonase üldise ettekujutuse sõdurite sõjakogemusest. Kuna autorid ise oma suhtumist avaldatud materjali ei valgusta, on selle mõju mälestuste sisule raske hinnata. Ühestki ilmasõda kirjeldavast mälestusest ei ilmne autori otsest soovi üldisele diskursusele vastanduda või selle mõningaid aspekte ümber lükata. Pigem võib oluliseks pidada asjaolu, et avaldatud memuaarid ning kirjandusteosed olid hästi kirjutatud, huvitavad ning kaasakiskuvad, tekitades veteranides tunde, et just selliseid narratiive avalik arvamus ka neilt ootab. Nii mõnegi mälestuse puhul tuleb eredalt välja lõhe autori reaalse kogemuse ja selle kirjeldamise oskuse ning narratiivi vahel, mida ta arvas ühiskonda temalt ootavat: „V.a. Vabadussõja Ajaloo Komitee. Siinjuures saadan Teile mõne ülesvõtte ja sugu kirja, kirjas ei ole midagi tähtsat ega kangelasetegusid, kirjutasin, mis mina isiklikult läbi elanud ja mina arvan, et ega sellega midagi katki ole, visake ahjutulle ja on asi lõppenud. Seda palun, et ärge pahaks pange, mina ei ole mitte ajakirjanik, kes mõistab hästi riimida.”¹¹²

Kirjade sisu mõjutajaks oli kindlasti neile kohaldatud tsensuur, mis keelustas mitme teema avamise nagu vägede paiknemine, otsene sõjategevus, varustus jne.¹¹³ Eesti sõdurite kirjade

¹¹⁰ Postimees 07.04.1915, nr 77. Lk 2. Antud kiri asub ka Postimehe fondis, mistõttu on võimalik võrrelda, kuivõrd toimetust seda enne avaldamist tsenseeris. Kirja üldmõte on jäänud samaks, ent muudetud on sõnastust, lisades sellele pisut patriotismi, ning jäetud välja mõned laused (nt kirjeldus, kuidas ohvitserid vastastega vennastusid). Vt: Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 28. Sarnast taktikat on kasutatud teistegi Postimehes äratrükitud kirjade puhul. Vrd nt Alfred Vungi kiri Postimehele. EAA 2111-2-17, l. 39–41 ja Postimees 06.11.1914, nr 255. Lk 2.

¹¹¹ 1920.–1930. aastatel tõlgiti eesti keelde mitu tänaseni üldist ettekujutust Esimese maailmasõja kogemusest defineerivat sõjaromaani, nt: **Erich Maria Remarque**. Läänerindel muutuseta. Tartu: Tapper, 1929. **Ernest Hemingway**. Jumalaga, relvad! Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1937. **Roland Dorgeles**. Puuristid. Tartu: Loodus, 1932. Eesti kirjanikud keskendusid seejuures pigem Vabadussõja portreeterimisele, vt nt: **August Gailit**. Isade maa. Tartu: Noor-Eesti, 1935. **Albert Kivikas**. Nimed marmortahvil. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1936. **Kalju Rahu**. Isamaa eest: film-romaan Vabadussõjast. Tartu: Loodus, 1935.

¹¹² Aleksander Haameri mälestused, ERA 2124-3-146, l 5p. Mõni autor palus mälestuste lõpus otsesõnu vabandust, kui „ettetoodud lugu mõnes suhtes ei ole meele järele“. Alfred Nyholmi mälestused. ERA 2124-3-867, l. 53. Teisalt märgiti, et „palju asju on nii lihtsad, mis ei tähenda kirjutada.“ Johannes Jõgiste (end. Kuusikval) mälestused. ERA 2124-3-300, l. 5. Tunnistati ka oma puudulikku kooliharidust, mis mälestuste soovitud kujul kirjutamist takistas: „Katsun teha, mis minu väike kooliharidus, s.o 2½ talve kihelkonnakooli lubab.“ Samuel Kütmani mälestused. ERA 2124-3-531, l. 4. Viimasest asjaolust lähtuvalt on mõned memuaarid mitte autori enda, vaid VAKi kaastööliste poolt kirja pandud. Nii saatis Edgar Volkeri mälestused VAKile Erik Bock, märkides: „Lasin teda ennast neid kirjutada, aga nii ei tule sellest asjast midagi välja.“ Edgar Volkeri mälestused. ERA 2124-3-1717, l. 2.

¹¹³ Vt nt: **Ясен Засурский**. Русская журналистика в документах: история надзора. Москва:

puhul oli siinjuures üks probleemseid aspekte kirjutamiseks kasutatav keel: osa sõdureist kurtis, et nende eestikeelsed kirjad tsenseeriti pahatihti täielikult.¹¹⁴ Teisalt omas Vene armee (nagu ka teiste ilmasõjas osalenud armeede)¹¹⁵ tsensuurikord nõrkusi, näiteks ebapiisav hulk sobivaid tsensoreid ja armee juhtkonna suutmatust panna karmid tsensuuriseadused praktikas tööle, mis pehendasid tsensuuri oluliselt.¹¹⁶ Eesti keel võis seetõttu osutada ka kirjade üheks tsensuurist möödapääsemise võimaluseks: keelt mittevaldavatel tsensorid lasid need kirjad tsensuurist läbi. Selle tõestuseks on Postimehele saadetud kirjades esinevate keelatud teemade (näiteks sõdivate poolte kaotuste üleslugemine)¹¹⁷ märkimisväärne hulk. Eesti keelt kasutati ka sõdurite enda hinnangul tsensuurist möödahiilimiseks: „Et siiski teatada kodumaalastele midagi meie [sõjavangide] elust, nagu ta oli, selleks tarvitati kavalust. Kirjutati postkaart, muidugi vene keeles, ja loeti seal näiteks üles, kes kodunurga inimestest veel on siin vangis. Nii leidis siin nendest Nälg, Toidupuudus jne. Kodused kirja lugedes juba taipasid, mis tähendasid need nimed.“¹¹⁸

Sõjatsensuuri mõju tuleb hinnata ka sõdurite enesetsensuuri kontekstis: suurele hulgale, ehkki mitte kõigile sõduritele oli kahtlemata vastumeelne kirjutada teemadel, mille ametlik tsensuur oli keelustanud, ning sellele vihjati kirjades sageli üsna avameelselt: „Suuremat uudist ei saa ma teile pakkuda, nagu ju teate, et meie õrn paber põrutavat uudist ei kannu.“¹¹⁹ Sõjatsensuuriga keelatud teemasid kajastavatel kirjadel polnud lootust Postimehes trükitud saada ning avaldamist soovinud autorid tõenäoliselt arvestasid sellega. Sarnast loogikat võib täheldada ka memuaaride puhul: ehkki mälestustele pole kohaldatud otsest tsensuuri (tegu on käsikirjadega) ning pole teada, kas neid avaldamise käigus oleks tsenseeritud, pole võimatu, et 1930. aastate kontekstis autorid sellega arvestasid. Nii on tunda 1934. aasta riigipöörde mõju mälestuste Vabadussõja perioodi käsitlevale sisule, mis muutis autorid ettevaatlikuks näiteks Johan Laidoneri tegevust kommenteerides. Kõnekas on fakt, et ehkki suur osa sõdureist tõstis

Аспект Пресс, 2003. Lk 229–231.

¹¹⁴ Vt nt: Anonüümse eesti sõduri kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 314–315.

¹¹⁵ **Martha Hanna.** A Republic of Letters, lk 1339. **Robert L. Nelson.** Soldier Newspapers, lk 176–180. **Sabine Link.** Censoring the Films in Düsseldorf during the First World War. – Film History 2010, Vol. 22. Lk 426–439, siin lk 429–432. Vt ka: **John D. Halliday.** Censorship in Berlin and Vienna during the First World War: A Comparative View. – The Modern Language Review 1988, Vol. 83, No. 3. Lk 612–626. **Ines Rebhan-Glück.** „Wenn wir nur glücklich wieder beisammen wären...“, lk 33–37.

¹¹⁶ **John T. Smith.** Russian Military Censorship during the First World War. – Revolutionary Russia 2001, Vol. 14, No. 1. Lk 71–95. Vt ka: **Andreas Kalkun.** Jakob Ploomi kirjad sõjast, lk 584. Arnold Susi on mälestustes kirjeldanud, kuidas marsiroodu ülemana tsensoriametit pidades polnud tal juhiseid selle kohta, millised on lubatud ja millised keelatud teemad kirjades. **Arnold Susi.** Vene impeeriumi hukk, lk 203.

¹¹⁷ Vt nt: Mihkel Osvaldi kiri Postimehele. EAA 2111-2-17, l. 38.

¹¹⁸ **Eduard Lahesalu.** Sõjavangis: mälestisi. Keila 1932, lk 35. Sarnased võtted polnud samuti võõrad teiste armeede sõduritele. Vt nt: **Martha Hanna.** A Republic of Letters. Lk 1339.

¹¹⁹ Otto Vaine kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 277.

Vabadussõja kontekstis esile armee juhtkonna, näiteks Aleksander Tõnissoni suurt osakaalu, ei mainitud Johan Laidoneri nime üldse.¹²⁰ Selle taustal võib arvata, et teatud ettevaatust rakendati ka ilmasõja perioodi kajastades, näiteks enda revolutsioonilist tegevust hinnates.¹²¹

Nii tsensuuri kui enesetsensuuri mõju kirjadele ja mälestustele ei maksa siiski ületähtsustada: võrreldes neid näiteks intiimsema materjali, päevikutega, ei paista laiemale avalikkusele adresseeritud kirjutised silma negatiivsete teemade täieliku allasurutuse või äärmiselt rõhutatud patriootilisuse poolest. Nagu näitab sõdurite kirjade analüüs sõja- ja kodurinde suhete aspektist lähtuvalt, ei kartnud sõdurid oma kirjades tsiviilühiskonda süüdistada ega halvustada.¹²² Nii mõnestki mälestusest leiab ka teemasid, nagu laiaulatuslik rüüstamine,¹²³ mis võisid avalikkuses ambivalentseid tundeid tekitada. Oluline on märkida, et kirjade põhiteemad ning nendest kirjutamise toon muutusid sõja vältel, olles mõjutatud paljudest sündmustest ja kogemustest, mis nelja sõja-aasta jooksul läbi elati. Kuivõrd kirjades avaldatud patriotism oli näiteks üsna muutuv nähtus, tulles esile sõja algusperioodil ja vahetult pärast Veebruarirevolutsiooni ning vähenedes vahepealsel ajal, võib eeldada, et patriootlik kõnepruuk polnud üksnes kodusele avalikkusele suunatud ja tsensuurikorrale kohandatud fassaad, vaid kajastas suuresti ka tegelikkuses sõdurite poolt läbielatud.

1.3. Allikate temaatiline analüüs: millest eesti sõdurid vaikivad?

Kirjade ja mälestuste oluliseks ühisjooneks on nende narratiivne iseloom. Narratiiv kätkeb paratamatult autori subjektiivsust ning alateadlikke või teadvustatud moonutusi,¹²⁴ mida on nii mõnigi kord sündmustele keskenduvate ajaloolaste silmis nähtud pigem negatiivse, „tõeni“ jõudmist raskendava asjaoluna.¹²⁵ Narratiivsus lubab aga sõdurite sõjakogemust temaatiliselt uurida. Keskendudes eri teemadele ning analüüsides nende kajastamist ja kajastuse muutumist

¹²⁰ Vt nt: Aleksander Kaimiku mälestused. ERA 2124-3-330, l. 20. Samavõrd positiivsena on kirjeldatud ka Ernst Põdderi tegevust, vt nt: K. Feldmann-Põldmaa mälestused. ERA 2124-3-127, l. 10–13. Seejuures pole ka võimatu, et mälestuste autorid võisid mõningal määral olla mõjutatud Eesti Vabadussõjalaste Keskliidu tegevusest ja ideedest.

¹²¹ Vt ptk 4.

¹²² Vt ptk 3.

¹²³ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 91–100. Lisaks laialdasele rüüstamisele ilmasõja ajal võõral, vallutatud territooriumil, on autor kirjeldanud sarnast käitumist ka Vabadussõjas Eesti Vabariigi aladel: ERA 2124-3-374, l. 140–141. Vt ka: Hans Välimehe mälestused. ERA 2124-3-1738, l. 33.

¹²⁴ Narratiivi ja selle teadvustamise kohta vt lähemalt: **Eva Piirimäe**. Keeleline pööre. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 8–9. Lk 589–603. **Marek Tamm**. Hayden White ja keeleline pööre ajaloo filosoofias. – Tuna 2003, nr 1. Lk 128–133. Vt ka: **Miriam Dobson, Benjamin Ziemann**. Reading Primary Sources.

¹²⁵ Narratiivsete, mäletamisega seotud allikate üle on historiograafias laialdaselt diskussioneeritud. Vt nt: **Karsten Brüggemann**. Sõda ja mälu ehk Ajaloolase kapituleerumisest. – Vikerkaar 2006, nr 4–5. Lk 122–128. **Olaf Mertelsmann**. Mälu ajaloo allikana? – Vikerkaar 2006, nr 4–5. Lk 129–135. **Tiiu Jaago, Ene Kõresaar, Aigi Rahi-Tamm**. Oral History and Life Stories as a Research Area in Estonian History, Folkloristics and Ethnology. – Elore 2006, Vol. 13, No. 1. Lk 1–15, siin lk 2–4. **Tiiu Jaago**. Sündmus – mis-juhtus-küsimus tõsielulugudes, lk 185.

aja jooksul, on võimalik teha järeldusi sõdurite sõjakogemuse (ja sellele aluseks olnud sündmuste) kohta. Eesti sõdurite kogemust avav materjal on temaatiliselt üsna kirju. Kirjutatakse nii lahingutegevusest kui ka tagalateenistusest, vaenlastest ja kaassõduritest, toidust, varustusest ning väljaõppest, kirjeldatakse kõike vähegi uut ja huvitavat, mida kogeti. Siiski on võimalik esile tuua vaatenurki, millest lähtuvalt sõdurite tekste analüüsida, nagu eesti sõdurite suhted kaassõdurite ja ohvitseridega, suhtumine vaenlastesse, läbisaamine rindepääsude elanikega ning suhted kodurindega. Enamik neist teemadest leiab siinses töös kajastamist.

Sõjakogemust valgustava materjali narratiivsus lubab erinevatest allikatest avalduvaid kogemusi kõrvutada. Eesti sõdurite sõjakogemuse edasiandmist on hea analüüsida, võrreldes seda teiste riikide sõdurite narratiividega – just nii joonistuvad välja eestlaste materjalile eriomased või sellest puuduvad teemad. Teisisõnu pole sõjakogemuse kirjelduste puhul üksnes olulised kajastatavad teemad ning nende esitus, vaid ka see, millest autorid mingil põhjusel ei kirjuta. Ehkki on keeruline öelda, mis täpsemalt mõne teema puudumise põhjustas – kas antud aspekti puudumine tõsielusündmustest või mõni mäletamist ja/või selle ülestähendamist mõjutav asjaolu –, annab selline võrdlus hea ülevaate siinse allikmaterjali eripäradest. Kuivõrd lääneriikides (Suurbritannia, Prantsusmaa, USA, Saksamaa) on sõjakogemuse valdkonda väga põhjalikult uuritud, kasutan võrdlusmaterjalina eelkõige lääne sõdurite sõjakogemust, kuigi kahtlemata annaks tulemusi ka eestlaste kõrvutamine läti, leedu või vene sõduritega.

Esimeseks teemaks, mida mitmete lääneriikide sõdurid käsitlevad, kuid eestlased mitte, võib pidada nn *mürsušokki*.¹²⁶ Tegu on sõdurite reaktsiooniga sõjas kogetud ülepingele ning ühest või teisest konkreetsest tegurist tingitud traumale, mis väljendus vaimse ja/või füüsilise tervise ootamatus ning kohati jäädavas halvenemises. Sümptomeid oli erinevaid, ent enim tõstetakse esile keha kontrollimatut värisemist, ootamatuid valusid, suutmatust tegutseda või rääkida, mälukaotust, luupainajaid, pimedaksjäämist jms. Üsna tüüpiline mürsušoki kirjeldus näeb välja järgmiselt: „Ma kaotasin täielikult julguse; ma ei suutnud mööda saada teatud kohast, kuhu mürsud kukkusid iga paari minuti järel; ma proovisin mitu korda poole tunni

¹²⁶ Inglise k *shell-shock*, hiljem ka *war neurosis*, *combat stress reaction* (tänapäeval *post-traumatic stress disorder*). Saksa k *Kriegsneurose*, vene k *военная контузия*. Eesti k tänapäeval *posttraumaatiline stresshäire*. Ilmasõja aegne termin tuleneb sellest, et esialgu peeti sümptomite põhjuseks mürsuplahvatuste füüsilist mõju inimese närvisüsteemile. Vt nt: **Peter Leese**. *Shell Shock*. **Anthony Babington**. *Shell-Shock*. **Joanna Bourke**. *An Intimate History of Killing*, lk 230–255. **Hans-Georg Hofer**. *War Neurosis and Viennese Psychiatry in World War One*. – *Uncovered Fields*, lk 243–260.

jooksul, ent miski minus oli üles öelnud.¹²⁷ Tavapärane oli sõduri ettekujutus sõja või lahingusituatsiooni edasikestmisest.¹²⁸

Eesti materjalis otseseid mürsušoki-kirjeldusi ega vihjeid sellele ei leidu. Erandiks on vaid üks autor, 1939. aastal mälestused kirja pannud Mihkel Kaur, kes kirjeldab, kuidas ta jäi vahetult enne oma lahinguristseid kummalisse palavikku ning kaotas tasakaalu. Rünnak jäi siiski ära ja mees toibus palavikust sama ootamatult järgmisel päeval.¹²⁹ Kaur kirjeldab juhtunule järgnenut: „Vanad lahingumehed ütlesid, et ma olla hirmust haigeks jäänud! Muidugi ei sisendanud kahurituli minusse julgust, aga ma olin Saksa automaadi juures tublisti külmetada saanud ja peaaegu päev läbi kahuritule all märgade jalgadega seismine aitas kaasa haiguse poole. Aga seda ei pandud tähele. Rühmavanem määras mind teise jao juurde, sest seal ei pidanud nii kardetud olema! Tundsin ennast kuidagi häbistatud selle haiguse pärast, aga teiseks oli jälle hea meel, et pääsesin nüüd sõbraliku ukrainlase juurde. Seal võeti mind päris heatahtlikult vastu ja trööstiti, et sellest pole midagi, et esimeses lahingus palavikku jäin! Pikapeale pidi kõige sellega harjuma.“¹³⁰ Ehkki Kauri kaassõdurite märkustest jääb mulje, et selline juhtum polnud ebatavaline, pole eestlased oma mürsušoki-kogemusi jaganud.

Esimese maailmasõja ajal alles hakati mürsušokki meditsiinilise probleemina teadvustama. Ka veel pärast sõda, rääkimata sõjaajast, võrdus mürsušoki kogemine sõjaväevõimude, laiema avalikkuse ning sageli kaassõdurite ja ka ohvri enda jaoks pelga arguse, ebamehisuse ning isegi kodumaa reetmisega. Haruldane polnud mürsušoki sümptomitega meeste, sealhulgas ohvitseride desertööridena mahalaskmine sõjakohtute poolt.¹³¹ Mürsušoki-kogemuse juurde võis seetõttu kuuluda selle kogeja teadvustatud või alateadlik soov vastupidist tõestada: „Ta hakkas pommitamise ajal värisema, tegi suuri pingutusi enda valitsemiseks ning läks ja seisis blindaaži ees, tõestamaks, et ta ei karda.“¹³² Lääneriikides tehti siiski edusamme ning loodi üsna pea pärast sõja lõppu või selle ajal veteranidele spetsiaalsed raviasutused, mis aitasid kaasa ka probleemi ühiskonna laiemasse teadvusesse kandumisele.¹³³

Vene impeeriumi psühhiaatria sammus lääneriikidest mõnevõrra tagapool. Kuigi mürsušoki-probleem oli esile kerkinud juba Vene-Jaapani sõjaga, peeti selle ilminguid endiselt pigem

¹²⁷ **Jessica Meyer.** Gladder to be Going Out Than Afraid, lk 202.

¹²⁸ **Catherine Merridale.** The Collective Mind, lk 41.

¹²⁹ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 61.

¹³⁰ Samas, l. 62.

¹³¹ **Peter Leese.** Shell Shock, lk 42–43.

¹³² **Jessica Meyer.** Gladder to be Going Out Than Afraid, lk 204.

¹³³ **Hans-Georg Hofer.** War Neurosis and Viennese Psychiatry, lk 243–250.

simuleerimise vahendiks või vaimse nõrkuse avaldajaks.¹³⁴ Nii mõnigi psühhiaater, nagu A. B. Zalkind, viitas mürsušoki all kannatajate enesekeskele nõrkusele ning kohusetunde puudumisele ühiskonna ees.¹³⁵ Ehkki juba 1916. aastal kostusid hääled spetsiaalsete raviasutuste rajamiseks, ei jõutud nendeni enne 1923. aastat. Peapõhjuseks on uurijad välja toonud ilmasõjale vahetult järgnenud kodusõdade perioodi. Venemaale sarnast arengut võib näha ka Eesti puhul. Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühingu kui vigastatud sõjaveterane koondava keskse organisatsiooni liikmete 1920. aastal koostatud tervislikku seisukorda hindavas kokkuvõttes leidub „vigastuse“ nime all mitmeid erinevaid füüsiliste vigastuste kategooriaid (näiteks „peast ja näost“, „peast ja käest“, „peast ja jalast“), ent veteranide vaimset tervist kirjeldavad kategooriad puuduvad.¹³⁶ Teisisõnu võib arvata, et mürsušokijuhtumeid esines kõigis ilmasõjas osalenud armeedes, ent tulenevalt ühiskonna teadlikkusest ja suhtumisest, esitasid sõdurid neid oma materjalis erinevalt.

Eraldi alateemana on lääne autorid analüüsinud emotsioone, mis sõduritel sõjaga seostusid. Prantsuse autor André Loez on näiteks üsna põhjalikult uurinud pisarate meenutamist sõdurite mälestustes¹³⁷ Prantslaste materjalis leidub viiteid nutmisele suhteliselt rohkesti – räägitakse nii varjatud, autorile häbi teinud pisarast, kui ka lubatud, nt langenud kaaslast leinates valatud pisarast.¹³⁸ Teisisõnu oli prantslaste seas mehisuse ideaaliks pisarate allaneelamine, ent teatud juhtudel, nt „Marseljeesi“ laulmise puhul, oli nutmine ning sellest kirjutamine siiski heakskiidetud akt.

Eesti sõdurid viitavad pisaratele üsna harva¹³⁹ ning valdavalt on tegu pisarate (või muul viisil valu, ängi või hirmu väljendamise) varjamise kui mehisuse käitumisnormiga: „...pommitamisel kivikillud lendasid koopasse. Sain ühe savikivi poolega, mis maja küljest oli kistud, niisuguse matsu jala reit mööda, mis mats oli. Elaja moodi röökima küll ei hakka.“¹⁴⁰ Eestlastele on üsna omane kannatuste üle kurtnimine, ent pisaratest kõnelemine liitub sellega harva, pigem seostati hirmu ja valu varjamist kangelaslikkusega: „Mõned [haavatud] vaikisid kangelaslikult, kuid nende nägude tõmblemine tõendas, et neil oli tegemist hirmsate

¹³⁴ Catherine Merridale. *The Collective Mind*, lk 40.

¹³⁵ Samas.

¹³⁶ ERA 1652-1-38, l. 165. Invaliidide nimekirju.

¹³⁷ André Loez. *Tears in the Trenches: A History of Emotions and the Experience of War. – Uncovered Fields*, lk 211–227.

¹³⁸ Samas, lk 212, 220.

¹³⁹ Erandina vt nt: Edgar Volkeri mälestused. ERA 2124-3-1717. Autor kirjeldab hukkunute kokkukorjamist ning meenutab ühe hukkunud kaassõduri äsja lõbusalt etteloetud kirja tema perekonna kohta, märkides: „...pisar tuli palgele.“ Samas, l. 5.

¹⁴⁰ Sõdur Kristjani kiri „kallile sõbrale Jaanile“, saadetud Postimehele avaldamiseks. EAA 2111-2-18, l. 5–6.

valudega.“¹⁴¹ Teisisõnu sedastavad eesti sõdurid üldjuhul ainult oma meeleolu haledust või vihjavad pisaratele kui millelegi ebamehisele (*resp.* ebakangelaslikule).

Joanna Bourke on viidanud asjaolule, et sõjakogemus ei tekitanud kaugeltki kõigis meestes ainult negatiivseid emotsioone. Vastupidi, lääne sõdurite materjalis esineb üsna palju juhtumeid, kus sõdurid tunnistavad otsesõnu, et sõda või mõni selle konkreetne aspekt oli nende jaoks nauditav – olgu põhjuseks kangelase kuvand endast, sõduritevahelise kamraadluse teke, võimu tunnetamine tänu elu ja surma üle otsustamise õiguse omamisele või lihtsalt oma „töö“ hästi tegemine.¹⁴² Üks vaenlase tapmise nauditavusele keskenduvaid kirjeldusi kõlab järgmiselt: „Ma tulistasin otselasu vaenlase laagriplatsile, nägin laipasid ja kehaosi õhku lendamas ning kuulsin haavatute ja põgenejate meeleheitlikke karjeid. Ma pidin endale tunnistama, et see oli üks õnnelikemaid hetki mu elus.“¹⁴³

Eesti materjalis selliseid otsesõnu antud tunnistusi üldiselt ei leidu. Sõja kui millegi meeldiva lahtimõtestamise perioodiks võib pidada eelkõige sõja algfaasi, millele oli iseloomulik teatav patriotism ja eufooria, aga ka lootus, et sõda lõppeb peatselt ja sellele järgneb kangelase staatus. Üksikud sõja meeldivust tunnistavad viited on seotud püüdega anda kodustele edasi kuvandit endast kui vahvast ja tugevast sõdurist, kes ei karda sõda ega vaenlast.¹⁴⁴ Nii mõnigi autor kõneles mälestustes oma kunagisest nooruslikust uljusest, mida hiljem kahetsema hakati: „Ja pealegi töötas frondile minek teatavaid seiklusi. Elukaotamise võimalusele ma nooruse tuhinal muidugi algul ei mõelnud. Nägin rohkem käesolevat silmapilku.“¹⁴⁵ Huvitav on asjaolu, et eufooria tekke peasüüdlasena nähaksegi just „nooruse tuhinat“, mitte niivõrd keskvalitsuse propagandat või saksavastast hüsteeriat. Igal juhul on ka need vähesed sõja positiivsetele joontele vihjavad viited pigem peadvangutava ja kahetseva alatooniga.

Kõnesolnud mürsušoki ning sõjaga seonduvate negatiivsete ja positiivsete emotsioonide erineva kajastamise põhjuseks ei saa pidada üksnes eesti sõdurite kirjade ja mälestuste avalikkusele suunatust, kuivõrd suur osa lääne materjalist koostati samuti laia adressaati silmas pidades. Seetõttu võiks põhjuseid otsida pigem lääne ja eesti sõdurite erinevast kultuurilisest ja ühiskondlikust, aga ka armee taustast. Eestlaste materjalis leidub näiteks tunduvalt vähem kamraadlusele viitamist, mida võib selgitada eestlaste ja venelaste kehvade

¹⁴¹ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 38. Katkendit Dahli mälestustest vt: Lisa 7.

¹⁴² **Joanna Bourke.** An Intimate History of Killing, lk 1–31.

¹⁴³ Samas, lk 19.

¹⁴⁴ Kaardiväelase Aleksander Joosti kiri Postimehele, ERA 2111-2-19, l. 100.

¹⁴⁵ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 17. Katkendit Kauri mälestustest vt: Lisa 8.

suhetega armees ning eesti soost sõdurite vähese koosteenimise võimalusega.¹⁴⁶ Lääne ja eesti sõdurite sõjakogemuse kirjelduste erinevuste põhjuste väljaselgitamine nõuab siiski põhjalikumat ning laialdasemal allikmaterjalil põhinevat analüüsi.

¹⁴⁶ **Liisi Eglit.** Kirjad, päevikud ja mälestused, lk 221. Vt ka ptk 2.

2. Rahvusküsimus sõjakogemuse kujundajana

Vene impeeriumi olemust ning keisrikoja poliitikat määras 19. sajandil ja 20. sajandi alguses olulisel määral rahvusküsimus, mistõttu oli ka Vene armee korraldus üldise unifitseerimis- ja rahvuspoliitikaga tihedalt seotud. Armeeteenistust kasutati omamoodi „sulatuskatlana“: jagades väikerahvaliku (muu-usulise) taustaga nekrutid (hiljem noorsõdurid) erinevate väeosade vahel ning saates nad üldjuhul kodukubermangust kaugemale teenima, loodeti ära hoida või maha suruda rahvuslust ning tõsta impeeriumi alamate vene keele oskuse taset.¹⁴⁷

Vene võimude lootused impeeriumis peadtõstvat (väikerahvaste) rahvuslust kontrolli all hoida olid siiski visad täituma ning nii ühiskonnas kui armees tuli seetõttu ajapikku rahvusküsimusega üha jõulisemalt tegeleda.¹⁴⁸ Eriti selgelt tulid probleemid esile impeeriumi eluea viimasel kümnendil, pädides eestlaste ja mitmete teiste Vene impeeriumi rahvuste puhul kokkuvarisevast impeeriumist lahkulöömisega.

Esimene maailmasõda mängis rahvuslike liikumiste arengus olulist, ent kindlasti mitte ühesuunalist rolli.¹⁴⁹ Vaadeldes nii ühiskonna kui sõdurite reaktsioone rahvuslikele küsimustele, võib öelda, et rahvusluse¹⁵⁰ arengu näol oli tegu protsessiga, milles kombineerusid ühelt poolt riigitruudus (kuni 1917. aastani *resp.* keisritruudus), teisalt aga üha enam oma kodumaa, keele ja kultuuri erilise teadvustamine, rõhutamine ning ajapikku ka vastandamine ülejäänud impeeriumile. Oluliseks teguriks oli umbusk ilma kaitsva impeeriumita toimimise suutlikkusse. Kõnekas on siinjuures asjaolu, kui positiivset vastukaja leidis sõdurite meenutuste kohaselt iseseisvuse äsja väljakuulutanud Eestis Saksa okupatsiooni algus: „Alul võeti sakslasi vastu nagu ärapäästjaid, sest enamline terror oli

¹⁴⁷ **Mark von Hagen.** Reformi piirid: paljurahvuseline keiserlik armee silmitsi rahvuslusega, 1874–1917. – Vene impeerium ja Baltikum II, lk 304–322, siin lk 309. Vt ka: **Tõnu Tannberg.** „Numerus clausus“ Vene armees. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariarmee komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel. – Ajalooline Ajakiri 2000 (110), nr. 3. Lk 35–42. Armeel polnud siiski üksnes rahvuspoliitika tööriist, vaid olulisel määral ka selle ajendaja, tuues esile näiteks muukeelsuse probleemi. Vt nt: **Tõnu Tannberg.** Eesti ala Venemaa sõjaväesüsteemi integreerimise tagajärjed, lk 63.

¹⁴⁸ **Mark von Hagen.** Reformi piirid, lk 310–312. **Gregory Vitarbo.** Rahvuspoliitika ja Vene keiserlik ohvitserikorpus. – Vene impeerium ja Baltikum II, lk 283–303. Vt ka: **Theodore R. Weeks.** Venestus ja leedulased. – Vene impeerium ja Baltikum, lk 93–112. **Juliette Cadot.** Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). – The Russian Review 2005, Vol. 64. Lk 440–455. **Ronald Grigor Suny.** Nationalities in the Russian Empire. – The Russian Review 2000, Vol. 59. Lk 487–492. **John Perkins, Felix Patrikeeff.** National Identity Formation in the Baltic Provinces of the Russian Empire: The Skerst Family in the Nineteenth and Twentieth Centuries. – National Identities 2001, Vol. 3, No. 1. Lk 37–49.

¹⁴⁹ Vt nt: **Toomas Karjahärm.** Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998. Lk 193–224. Vt ka: **Mark von Hagen.** Reformi piirid. Lk 315–322.

¹⁵⁰ Rahvusluse mõistest vt lähemalt: **Eva Piirimäe.** Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvusluse uurimiseks. – Vene impeerium ja Baltikum, lk 167–189. Vt ka: **Toomas Karjahärm.** Vene impeerium ja rahvuslus.

inimesi väga ära kohutanud.¹⁵¹ Hiljem, kui selgus, et okupatsioon ja Saksa riik pole palju armulisemad, kujunes inimeste meeleolu nendegi suhtes eitavaks.¹⁵²

Olgugi et armee kasutamine unifikatsioonipoliitikas ei suutnud lõppkokkuvõttes seatud eesmärgi täita, mõjutas see olulisel määral armees teeninud sõdurite kogemust. Kuigi venekeelne nekrutikohustus oli üks tegureid, mis eestlaste huvi vene keele kooliharidusse kaasamise vastu tõstis,¹⁵³ võib eestlaste vene keele oskust 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses pidada suhteliselt kesiseks.¹⁵⁴ Viimast asjaolu on nekrutiteenistuse puhul tulevaste soldatite põhihirmuna esile toodud.¹⁵⁵ Nii on A. Kirsipuu oma vanaisa meenutuste põhjal kirjutanud Juhan Uiga nekrutiks võtmisest: „Oi, oli seda nuttu ja kaebust küll minejal rohkem kui kojujääjatel, sest ta ei osanud mitte sõnagi vene keelt. Küll oli ta, vaesekene, saanud peksta ja sõimata, kui tuli „utsina“¹⁵⁶ tegemine“. Nii tehti kõigiga, kes keelt ei osanud.“¹⁵⁷

Fakt, et eestlased teenisid sedavõrd pöördelisel perioodil paljurahvuselises Vene armees, ning sellega kaasnenud asjaolud leidsid sõdurite kirjades ja mälestustes elavat kajastust. Liialdamata võib väita, et Vene armee paljurahvuseline taustsüsteem ning venelaste ja vene keele domineerimine selles, aga ka ilmasõjaga kaasnenud muudatused varasemas korralduses (nt rahvusväeosade loomine) mõjutasid tuntaval määral eestlaste sõjakogemust tervikuna. Viimast tuleb seetõttu vaadata läbi väikerahvaliku prisma – asjaolu, mis lähendab meie kogemust teiste paljurahvuselistes armeedes teeninud väikerahvaste omale. Mainitud tegurid muudavad rahvusliku aspekti analüüsi sõdurite materjalis käesoleva uurimuse möödapääsmatuks osaks.

Siinse peatüki eesmärk on vaadelda, kuidas sõdurid avavad rahvusliku temaatikaga seonduvaid sõjakogemuse aspekte oma kirjades ja mälestustes. Vastust otsitakse järgmistele küsimustele: millistest võtmepunktidest lähtudes ning missuguseid hinnanguid andes autorid

¹⁵¹ Pärast bolševike riigipööret 1917. aasta oktoobris pääses Eestis valla punane terror, mis kestis Saksa okupatsiooni alguseni 1918. aasta veebruaris. See mõjutas tugevalt toonast avalikku arvamust, mistõttu võidi sakslasi esialgu päästjatena tervitada.

¹⁵² K. Feldmann-Põldmaa mälestused. ERA 2124-3-128, l. 15. Vt ka: Pavel Mahovi mälestused. ERA 2124-3-689, l. 13.

¹⁵³ Vt nt: **Lembit Andresen**. Eesti kooli ajalugu: algusest kuni 1940. aastani. Tallinn: Avita, 2003. Lk 140. Vt ka: **Wayne Dowler**. Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860–1917. Québec: McGill-Queen's University Press, 2001. Lk 215–234.

¹⁵⁴ Ehkki eesti soost nekrutite/noorsõdurite keeleoskuse kohta puuduvad täpsed andmed, võib näitena tuua 1863–1864 Balti laevastiku 2. ekipaži võetud, kellest oskas mingil määral vene keelt üksnes neljandik. **Tõnu Tannberg**. Eesti ala Venemaa sõjaväesüsteemi integreerimise tagajärjed, lk 63.

¹⁵⁵ Samas.

¹⁵⁶ Vene k *учение* – õppus.

¹⁵⁷ A. Kirsipuu mälestused. ERA 2124-3-407, l. 5p.

enda positsiooni ja rahvusküsimusi kirjeldavad ning kuidas võis antud temaatika sõdurite sõjakogemuse kujunemist mõjutada? Ühtlasi toon välja, milliseid strateegiaid sõdurid sõjakogemuse rahvusküsimusega seotud probleemsete aspektide kirjeldamisel kasutasid ning kuidas need aja jooksul muutusid. Teisisõnu käsitletakse peatükis rahvustemaatika rolli eesti sõdurite ilmasõja-kogemuse tähenduse määramisel ning viidatakse samas ka mainitud kogemuse olulisusele eesti sõdurite rahvusteadvuse arengus.

2.1. Eesti sõdurite olukord Vene armees

Rahvusliku temaatika kirjelduse põhiosa moodustavad nii kirjades kui mälestustes eesti sõdurite kui väikerahvaliku päritoluga grupi kehva olukorra rõhutamine Vene armees ning sellega seotud suhted armees domineeriva rahvuse – venelastega.¹⁵⁸ Viimaste all pidasid eestlased silmas eelkõige suurvenelasi, ehkki mõnikord liitusid määratlusega ka ukrainlased ja valgevenelased või lihtsalt vene keelt ladusalt rääkivate impeeriumi rahvaste esindajad. Eestlaste kirjeldusi suhetest venelastega võib iseloomustada pihtimustena sellest, kuidas venelaste domineeriv positsioon, suurrahvalikult šovinistlik hoiak ning antud aspektide lubatus või isegi õhutatus armees eesti sõdurite olukorda halvendasid. Teisisõnu, venelaste domineerimist peeti eestlaste kehvema olukorra peapõhjuseks.

Sarnaselt suhtumisele varasemasse nekrutiteenistusse on ka siin rahvusküsimusest tulenevaid probleeme avades kandvaks asjaoluks eestlaste vene keele oskamatus ja sellest tulenevad raskused õppustel, alandatus ning füüsiline vägivald. Eelkõige kirjad maalivad eestlaste olukorrast üsna kurva pildi, seostades puudulikku keeleoskust ja/või rahvuslikku kuuluvust sageli füüsilise vägivallaga: „Iseäranis on meie, eestlaste, elu siin väga vilets [...] ja vanapoole mehed ju ei oska paljud vene keelt mitte ühte sõnagi [...] ja see on üks väga hirmus komme, et iga kui väiksema asja eest, mis eestlastel juhtub, antakse pekse.“¹⁵⁹

Eestlaste vähene keeleoskus haakus venelaste üldise umbusuga Balti kubermangudest pärit elanikesse, mis tõi kaasa mitmeid vaimse vägivalla juhtumeid. Suhtumine „saksa“ provintsidest¹⁶⁰ pärit rahvastesse kui potentsiaalsetesse äraandjatesse oli kirjade autorite sõnul laialt levinud: „Meie peale vaatavad venelased kui sakslaste peale ja söimavad meid sakslasteks ja äraandjateks. [...] Oleme kui hundid lammaste sekka sattunud, keda tarvis on

¹⁵⁸ Esimese maailmasõja eelõhtul, 1912. aastal moodustasid venelased koos ukrainlaste ja valgevenelastega ühtekokku ligi kolm neljandikku nii Vene armee sõduritest kui ohvitserkonnast. **Mark von Hagen**. Reformi piirid. Lk 312.

¹⁵⁹ J. Pirni kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 45.

¹⁶⁰ Vt ka: **Toomas Karjahärm**. Vene impeerium ja rahvuslus, lk 26–28.

maha tappa, siis kaob inimesel vaimustus ja aset võtab teine tundmus.“¹⁶¹ Ka mälestustes leidub sellekohaseid kirjeldusi: „Meil oli siin üks Solovetski kloostri kasvandik (Jožik oli ta nimi), kes oli väga vene- ja riigimeelne. Ta ei suutnud kuidagi leppida, et eesti kirjakeel on „saksa“ tähtedega trükitud. Tema arusaamise järele pidid kõik Vene riigi trükitooted vene tähtedega trükitud olema! Ja kui õige tõsiselt riidu läksime, siis nimetas ta mind alati „nemets“.“¹⁶² Umbes sarnased olid „rahvustülid“ meie vahel.“¹⁶³

Venelaste säärane suhtumine oli seotud tavapärase umbusuga võõrast (ja läänelikumat) päritolu väikerahvastesse, ent olulist rolli mängisid ka Vene impeeriumi sõjaaegsed saksavastased kampaaniad. Juba 19. sajandi teisel poolel tugevnenud saksavastatus levis sõjaaegses marurahvuslikku patriotismi õhutavas impeeriumis kiiresti ning kasvas peagi keisrivalitsusel üle pea, väljendudes stiihilistes vägivaldsetes väljaastumistes ning nii riigisakslaste kui saksapärase nimedega kodanike tagakiusamises ja tipnedes süveneva umbusuga keisrikoja enda motiividesse.¹⁶⁴ Eestlaste kui sakslastega üsna tihedalt asustatud provintsidest¹⁶⁵ pärineva rahva seostamine saksluse ning seeläbi spionaažiga võib pidada antud kampaaniate loogiliseks kõrvalnähteks.

Mälestustes üldiselt nenditakse eestlaste vähest keeleoskust ning potentsiaalset ohtu selle eest karistatud ja/või alandatud saada, ent olulise erinevusena kirjadest ei kirjeldata puudulikku keeleoskust ületamatu probleemina. Mitmed autorid on märkinud, et sõjaolukorras võeti õppuste võimalikult kiireks edenemiseks kasutusele tõlgid. Samuti on meenutatud, et ehkki paljudel eestlastel oli teenistusse astudes vene keele oskusega raskusi, suudeti peagi keel hädavajalikul tasemel selgeks õppida: „Läbikäimine ülemusega toimus peamiselt tõlgi kaudu, kusjuures mitmed kaunis ruttu hakkasid ka aru saama vene keelest.“¹⁶⁶ Huvitav on siinjuures asjaolu, et ehkki eestlased olid need, kes impeeriumis prevaleerivat keelt ei mõistnud, võidi retrospektiivsetes mälestustes umbkeelseteks nimetada hoopis venelasi, kes väikerahvaste keeli ei rääkinud: „Keegi ei teadnud, millas tuleb loovutada elu suure Venemaa eest. Siin oli elu umbkeelsete keskel ja nende käsu all.“¹⁶⁷

¹⁶¹ J. Pirni kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 45.

¹⁶² Vene k *немцы* – sakslane.

¹⁶³ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 66.

¹⁶⁴ **Eric Lohr**, Nationalizing the Russian Empire, lk 3, 13–14, 20–21, 167.

¹⁶⁵ 1897. aasta rahvaloenduse järgi elas Eesti- ja Liivimaa (balti)sakslasi kokku 114 000. Kokku oli sakslasi impeeriumis u 1,8 mln. Rahvaloenduse tulemusi vt nt: [http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php] (20.04.2012).

¹⁶⁶ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 8.

¹⁶⁷ Samas.

Nii mõnigi autor kirjeldas tagasivaates keeleprobleemi läbi huumoriprisma: „Hoolimata keeleoskamatusest edenes õppus siiski jõudsasti ja ülemus oli eestlastega väga rahul. Eriti oli eestlaste hulgas palju häid laskureid. Mitmed neist olid vene keele suhtes täiesti umbkeelsed, nii et laskeharjutustel ei saanud kiituse peale isegi öeldud nõutud „rad starjatsa“,¹⁶⁸ vaid ütlesid puht eestipäraselt „ratsa, ratsa“. [...] Kõige muu õppuste hulgas tuli ka eestlastel õppida venekeelseid sõdurite marsilaule. See oli ju neile väga raske, kes polnud suuteline hääldama vene häälikuid. Viis jäi ju kuidagi pähe. Väga koomiline oli kuulda, kuidas sageli eesti sõdurid venekeelse laulu sõnade asemel laulsid selliseid sõnu, mis küll ühegi maailma keele sõnastikku ei mahu. Laulmine oli aga sunduslik. Kes ei laulnud, sai karistada.“¹⁶⁹

Vene keele mitteoskamine ning armee nii poliitilistest suunitlustest kui üldistest sõjaolukorraga seonduvatest asjaoludest tingitud puudulik tähelepanu väikerahvaste olukorrale võis tähendada mitmest hüvest ilmajäämist ning süvendas seetõttu eestlaste arusaama ebavõrdsest kohtlemisest. Mainitud on igatsust eestikeelse luterliku jumalateenistuste järele: „Meil, eestlastel, keda siin polgus praegusel korral väga palju on, oli väga kurb tundmus, et ei olnud meie vaimulikku, kes meile omas keeles ja meie usukombe järgi Jumala Õnnistust pidanud.“¹⁷⁰ Problemaatiline oli eestikeelse lugemisvara puudumine, mis väljendus sõdurite suures huvis Postimehe ning kirjasõprade otsimise vastu: „See leht on meile ainuke rõõmustus, kes meile sõjast ja kallist kodumaast teateid kannab.“¹⁷¹ Mälestuste järgi oli eestlastel keeruline kohaneda mõne harjumatu asjaolu, näiteks venepärase toiduga: „Kesknädalal ja reedel oli paastutoit, mis koosnes kalasupist ja mil pudru keedeti paastuõliga. See oli eestlastele eriti harjumata süüa.“¹⁷² Kui kirjades ebavõrdse kohtlemise põhjuseid ei analüüsita, siis mälestustes tabasid kriitikanooled eelkõige armee ohvitserkonna ükskõiksust või pahatahtlikkust: „Sageli tõlgitseti seda [ülemate poolt] lihtsalt nii, et määrati [pühadeaegsetesse] toimkondadesse sel puhul lihtsalt isikud, kes polnud veneusulised, lugedes neid kõiki mitte kristlikkudeks.“¹⁷³

Ehkki Esimese maailmasõja jooksul ei suutnud Vene armee oma senist rahvuspoliitikat täiel määral järgida ning ka enne rahvusväeosade loomist polnud ebatavalised suuremat hulka ühist väikerahvuslikku päritolu omavaid sõdureid koondavad üksused,¹⁷⁴ sattus siiski

¹⁶⁸ Vene k *рад стараться* – püüan hoolega.

¹⁶⁹ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 10-11. Vt ka lisa 7.

¹⁷⁰ J. Pirni kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 45.

¹⁷¹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 97.

¹⁷² Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 9.

¹⁷³ Samas, l. 80.

¹⁷⁴ Sõja tingimustes lähtuti pigem praktilistest kaalutlustest ning ühise keelelise taustaga inimeste väljaõpe oli tunduvalt lihtsam. Vt ka: **Mark von Hagen**. Reformi piirid, lk 309.

märkimisväärne osa eestlastest ühel või teisel sõjaetapil olukorda, kus neid ei ümbritsenud rahvuskaaslased. Kombineerituna puuduliku keeleoskusega, tähendas see nii mõnegi sõduri jaoks täielikku isolatsiooni ning üksindust: „Lootuses olles, et Teie [Jaan Tõnisson] aimate, kui palju see hingelist kannatust nõuab, kui sõjamees, kes oma isamaa eest on sõjajumala ohvrialtarile viinud oma tervise, oma elu nüüd selle eest tasuks kaugel kodust, kaugel omastest, võõraste hulgas haigena lamama peab.“¹⁷⁵ Ka mälestustes on eestlaste üksiolekut sageli kirjeldatud: „Olin väeosas ainus eestlane. Peale minu veel kaks lätlast, kaks poolakat, üks grusiinlane.“¹⁷⁶ Kui kirjades ei ole sellise olukorra tagapõhja analüüsitud, siis mälestustes viidatakse Vene armee tahtlikule poliitikale, kus „vend lahutati vennast ja sõber sõbrast“.¹⁷⁷

Vene keele oskus ei pruukinud eestlaste üksindustunnet leevendada, kuna venelastega läbisaamist hinnati sageli üsna kehvaks: „Ja mis veel hullem oli, et iga vene hall, kes ainult vaevalt nime mõistis kirjutada ja rohkem maailmast midagi ei teadnud kui oma küla ja küla kirikut, ja see tuleb sinu nina alla ja kärgib ja paugub nagu pakane aiateivastes. See kõik pani mõtlema, et peab midagi ette võtma, aga mis võib üks soldat teha, aina kuula ja kannata.“¹⁷⁸ Otsesõnu antud tunnistusi sõprussuhetest venelastega Postimehele saadetud kirjades ei leidu. Küll võib eeldada, et läbisaamine võis olla parem sõja algusperioodil ning pärast Veebruarirevolutsiooni, kui üldine suhtumine Vene impeeriumisse ja armeesse oli positiivsem. Esineb ka neutraalseid kirjeldusi venelastega suhtlemisest: „Kui leht tuleb, siis on kõik ümber kuulamas, muidugi meid, eestlasi, on kõigest kolm veel järele jäänud, suurem hulk venelased. Neile peab muidugi tõlkima, vene lehte ei tule meile mitte ühtegi.“¹⁷⁹

Ka mälestustes kirjeldati eelkõige kehvi suhteid venelastega: „Siin peab ütlema, et tõepoolest venelased, kellel haridust pole, need tõepoolest üks tige rahvas [on] ja kõige rohkem seda eesti rahva peale avaldavad.“¹⁸⁰ Siiski leiab neist üksikuid viiteid eesti ja vene sõdurite headele suhetele. Kuigi endiselt tõsteti esile eesti kaassõdurite olulisust, on nii mõnigi venekeelses keskkonnas ainsa eestlasena teeninud autor märkinud kaassõduritega soojade suhete arenemist.¹⁸¹

Eestlaste kehva olukorra kirjeldusega haakuvad autorite märkused teiste impeeriumi väikerahvaste olukorrast. Ehkki viimastele sarnaneti suuresti puuduliku keeleoskuse osas,

¹⁷⁵ A. Krundi kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 92.

¹⁷⁶ A. Jõemaa (end. Vipperi) mälestused. ERA 2124-3-299, l. 1.

¹⁷⁷ Jüri Uustalu mälestused. ERA 2124-3-1613, l. 2–3.

¹⁷⁸ Julius Karro mälestused. ERA 2124-3-366, l. 2.

¹⁷⁹ Eesti sõduri (nimi loetamatu) kiri Postimehele. EAA 2124-2-20, l. 107–108.

¹⁸⁰ Samuel Kütmani mälestused. ERA 2124-3-533, pagineerimata.

¹⁸¹ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-375, l. 125.

kippusid eestlased teistele, eelkõige idapoolsetele väikerahvastele siiski ülalt alla vaatama ning (eriti haridustaseme osas) neid pigem venelastega kõrvutama: „Palju oli nendest isikuid, kes ei osanud lugeda. Et nad sellistes aastates veel lahutati oma kodudest, sellest on enamus purustatud. Nad nimetavad endid alati „starik“ (vanamees). Paljud ei oska vene keelt. Siin on tatare, votjakke jne. [...] Õppus on sõdurite intelligentsi madaluse tõttu väga raske. [...] Mitmed on nii mustad, et nad ei suuda kuidagi enesele ette kujutada, et silmi tuleb iga päev pesta.“¹⁸²

2.2. Suhted rahvuskaaslastega ja rahvusväeosade ootus

Üks peamiseid strateegiaid, mille abil eesti sõdurid oma kehvast positsioonist armees, ebavõrdsest olukorrast ning üksindustundest üle püüdsid olla, oli eesti soost kaassõdurite olulisuse rõhutamine, millega sageli haakus ka suhete tähtsustamine kodurindega.¹⁸³ Suhteid teiste eesti sõduritega on nii kirjades kui mälestustes ääretult kõrgelt hinnatud: „Võõra rahva seas, kas tahes ehk tahtmata hoiavad eestlased kõik ühte kampasse. Sääli võõra rahva seas, kui kuulsid mõnda isikut eesti keelt rääkimas, siis oli ta juba esimesest pilgust saadik nagu kõige suurem sõber, ning soovisid temaga igal tingimusel jutule saada.“¹⁸⁴ Ilma eestlasteta tunti sageli täielikku üksindust: „Minu eestlased-kaaslased, kellega eelmistel jaamavahedel siin ja seal kokku puutusin ja osa teid ühes sõitsin, on kõik läinud teistes suundades, nii et siin sõidan täiesti üksinda tundmatuid teid. [...] Kõikjal inetus, mustus, räpaselt rõivastunud inimesed.“¹⁸⁵ Mainitud on eestlaste kokkuhoidmist ning rahvuskaaslastele abi osutamist, näiteks keeleoskuse osas: „See eestlane valdas hästi vene keelt ja tema abiga sain linnaloa. Õhtul siirdusin ühes temaga linna.“¹⁸⁶

Tähelepanuväärne on asjaolu, et mälestustest puuduvad viited eestlaste vahelistele konfliktsetele situatsioonidele täielikult ning sõjaaegsetest kirjadest leiab vaid ühe sellise kirjelduse. Seejuures on tuntav autori nõrdimus oma rahvuskaaslaste ootamatult negatiivse käitumise osas: „...sõitis minuga ühes seltsimees soldat niisama kui minagi [...], nii ajasime juttu, midagi ei olnud, mina tundsin omal väsimust ja palusin ennast siis üles ajada, kui tema Rakke jaamas maha läheb ja pealegi oma korvi järele vaadata, mida seltsimees lahkesti lubas täita. Ja nii uinusin rahulikult eesti venda vennaks pidades. Kui viimaks üles ärkasin, polnud

¹⁸² Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 71.

¹⁸³ Vt lähemalt ptk 3.

¹⁸⁴ Julius Karro mälestused. ERA 2124-3-366, l. 3.

¹⁸⁵ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 48.

¹⁸⁶ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-375, l. 9.

seltsimeest ega korvi näha.“¹⁸⁷ Antud kirjeldus viitab autori mõtteviisile, et eestlased hoidsid juba olemuslikult kokku, mistõttu omavahelised probleemid tulid ootamatult.

Üheks väljundiks, millesse eesti sõdurid kasvava rahulolematuse oma olukorra üle ning igatsuse eesti soost kaassõdurite järele kanaliseerisid, oli rahvusväeosade loomise temaatika. Esimesed sellealased arupärimised laekusid Postimehele juba 1915. aastal, seoses läti rahvusväeosade loomisega.¹⁸⁸ Läti kogemust tõsteti kirjades eeskujuna esile ning unistati samal ajal ka eesti väeosade loomisest. „Austatud Postimehe toimetus. Meie palume teada saada seda, nüüd on küll Läti pataljonid olemas ja meie, eestlased, oleme ka Läti vabatahtlikus pataljonis. Kas ei ole mitte ka Eesti pataljoni olemas, meie soovime seda teada saada.“¹⁸⁹

Rahvusväeosade küsimus jõudis Vene impeeriumis, sh Eesti aladel laiema ühiskondliku debatini 1917. aastal,¹⁹⁰ leides vastandlikku kajastamist ka Postimehe veergudel. Kui Postimehe toimetus üldiselt toetas rahvusväeosade loomist, trükiti lehes ära mitmeid Tallinna Teatajast pärit artikleid, mis kirjeldasid eelkõige Kiire toimetuse ja selle toonase vastutava toimetaja Jaan Anveltis seisukohti, mis kujutasid rahvusväeosasid kodanliku algatusena, nägid väikerahva meessoos kokkukoondamises potentsiaalseid ohtusid ning vihjasid ka sõdurite omakasupüüdlikele tagamõtetele: „Iseäranis räägivad polkude vastu Kiire mehed, seda kodanlaste ettevõtteks leides. [...] Keegi Kiire mees räägib, et siiasõitnud eesti sõjamehed olla emapojukesed, kes sõja eest olla siia varju pugenud.“¹⁹¹

Märkimisväärne hulk eesti sõdureid võttis kirjade kaudu debatist aktiivselt väeosade pooldajatena osa; ühestki antud temaatikat kajastavast kirjast ei leia rahvusväeosade võimalikke negatiivseid külgi kajastavaid seisukohti. Peamiseks väeosade poolt toodud argumendiks oli lootus leida leevendust oma kehvale olukorrale vene sõdurite keskel: „Pean imestama nende isikute teguviisi, kes selle [rahvusväeosade loomise] vastu nii agaralt üles astuvad; võib peaaegu arvata, et nad tagurlased on. Igatahes näib neil tundmata olevat eesti

¹⁸⁷ Eesti sõduri (nimi loetamatu) kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 306.

¹⁸⁸ Läti rahvusväeosad moodustati 1915. aasta suvel eesmärgiga kaitsta Balti provintse Saksa okupatsiooni eest. Esialgu koosnesid Läti kütipolgud (algselt kütipataljonid) vabatahtlikest, ajapikku liitusid nendega teistes väeosades teeninud läti sõdurid. 1916. aasta lõpus ja 1917. aasta alguses kandsid väeosad suuri kaotusi, mis sillutas teed enamlike meeleolude levimisele polkudes.

¹⁸⁹ Kustav Kusma kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 102.

¹⁹⁰ Ehkki üksikuid ettepanekuid rahvusväeosade moodustamiseks tehti Eesti ühiskonnas juba varem, jäid need ilma laiema kandepinnata ning põrkusid keskvõimude negatiivsele vastureaktsioonile. Senisest jõulisemalt asuti rahvusväeosade temaatikaga tegelema pärast Veebruarirevolutsiooni ning esimeste väeosade formeerimist alustati märtsis-aprillis 1917. Paralleelselt tegelesid rahvusväeosade loomisega leedukad, ukrainlased, valgevenelased jt. Juba varem olid loodud tšehhi, läti ja poola rahvusväeosad.

¹⁹¹ Postimees 03.05.1917, nr 98. Lk 2–3. Vt ka: Postimees 05.05.1917, nr 100. Lk 2.

soldati elu ja olukord Vene väes, kus ta õieti keelt ei mõista, tihti aga selle läbi kahtluse alla langeb, nii et teda lihtsalt sakslaseks loetakse. Kes seda aga teab, see mõtleb teisiti. [...] Oma rahvuslikus polgus, oma keele keskel, paljud raskused kergemad kanda on kui võõras rahvuses, kus sind tihti koguni omaks ei tunnistata.“¹⁹²

Kiire ja Anvelti seisukohti võtsid sõdurid vastu äärmise negatiivsusega: „Arvamine aga, et eesti sõdurid emapojad on ja sellepärast tahavad kodumaale koguneda, on rohkem kui alatu. Pealegi võib seda ainult see isik arvata, kellel teadmata on, kuidas eestlased sõjaväljal iseennast salgavalt võitlevad.“¹⁹³ Sõdurid lähtusid positsioonilt, et neid kui sõdimisest osavõtjaid tuleks antud küsimuses esmajoones kuulda võtta, ning suhtusid sõjas mitteosalenute väidetesse halvakspanu, isegi haavumisega: „Soovitav oleks, et Anvelt niisugust tähtsat ülesannet nagu kodumaa kaitsmine emapojukeste hooleks ei usaldaks, vaid isiklikult sellest kaitsmisest osa võtaks.“¹⁹⁴

Nii mitmestki Eesti rahvusväeosade kohta arupärimist nõudnud kirjast võib samal ajal välja lugeda soovi rahvusväeosadega liitudes rindelt vähemalt mõneks ajaks tagalasse pääseda: „Sagedasti loeme Eesti ajalehtede veergudelt teateid Eesti polkude üle, mis südame rõõmsamalt tuksuma paneb. Tõesti kade meel on pealt kuulata; need suguvennad, kes Petrogradi garnisonis teenisid, teenivad nüüd Tallinnas, kuna meie hulgas siin koosolejatest neid on, kes sõja algusest sõjaväljal tegevas väes seisavad. Oh, kui hea meelega teeniks kodumaa vaba lipu all!“¹⁹⁵ Rahvusväeosadesse suhtuti igal juhul Postimehele saadetud kirjades ootusärevuse ning positiivsusega.

Mälestustest leiab rahvusväeosade küsimuses üsna pikki ning analüüsivaid arvamusi. Rõhutati rahvusväeosade olulisust ning toodi esile juba kirjadest tuttavaid põhjuseid nagu eestlaste ebavõrdne kohtlemine armees, seades samal ajal eeskujuks lätlaste eduloo: „Juba keisrivalitsuse ajal oli sõdurkonnas rääkimisi eesti rahvuslikest polkudest. Selle küsimuse tõstsid päevakorrale järgmised asjaolud. Põhjarindel asusid läti kütipolgud, kuhu olid koondatud lätlased, kes oma siseelus rääkisid omavahel läti keelt. Need polgud olid, vähemalt nii palju, kui väljapoole paistis, hästi varustatud. Üldse olid need kuidagi hinnatud. Ka paljud eestlased teenisid nendes polkudes. Eestlastel, eriti just nendel, kes ei vandanud vene keelt, olid oma raskused vene üldistes väeosades. Sageli sõimati neid “tšuhhnaadeks” ja muude selliste nimetustega. Väga paljud eesti sõdurid olid laiali pillatud üksiklastena siia ja sinna vene

¹⁹² Rudolf Birki kiri Postimehele. ERA 2111-2-20, l. 267–270.

¹⁹³ Samas.

¹⁹⁴ Eesti sõdurite kiri Postimehele. ERA 2111-2-20, l. 282–283.

¹⁹⁵ Samas.

väeosadesse. Need, kes ei vallanud vene keelt ja seetõttu ei saanud teistega vabalt jutelda, olid asetatud seetõttu väga üksiklase seisundisse. Kõik see mõjus niivõrd, et kui eesti sõdurid omavahel kohtasid, sageli räägiti eesti oma polkudest, mis aga kõigile näis kättesaamatu unistuseks. Räägiti vaid: “Oleks meil ka omad polgud nagu lätlastel!”¹⁹⁶

Erinevalt kirjades leidub mälestustes ka rahvusväeosadesse pisut tagasihoidlikumalt suhtunud sõdurite tunnistusi. Ühe vastuargumendina toodi esile ohtusid, mis eestlaste kokkukoondamisega kaasneda võiks: “Eestlased mõtlesid lätlaste meelemõlgutuste puhul, et kui see peaks tulema niiütelda rahvuslike väeosade asutamine, siis meie küll ei lähe, sest et meid eestlasi on vähe ja kui meist asutada mõned polgud ja saata armeede vastu, siis on kindel, et eesti meessool on lõpp. Aga kui meie oleme laiali pillutatud vene väeosadesse, siis ikka ei ole eestlaste kaotus nõnda suur. Pääle selle, et eestlastest olid paljud niiütelda soojemate kohtade pääl, kus meid surmaoht nii väga ei ähvardanud.”¹⁹⁷ Kuigi antud argumenti kasutati ka sõjaaegsetes debattides ajakirjandusveergudel,¹⁹⁸ näitlikustades seda lätlaste suurte kaotustega 1916. aasta lõpus ja 1917. aasta alguses, sõdurite kirjades seda ei kommenteeritud.

Kui kirjades peeti sõdurite eesmärki kodumaale pääseda igati õigustatuks ning haavuti nende „emapojukesteks“ nimetamise peale, siis mälestustest võib leida mõne autori soovi end just eesti rahvusväeosadega kodumaale pääsemise mõtet heietavatest sõduritest distantseerida: “Siin oli esimest korda tõsisemalt kuulda, et eestlased saadetakse Eesti polku. [...] Arvasime kahjurõõmsalt, et Eesti polk on rohkem tagalameeste asi. Mis nüüd meie, positsioonimehed, seal teeme!”¹⁹⁹ Kirjeldati ka sõdurite ebamäärast või kahetist suhtumist: „Lõpetanud selgituskõne, algasid läbirääkimised-vaidlused, et kas sõita Eestisse või mitte. Vaidlustest oli selgesti näha, et terve see eestlaste jõuk teises jalaväediviisis on ära märgistatud enamlusega ja neist juba Eestisse sõitjaid ei saa.”²⁰⁰ Rahvusväeosadega liitumises nähti teisigi negatiivseid aspekte, nagu oma vana väeosa mahajätmise, eriti juhul, kui viimases koos teeninud meestega

¹⁹⁶ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 108.

¹⁹⁷ Julius Karro mälestused. ERA 2124-3-366, l. 10.

¹⁹⁸ Postimees 03.05.1917, nr 98. Lk 2–3. Ka eesti sõjaväelaste koosolekul Tallinnas 28. märtsil 1917. aastal toodi põhilise vastuargumendina välja võimalus, et õnnetute asjaolude kokkusattumisel „just Eesti bataljonid vaenlase tulde sattuvad ja siis kogu rahva noor jõud korruga kadunud nagu lumepall kuumas ahjus“. Vt: Eesti! Sa seisad lootusriikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust määrata ja juhtida võid. Eesti riikluse alusdokumendid 1917–1920. Koost. Ago Pajur. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008. Lk 66–67.

¹⁹⁹ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 144.

²⁰⁰ Ernst Hansari mälestused. ERA 2124-3-159, l. 3. Autor on peamiste vastuargumentidena toonud ära soodsa positsiooni (tagalateenistus), kartuse, et uute väeosadega tuleks ehk rindele minna, ning üldise rahusoovi. Hansar põhjendas eestlaste suhtumist enamlike ideedega: „Enamlus oli neil imbutunud peaaegu sisse ja niisugustest distsiplineerimata rivistest sõjameestest poleks olnud meie rahvusväeosadele mingit kasu.“ Samas, l. 4.

head suhted olid arenenud: “Eestlased saadetavat ära kodumaale, oli käsutooja venelase ütetus. [...] Olin liigutatud ja nagu kurbki veidi, sest nende inimestega olin üle aasta (15 kuud) jaganud ühist saatust. Mitmed olid ju meie seast kadunud, aga suurem osa olid kõik samad inimesed. Kõik meie omavahelised tülid ja pahandusedki olid rohkem perekondlist laadi. Jätsin kõik oma olemasoleva suhkru, leiva ja tubaka neile.”²⁰¹

Ei kirjades ega mälestustes ole väeosade asutamise vastuargumendina mainitud toonastes debattides kõlanud argumente, nagu asjaolu, et vähemusrahvuste, sh eestlaste rindelt äratoomine „sünnitaks suurt segadust ja venelaste juures pahameelt,“ mis võiks päädida ka kahjuga üldisele sõjaolukorrale.²⁰² Võib arvata, et kirjade autorid, kellest suur osa oli pikaleveninud sõjast tüdinenud, pidasid silmas eelkõige enda olukorra parandamist ega mõelnud seetõttu väeosade loomise potentsiaalsetele negatiivsetele külgedele. 1920.–1930. aastatel kirjutatud mälestuste autorid tõid aga välja pigem negatiivset mõju eesti sõdurkonnale, märkimata impeeriumi laiemaid huvisid.

Kui kirjades leidub vaid üksikuid viiteid rahvusväeosades teenimisele, siis mälestustes on seda pisut pikemalt kirjeldatud. Üldiselt on viited rahvusväeosadele positiivsemad kui kirjeldused tavaväeosades teenimisest, kuigi hõlmavad sõjalisest aspektist vaadatuna Vene vägede ja Eesti jaoks katastroofilist aega.²⁰³ Rõhutati eestlaste koosteenimise olulisust, mis juba olemuslikult mitmed senised probleemid lahendas. Samuti kirjeldati eesti soost ohvitseride head läbisaamist sõduritega: „Ka polnud siin märgata samasugust kibedust sõdurite poolt ohvitseride vastu, nagu see kohati esines vene polkudes. Osalt olid sõdurid ja ohvitserid omavahel sinasõbrad. Üldse mõisteti üksteist kui ühise sihi taotlemiseks võitlejaid.“²⁰⁴

2.3. Vene sõduritest üleoleku demonstreerimine

Lisaks rahulolematuse rahvusväeosade lootustesse kanaliseerimisele oli teiseks strateegiaks, kuidas eesti sõdurid Vene armee ülekohtuse olukorra ning venelaste eelispositsiooni kirjeldamisega toime püüdsid tulla, eestlaste samaaegse „tegeliku“ üleoleku demonstreerimine. Nii kirjades kui mälestustes kirjeldati, kuidas eestlased kehvast vene keele oskusest hoolimata õppustel hästi hakkama said: „Peale lõunat tegime kohe esimese marsikorra, mis meil [...] üsna hästi läks, et kiita saime: „Teie, eestlased, õpite tunniga rohkem

²⁰¹ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 125.

²⁰² Eesti! Sa seisad..., lk 67.

²⁰³ 1. Eesti jalaväepolk osales Saaremaa ja Muhumaa kaitsmises Saksa armee vastu 1917. aasta sügisel, mis päädis lüüasaamisega, Eesti okupeerimisega Saksa vägede poolt ning suurte kaotustega väeosades.

²⁰⁴ Harald-Viktor Dahli mälestused, l. 116.

kui siin endised terve nädalaga.“²⁰⁵ Sageli mainiti seejuures, kuidas venelased õppustel ebaõnnestusid: „Venelased aga, vaatamata sellele, et kõik käsud ja käsklused anti nende emakeeles, olid palju saamatumad. Oli roodus venelane Stana, õige saamatu mehikene. Ta isegi ei suutnud marssimisel vahet teha pahema ja parema jala vahel.“²⁰⁶

Venelasi halvustati nende madalama haridustaseme tõttu, püüdes näiteks vene ohvitseri, hoolimata viimaste kõrgemast positsioonist armees, näidata kehvemana kui eesti reasõdureid: „Hale on vaadata, kuidas mitme lapse isad ja suure habemega mehed ühe vene karjapoisi käest vastu kõrvu saavad.“²⁰⁷ Mõni autor kirjeldas venelaste kitsast silmaringi, mis väljendus propaganda poolt kergesti mõjutatavuses ja lapselikus mõtlemises, näidates enda üleolekut sellest: „Minu kaaslane venelane kuulatas ja siis minu poole pöördudes ütles: „Kuula, ta [vaenlasest sõdur] karjub samuti nagu meiegi!“ Sarnane venelase väljendus pani minu muigama. Tema, vaesekene, kujutas endale sakslasi vist mingisuguste isevärki olevustena, kes mitte inimese moodi aiatagi ei mõistnud.“²⁰⁸ Venelaste piiratust näitlikustati nende hämmeldusega tarbeesemete suhtes, mis eestlastele ammu tuttavad olid: „Keegi sõdur silmitses ühe karbi sisu. Märkasin kadedusega, et seal sees on lumivalged sokid. Kuid mees vist ei tundud, mis asjad need on. Viskas karbi maha ühes sisuga. Ise lausus sealjuures “Eh, trjähki!”²⁰⁹ Kahmasin karbi sisu kähku omale põue!“²¹⁰ Madalat haridustaset seostati sageli ka üliagara õigeusklikkusega: „Pime venelane ei tunne ega tea muid inimesi ilmas kui türklasi, sõjast nendega meelde jäänud. Ja nüüd neemets, kõik, kes tema moodi ei jopsita ega risti ei kolgi, on turka, neemets.“²¹¹

Sõdurielu üldisi negatiivseid külgi kirjeldades ei viidatud tavaliselt endale ega eesti sõduritele, vaid kasutati üldist mõistet „vene sõdur“, rõhutades nõnda lonkavat Vene-aegset armeekorraldust ja vene sõdurite kogukonda kui probleemide peapõhjust. Iseseisvas Eesti riigis kirjutatud mälestustes lausa vastandati vene- ja eestiaegseid sõdureid: „Praegusaja noored ei või aimata, kui vilets oli vene sõduri käik ja riietus, kui kurb ja raskemeelne nende laul. Meie Eesti Vabariigi sõdurid on nende kõrval härrad, nende käik ja laul on kultuurinimese oma. Seisab mälestuses need isikud, vene sõdurid. Sinelid alt narmastes, saapatallad katki, kontsad kõverad, isegi saapad külgede päält puru. Siis veel see kalduv käik

²⁰⁵ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 18–19.

²⁰⁶ Jaan Hiemäe (end. Pälfeldt) mälestused. ERA 2124-3-191, l. 6.

²⁰⁷ Eesti sõduri (nimi loetamatu) kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 45.

²⁰⁸ Hans Välimehe mälestused. ERA 2124-3-1738, l. 14.

²⁰⁹ Vene k *тряпье* – kaltsud, räbalad, jalanartsud.

²¹⁰ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-90, l. 94.

²¹¹ Jaan Paju kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 314–315.

ja joru.“²¹² Sõdurieluga kaasnenud kehvapoolsest hügieenist rääkides viidati samuti enda asemel „vene sõdurile“, püüdes ennast sellest üldmääratlusest distantseerida ning vihjates ilmselt eestlastele omasele ettekujutusele venelaste puudulikust korraarmastusest: „[loomalauda] kivimüürid olid ära puhastatud ja kus juba eluneb vene sõdur, sinna ta toob omast käest kaasa kõik iseloomustavad „aroomid“, mis katab kõik muu.“²¹³

Eesti sõdurite autoportree koosnes seega kahest osast: ühelt poolt allasurutud ja alandatud positsioon Vene vägede keskel, teisalt aga mehisus, kõrgem intelligents ja oskuslikkus, mis aitasid neil raskustest üle olla. Teisisõnu ei kirjeldanud eestlased end üksnes kui passiivseid ülekohtu all kannatajaid, vaid püüdsid leida võimalusi, kuidas olukorraga toime tulla. Sõjaaegsetes kirjades on eestlaste üleolek siiski üsna tagasihoidlikult esindatud ning üldiselt jääb mulje, et reaalsuses ülekohtuse olukorra vastu välja ei astunud, vaid oma frustratsioon kanaliseeriti kodumaale läkitatavatesse kirjadesse. Tagasivaatelistes mälestustes on eestlaste üleoleku-kirjeldused seevastu märksa enam ning jõulisemal moel edasi arendatud.

Hea võrdlusemoment on siinkohal eesti sõdurite läbisaamine Vene ohvitseridega. Kirjades leiavad suhted ohvitseridega kajastamist alles pärast 1917. aasta Veebruarirevolutsiooni ning viitavad „vana korra“ aegsetele ohvitseridele kui üleolevatele, vägivaldsetele ning ebamoraalsetele, märkides samal ajal olukorra paranemist pärast revolutsiooni: „Vahekord on palju, palju sõbralikum kui see vana valitsuse ajal oli. Soldat räägib ohvitseriga mitte enam kartuse ja orjatundega, vaid täieliku usaldusega, mis kohe silma paistab.“²¹⁴ Antud temaatika revolutsiooni eelsetest kirjadest puudumise üheks põhjuseks võib seetõttu pidada tsensuurist tulenevat sõdurite ettevaatlikkust kehvade suhete kajastamisel. Teisalt on ilmne, et 1917. aasta kirjades on sõdurite-ohvitseride suhteid vaadeldud läbi teistsuguse, revolutsioonist innustust saanud vaatenurga, ning seetõttu ei saa nende sisu üksüheselt varasemale perioodile üle kanda. Viiteid ohvitseride heakskiidule leidub kirjadest ääretult vähe.

Olulise asjaoluna ei kaitsenud ohvitserid kirjade autorite järgi neid armees esineva ülekohtu eest, vaid pigem süvendasid seda, suhtudes Balti provintsidest pärit väikerahvastesse umbusuga. Sellekohaseid viiteid leidub ka revolutsioonieelsetest kirjadest: „Esimese numbri, mis Teie Kõrgeausus [Jaan Tõnisson] saatsite, pidas veltveebel kinni ja saatis tsenseerida ja roodukomandör tahtis raportit minu kui spiooni kohta kirjutada.“²¹⁵ Siinjuures ei eristata vene ja (balti)saksa päritoluga ohvitseri, ehkki võib eeldada, et pigem oli tegu esimestega, kuivõrd

²¹² A. Kirsipuu mälestused. ERA 2124-3-407, l. 8.

²¹³ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 21.

²¹⁴ A. Tassi kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 160–163.

²¹⁵ Jaan Paju kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 314.

(balti)saksa ohvitseridel oli endalgi spionaažikahtlustustega probleeme.²¹⁶ Kirjeldusi kokkupuudetest eesti soost ohvitseridega leidub sõdurite materjalis küll vähe, ent need olid seejuures väga positiivsed: „Meie, eesti sõjamehed, täname oma eesti ohvitseri härra R. G. Lattikut, kes meie eesti meestele kalliks lihavõttepühade kingituseks 25 rubla raha oma suure lahkuse poolest andis. Suur tuhat tänu oma eesti vendade armastajale ohvitserile!“²¹⁷

Ehkki mälestustes esineb üksikuid kirjeldusi eesti sõdurite ja Vene armee ohvitseride vahelistest lahkkelidest, on siin viidatud eestlastele kui ohvitseridele üldiselt väga meele järele olnud seltskonnale, mis muutis kahe grupi vahelised suhted üsna headeks. Seda eeskätt seoses eesti sõdurite eeskujulikkusega vene sõduritega võrreldes: „Siin satun esimesse roodu, kus teistest võrreldes meie roodu ülemused on väga hääd meie eesti poiste vastu ning säävad meid sagedasti venelastele eeskujuks, vaatamata et meie ei sugugi ehk vaevalt osalt omame vene keelt.“²¹⁸ Ohvitserid hinnanud eesti sõdurite distsiplineeritust, eriti Veebruarirevolutsiooni-järgsel perioodil: „Järgmisel päeval minu staabiülemä jutul käies avaldas ta imestust, kui korralikult koosolekut on peetud, päris, kas Eestis alati kõik koosolekud seltsides nii korralikud on, tema vaadata nüüd isiklikult eestlaste peale teise pilguga. Sama oli kuulda ka teiste koosolekul viibinud vene ohvitseride poolt.“²¹⁹ Samal ajal vihjati vene sõdurite raskustele selles valdkonnas: „Polnud ju enam mingit ülemust ja ilma karmi ülemuseta juba uueaegne vene sõdur mingit korda ei suutnud pidada.“²²⁰

Eesti-rootsi päritolu Harald-Viktor Dahl on eraldi välja toonud eestlaste kuulekuse arvatavad tagamaad: „Üldse olid nii eestlased kui rootslased head distsipliinitundjad ja ka –pidajad ja ka sellistena hinnatud vene ohvitseride poolt. Tavaliselt ei olnud eesti sõdur arg, kes sellepärast oleks allunud distsipliinile, vaid loomuliku takti- ja vastutustunde tõttu.“²²¹ Jaan Hiimäe on oma mälestustes esile tõstnud eestlastele omistatavat loomumast töökust: „Üldiselt võin öelda, et minu arusaamise järgi peeti eestlastest rohkem lugu kui venelasist, sest eestlased olid tragimad ja töökamad.“²²²

Mälestustele eriomaselt leidub neis mitmeid viiteid eestlaste füüsilisele üleolekule venelaste suhtes. Mitmel korral on mainitud, et armeesisesed suhted venelastega olid talutavad ning põhjuseks polnud seejuures mitte venelaste heatahtlikkus, vaid eestlaste enda füüsiline

²¹⁶ Vt nt: Lipnik A. Tassi kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 160-163. Vt ka: **Eric Lohr**. Nationalizing the Russian Empire, lk 53–56.

²¹⁷ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 172.

²¹⁸ Eduard Alboki mälestused. ERA 2124-3-15, l. 1.

²¹⁹ A. Jõemaa (end. Vipperi) mälestused. ERA 2124-3-299, l. 9.

²²⁰ Samas, l. 14.

²²¹ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 12.

²²² Jaan Hiimäe (end. Pälfeldt) mälestused. ERA 2124-3-191, l. 10.

maksmapanek: „Ka kaassoldatite-venelastega oli eestlastel läbisaamine rahuldav. Üldiselt kardeti eestlasi, et olla väga ägedad. Kord jättis üks venelane supipaagi puhastamata. Läksime sellepärast kaklema ja kui ma temale paagiga pähe virutasin, oli asi korras. Käis küll kaebamas, kuid õigust ei antud talle mitte.“²²³

Oluliseks jooneks peeti siinjuures eestlaste koostegutsemist. Edgar Volker on kirjeldanud, kuidas üks eesti sõduritest viimast sakslaseks kutsunud venelasele „neljanaelase kondiga“ surmava hoobi andis ning eestlastest kaassõdurid teda seejärel varjata aitasid. Lõpuks andnud mees end siiski üles: „...sündmusest teatati pataljoniülemale, kes õhtul kõik eestlased üles rivistas ja küsimusega esines, kes venelase surnuks on löönud, see andku ennast üles, ja kui ei leidu tapjat, siis lastakse iga kümnes eestlane otsekohe maha. Kuna viibis eestlane-tapja meie keskel ja nähes, et tema kaasmaalastel halvaks võib minna, astus tema mehelikult välja ja ütles, et tema on tapja.“²²⁴

Tülisid ja kähmlusi esines ka armee teiste rahvuste esindajatega: „Teel tuli juba lätlastega vägikaigast vedada, sest kippusid meie üksikutele eestlastele nahapeale andma. Siis ühinesime meie, kuus eestlast, kui üheks meheks. See väikene kuue mehe ühinemine üheks tervikuks näitas juba, et ühinemisel on jõud. Tagajärg oli see, et paar tülinorijat lätlast meie käest nahapäale said ja sellega oli lõpetatud meie aadressil haavavate sõnade saatmine.“²²⁵ Teisisõnu polnud säärase kirjelduste eesmärgiks üksnes venelastest üleoleku demonstreerimine, vaid eestlaste koostegutsemise ning üldise tugevuse-mehelikkuse rõhutamine.

Mälestustele omase joonena asetati eestlaste-venelaste rahvuslikud konfliktid sageli laiemasse konteksti, näidates, millist tausta venevastast ühiskonnas juba ajalooliselt omas ning seletades ja õigustades seeläbi konfliktseid suhteid venelastega armees: „Rahvas põlgas venelasi niivõrd, et kõik, mis oli Venega ühenduses, oli põlguse vääriline. Üteldi näituseks: „Kõnd ku vana vene solden!“ (kõnnib kui vene soldat), „Vide jalgu järgi ku vana venelane“ (veab jalgu järel kui venelased). Vene keelt ei tahetud õppida ega rääkida. Seevastu räägiti väga hääl meelel „vanast heast Rootsi ajast“. Vanaisa seletas minule 50 aasta eest, mis ta ka ise uskus, järgmist: „Veel tänapäev palutavat Rootsi kirikutes, et Jumal Vene vange eestlasi

²²³ Jaan Hiemäe (end. Pälfeldt) mälestused. ERA 2124-3-191, l. 13.

²²⁴ Edgar Volkeri mälestused. ERA 2124-3-1717, l. 3.

²²⁵ Julius Karro mälestused. ERA 2124-3-366, l. 1. Kuigi enamik kirjade ja mälestuste autoritest on kirjeldanud lätlasti rahvusväeosade loomise tõttu oma toonaste eeskujudena, leidub suhteliselt palju kirjeldusi kehvadest suhetest läti sõduritega. A. Jõemaa on kirjeldanud oma kaaskonda järgmiselt: „Omavaheline läbisaamine venelastega oli keskmine. [...] Lätlastega läbisaamine halb, poolakate ja grusiinlastega väga hea.“ A. Jõemaa (end. Vipperi) mälestused. ERA 2124-3-299, l. 2. Omavahelisi konflikte seejuures põhjendatud ei ole.

ära päästaks Vene võimu alt.“ Küll ta oleks õnnis oma rõõmust, kui ta võiks tõusta ja näha, et Jumal ometi on rootslaste palvet kuulnud ja ära päästnud ägava eesti rahva Vene vangist, Vene valitsuse surve alt, kus koolis vahetunnilgi ei tohtinud rääkida eesti keelt.“²²⁶

2.4. Suhestumine Vene impeeriumi ja armeega

Eestlaste olukorra trööstituna kirjeldamisest ning vene sõdurite halvustamisest hoolimata võib öelda, et kirjade autorid tajusid end sõja ajal aktiivse osana Vene armeest ning Vene impeeriumi kodanikkonnast, unustamata siiski selles kontekstis mainida eestlaste ja kodumaa erilist olulisust. 1920.–1930. aastatel kirja pandud mälestuste autorite rahvusteadvus on seevastu selgelt väljaarenenud, mistõttu kaldutakse enam eestluse rõhutamise poole, väljendades seda kas või eelmainitud asjaoludes nagu eesti sõdurite koostöö demonstreerimine. Isegi sõja alguse meeleolusid meenutades võtavad mälestuste autorid sageli appi osaliselt iseseisvusaegse retoorika: „Ehkki sõja raskused kaugelt teadmata, oli nende noorte vaimustus, kellega esmakordselt sõidame tundmatute hädaorgude poole, väga suur, neil suuremas ülekaalus kuuldus arvamine, et meie peagi saame sakslased purustada, ning siis ehk pääseb priiust ka meile, kaua kannatanud maale.“²²⁷

Teisalt on ka mälestustes rõhutatud keisritruudust, olgugi et tagasivaateliselt ning kohati läbi huumoriprisma. Mihkel Kaur on kirjeldanud kohtumist keisriga järgmiselt: „Keegi ei tahtnud keisri nägemise võimalust mööda lasta. Otsustasime keisrile „Hurraa!“ hüüda ja mütse lehvitada! Aga kui asusime traataia juurde keisri möödasõitmist ootama, siis anti käsk, et keegi ei tohi käte ega mütsiga lehvitada! Võib ainult „Hurraa!“ karjuda! Ja päris traadi ligi ei tohi kah minna!“²²⁸ Sellest hoolimata pidas Kaur oma toonast kohtumist ääretult oluliseks: „Olin ju OMA silmaga keisrit ja troonipärijat näinud! Tollel ajal see tähendas palju.“²²⁹

Pole üllatav, et sõjaaegsete kirjade ning Eesti Vabariigi tingimustes kirja pandud mälestuste puhul esineb impeeriumi ja armeega suhestumises olulisi erinevusi. Kirjade analüüs aitab aga kaardistada suhtumise muutumist juba sõja ajal ning välja tuua olulisemaid murdepunkte selles vallas. Sõja algusperioodil, vägede võidukaid episoode kajastades, viitasid kirjade autorid sageli „meie vägedele“ või lihtsalt „meile“, eestlasi eraldi rõhutamata. Ajapikku, eriti pärast sõja algusele omase hurraapatriotismi möödumist ning kehva positsiooni kogemist armees, hakati kirjades üha enam sõnu „eestlased“ ja „kodumaa“ kasutama ning endale kui „eesti sõdurile“ viitama: „Palun järgmistele ridadele ruumi lubada oma lehes, keda üks eesti

²²⁶ A. Kirsipuu mälestused. ERA 2124-3-407, l. 3.

²²⁷ Eduard Alboki mälestused. ERA 2124-3-15, l. 3.

²²⁸ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 2.

²²⁹ Samas, l. 4.

sõjamees vaenlase kuulirahe all laskekraavis paberisse pannud kodumaale mälestuseks.²³⁰ Vene vägesid tajuti küll enda ümber, ent eesti sõdurid moodustasid selles eraldiseisva mõttelise kogukonna: „Kümned tuhanded kodumaa pojad, võitleme vahvasti Vene sõjavägede seas, nende sees.“²³¹

Eesti sõdurite kirju võib üldiselt siiski hinnata väga riigitruudeks. Kaks suuremat patriotismi lainet leidsid aset sõja alguses ja pärast Veebruarirevolutsiooni. Sõja alguses vannuti truudust keisrile, kelle nimel suuresti sõtta tormati: „Ja igamees tulime rõõmu ja hurraa-hüüetega Tartust välja: meie keisrihärja ja isamaa ja eesti vendade eest võitlema viimse veretilgani!“²³² Veebruarirevolutsiooni järellainetuses retoorika küll muutus, ent positiivne suhtumine Vene riiki püsis ning eestlasi tajuti eelkõige Vene riigi alamatena, samaväärsetena teiste seas: „Tere, vaba Venemaa ja Venemaa pojad ja õed!“²³³ Ka endale viitasid mõned eesti sõdurid Veebruarirevolutsiooni järellainetuses kui „noortele Vene Vabariigi sõjameestele“.²³⁴ Kuigi ajapikku süvenes eestlastes oma kodukoha ja rahvuse esiletõstmine, seoses nii üldiste arengutega Esimese maailmasõja ajal kui ilmselt ka eestlaste kehva olukorraga Vene armees, olid eestlased siiski vähemalt kuni 1917. aasta keskpaigani suhteliselt riigitruud.

Suhestumine Vene vägede ja venelastega ning riigitruuduse rõhutamine on tihedas vastastikuses seoses eesti sõdurite kirjeldustega sakslastest kui vaenlastest. Sõja alguses, kui patriotismilaines püsis suhtumine Vene vägede seas teenimisse üsna positiivsena, oli ettekujutus vaenlasest ääretult negatiivne. Rõhutati eestlaste ajaloolist kogemust sakslastega ning nähti ilmasõjas võimalust neile lõpuks kätte tasuda: „Aga siiski, meie meelt ei heida, iga minut valmis ennast külmavereliselt nagu verejanulisele kotkale vastu tõtates meie eesti vendade ja esivanemate õhkamise piinakeldrites hinge heites suures vaevas Jumala käest ükskord nendele rüütlitele ja Balti parunitele kätte tasumist palunud!“²³⁵

Sõja venides ettekujutus vaenlastest pehmenes, saksa sõdurites hakati üha enam nägema mitte otseseid sõjasüüdlasi, vaid kaaskannatajaid, kes riigijuhtide otsuste tõttu sõjaväljal viibima pidid. Pühade ajal polnud harvad vennastumised: „Soojal päikesepaistel, ülendatud meeleolus suurel rahvaste rahupühal lehvitasid meie soldatid kaevikutest austerlastele valgete rätikutega ja viimaks ronisid ilma sõjariistadeta kaevikutest välja. [...] Ja siis hakkasid seltsis piipu panema, paberossa pistma ja juttu ajama, kes aga üksteise keelt oskas. Ja siis läksid teineteise

²³⁰ Aleksander Joosti kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 100.

²³¹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 31.

²³² Johann Kuusi kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 10–11.

²³³ Juhannes Sommeri kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 103.

²³⁴ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 247.

²³⁵ Johann Kuusi kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 10–11.

kaevikutesse võõrsile.²³⁶ Samal ajal halvenes eestlaste suhtumine nii vene sõduritesse kui armeesse tervikuna: armee ei olnud saanud oma lubatud ülesannetega hakkama ning eesti sõdurite olukord selles polnud kiita. Vähenes ka keisritruuduse rõhutamine. Kohati oli antud perioodil eestlaste suhtumine oma venelastest kaassõduritesse kehvem kui vaenlastesse-sakslastesse.

Uus muutus toimus Veebruarirevolutsiooniga, kui hakati suhtuma positiivsemalt uude riigivalitsusse, sõjaväkke ning ka kaaskonda. Samal ajal sakslaste portree halvenes, Saksa vägesid nähti taas mitte kaaskannatajate, vaid vaenlastena, kes revolutsiooni vilju ohustasid: „Ainus vaenlane, ähvardav vaenlane meie noorele taimele [revolutsiooniga loodud uuele olukorrale Venemaal] on Kesk-Euroopa Tiigri loomulik imperialismus.“²³⁷ Võitu Saksa vägede üle nähti viimase ponnistusena teel vaba ja demokraatliku riigikorra nimel. Seega olid sakslaste-vaenlaste kuvand ning eestlaste riigitruudus tihedas vastastikuses seoses, mõjutasid teineteist ning tähistasid olulisi tegureid eesti sõdurite enesekuvandi ja enda positsioneerimise jaoks.

Suhestumine venelaste ning armeega mõjutas ka eestlaste suhteid kodurindega. Ühest küljest tegi suhtlus kodustega läbi sarnased etapid nagu vaenlasekuvandi muutus ning eestlaste suhted venelastega.²³⁸ Teisalt esines venelaste kuvand sageli kodustega peetud tülides. Kui eesti sõdurid avaldasid kartust kodurindel viibivate naiste seas valitseva ebamoraalsuse ja truudusetuse üle, nähti sealjuures kaasosalistena mitte teisi kodurindele jäänud eesti mehi, vaid vene sõdureid: „Kodumaa õrnem sugu näikse kaunis laialt ja agaralt sealolevate vene soldatitega flirti löövat. Vene soldatite vastu näikse kaunis kuum poolehoidmine olevat, nii et isegi mõned abielus naised, kelle mehed praegu sõjaväljal viibivad, sellest osa võtavad. [...] Pööran kõigi eesti vendade tähelepanemist selle peale ja katsume, et iga tüdruk, kes vene vankadega ümber aeleb, rahva põlguse alla jääks, temaga iseäranis nooremad kõik läbikäimised lõpetaks ja nagu suremata juudiga ümber käiks!“²³⁹ Ka kodused süüdistasid sõdureid eelkõige vene tüdrukutega mehkeldamises.²⁴⁰

²³⁶ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 28.

²³⁷ Fried. Sibula kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 125–133.

²³⁸ Vt ptk 3.

²³⁹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 314–315.

²⁴⁰ Sõdur Walteri kiri „kallile Millale“, Postimehele avaldamiseks saadetud. EAA 2111-2-19, l. 324–325. Kiri algab sõnadega: „Sa küsid, kas ma oma mõne vene plika olen välja valinud.“

2.5. Ohvrist kangelaseks?

Antud peatüki kokkuvõttena võib tõdeda, et rahvusküsimuste kajastamises leidub kirjade ja mälestuste puhul mitmeid olulisi sarnasusi. Mõlemas allikas on rahvuslik temaatika üks enim tähelepanu pälvinud teemavaldkondi, mis mõjutab ka muid sõjakogemuse aspekte. Samuti on selle temaatika avamise loogika üldjuhul sarnane: rõhutatakse eestlaste kehva olukorda Vene armees, puudulikku vene keele oskust, ebavõrdset kohtlemist venekeelsete ja õigeusklike sõduritega võrreldes ning keerulisi suhteid venelastega. Olukorraga hakkamasaamiseks on sõdurid kasutanud kahte strateegiat: kaassõdurite-eestlaste olulisuse rõhutamist ning enda venelastest üleoleku demonstreerimist. Ehkki mõlemad strateegiad on esindatud nii kirjades kui mälestustes, esineb nende vahel olulisi erinevusi.

Sõdurite esimene strateegia – kaassõdurite-eestlaste positiivsena kujutamine ning frustratsiooni kanaliseerimine rahvusväeosade lootustesse – on olulisel kohal eelkõige kirjades. Mälestustes esineb seevastu ka üksikuid negatiivseid kommentaare rahvusväeosade kohta: kartus lätlastega sarnaselt raskeid kaotusi kanda, soovimatus senise väeosa kaaslasti maha jätta, enda distantseerimine tagalasse pääsemise lootustest jne. Hirmu puudumist kirjades kaotuste suurenemise ees ei saa selgitada autorite väiksema informeeritusega, kuivõrd neis vastati ajakirjanduses ilmunud artiklitele, mis lätlaste hoiatavat eeskuju mainisid. Pigem tundub, et kirjade autoritel oli ettekujutus ja lootus rahvusväeosadega liitudes tõepoolest tagalasse pääseda: kuigi säärase märkuste peale ajakirjanduses küll haavuti, ei lükatud neid selgesõnaliselt ümber. Kuivõrd kirjades pole eestlaste ja venelaste häid suhteid mainitud, ei olnud ka seniste kaaslaste mahajätmise eriliseks miinuseks. Tagasivaatelistele mälestuste autoritest enamikul oli rahvusväeosades teenimise kogemus olemas, mistõttu neid ei heroiseeritud niivõrd, kuigi näidati positiivses valguses.

Sõdurite teise strateegiana võib näha venelastest üleoleku demonstreerimist. Eesti sõdurid kasutasid siin sageli vastandusmeetodit, distantseerides end *teisest*, suuremast grupist ehk venelastest²⁴¹ ning omistades viimastele autorite silmis põlatud iseloomujooni nagu räpasus ja harimatus. Kuigi sellisel eristamisel on ka objektiivseid külgi (nii oli eestlaste ja venelaste haridustaseme vahe tõepoolest tuntav),²⁴² oli eesmärgiks siiski autorite soov ennast seeläbi esile tõsta või paremas valguses näidata. Kirjades ei liitunud selliste kirjeldustega märkusi selle kohta, et eestlased oleks otseselt midagi ette võtnud või saanudki ette võtta. Seetõttu võib neist ilmnevat lugu eesti sõdurite kogemusest nimetada nn *ohvrinarratiiviks*, kus

²⁴¹ Vastanduste loomise kohta vt lähemalt nt **M. Dobson, B. Ziemann**. Reading Primary Sources, lk 7.

²⁴² 1897. aasta rahvaloenduse järgi oskas lugeda 94,1% eestlastest ja 29,3% venelastest. **Andreas Kappeler**. Hiliskeiserlik Vene impeerium, lk 71–73, 92.

olemuslikult paremate, ent ebaõiglasesse olukorda asetatud eestlaste kannatusi näitlikustati eelkõige eestlaste ja venelaste suhete problemaatilisusega. Olukorra peamise lahendajana nähti rahvusväeosade loomise võimalust, mis võib samuti kirjade positiivsemat tooni rahvusväeosadesse selgitada.

Mälestustes leidub seevastu tunduvalt enam kirjeldusi sellest, kuidas eestlased suutsid omavahelist koostööd kasutades end venelaste keskel maksma panna, saades vastutasuks ka ohvitseride heakskiidu. Puudulikku keeleoskust ei nähtud eesti sõdurite kõrgema intelligentsi ning paremate oskuste taustal ületamatu probleemina. Mälestustest ilmnevat lugu sõdurite kogemusest võiks seetõttu nimetada nn *kangelasnarratiiviks*, mis kirjeldab, kuidas eesti sõdurid Vene sõjaväe rasketest oludest hoolimata siiski võrdlemisi hästi hakkama said. Erinevalt kirjadest ei ole siin rõhk kannatustel, vaid nendest üleolekul. Olulisima erinevusena kirjadest võib mälestustes näha eesti sõdurite füüsilise dominantsi demonstreerimist. Mainitud asjaolu võis olla ka mälestuste autorite ambivalentsema suhtumise taga rahvusväeosadesse.

Erinevate strateegiate rõhutamises on olulisel kohal kirjade ja mälestuste autorite rahvusteadvus ja enesekuvand. Kui kirjades nägid eestlased end riigitruude sõduritena ning alles seejärel eestlastena, siis mälestustes leidub eestlusele rõhutamist tunduvalt enam. Ehkki mõlemas esineb viiteid keisritruudusele, on mälestustes kujutatu tagasivaatelisem ning ei mõju nii emotsionaalselt ega ehedalt kui kirjades mainitu. Teisisõnu, kui sõjaaegsetes kirjades alles tasapisi avastati eestlust, on memuaarides eestlusele rõhumise juures tegu juba settinud hoiakuga. Kahtlemata mängis siin olulist rolli Eesti iseseisvumine, muutes võimalikuks rahvusluse jõulisema esiletoomise mälestustes. Seega võib kirju-mälestusi võrreldes täheldada eestluse ja rahvustunde arengut, mis oli eelkõige mõjutatud taustsüsteemide muutusest.

Tähelepanuta ei tasu siinkohal jätta aga ka kirjades sõja ajal toimunud arengut: sõja alguses ääretult keisritruud ning eestlusele vähemrõhuvad kirjutised asendusid ajapikku eesti sõdurite kui eraldi kogukonna ning kodumaa (kodukubermangude) olulisuse esiletõstmisega. Kuigi Veebruarirevolutsiooni järel riigitruudus mõnevõrra taastus, ei jäänud selle mõju suure tõenäosusega revolutsiooni järellainetuses, kus Vene väed taas taandusid ning lõpuks demoraliseerunult laiali valgusid, püsima. Seetõttu võib arvata, et mitte üksnes eesti rahvusteadvuse areng ei mõjutanud eesti sõdurite sõjakogemust, vaid ka vastupidi: sõjakogemus, eestlaste positsioon Vene armees ning sõja-aastatel läbielatud sündmused mõjutasid ka rahvusteadvuse arengut.

Olulist mõju avaldas mälestustes esinenud jõulisemalt rahvuslikule joonele ilmselt ka see, kuidas autoreid pärast Vabadussõda Eesti ühiskonnas koheldi. Kui meeste ilmasõja kogemus

võis ühiskondliku arvamuse silmis varju jääda, siis Vabadussõja võitu suhtuti tunduvalt positiivsemalt. Ehkki veteranide elu ei kulgenud 1920.–1930. aastatel probleemivabalt, anti osale mälestuste autoritest riigi poolt pärast sõja lõppu tasuta maad²⁴³ ning neist said peremehed, mis mõjutas kindlasti meeste enesehinnangut. Samavõrd olulisena võib näha võitu enamlike Vene vägede üle, mis soodustas ilmselt mälestustes enda füüsilise üleoleku maksmapanemise rõhutamist. Seega võib arvata, et muutunud ühiskondlik positsioon ning tõusnud enesehinnang mõjutasid ka seda, kuidas vaadati tagasi ilmasõjale ning selles kogetule.

Ülaltoodust võib järeldada, et eesti sõdurite sõjakogemuse rahvusliku osa lahtimõtestamine muutus ajas oluliselt ning oli mõjutatud erinevast ühiskondlikust kontekstist. Sellest hoolimata ei saa tõmmata kirjade ja mälestuste kirjelduste vahele selget joont ning näha esimese autoreid ohvrite, teisi aga kangelastena: ohvrikuvand ning kannatuste rõhutamine on selgelt esindatud ka mälestustes, moodustades selle aluskihi, millele kangelase-renomee üles ehitati. Teisisõnu olid ohvri ja kangelase aspektid eestlaste enesekuvandis läbipõimunud ning toestasid teineteist. Siiski on ilmne, et kirjades leidis enam rõhutamist ohvriks, mälestustes kangelaseks olek.

Kuigi paljurahvuselises Vene armees olid rahvustevahelised konfliktid paratamatu reaalsus, tasub rahvusküsimuste suurt esindatust eesti sõdurite materjalis veel kord üle rõhutada. Vaenlaste tapmine, haavatasamine, sõjatüdimus ja koduigatsus ei olnud kaugeltki ainsad sõjakogemuse osad. Eestlaste jaoks olid olulisel kohal rahvusküsimused ning sellel tasandil esilekerkinud probleemid; šokiks polnud mitte ainult otseses sõjategevuses osalemine, vaid ka üldiselt Vene armeega liitumine. Võib arvata, et paljurahvuselistes armeedes teeninud väikerahvaste sõjakogemused erinesid üsna tuntaval määral armeedes domineerivat positsiooni omavate rahvuste omadest. Tegu võib olla ühe olulise põhjusega, miks eestlaste sõjakogemuse kirjeldused pahatihti lääne uurijate poolt väljatooduga ei ühti:²⁴⁴ eestlased pidasid oma sõjakogemust defineerivaks elemendiks, millele kogemust avades keskenduti, rahvusküsimusi ning ei valgustanud ehk seetõttu mitmeid lääne materjalis leiduvaid, eelkõige rindevõitlusega seotud aspekte.

²⁴³ Ajutise Valitsuse määrusega 20. detsembrist 1918. aastal lubati, et „kõik Eesti kodanikud, kes väerinnal iseäralist vahvust üles on näidanud vaenlase vastu ehk võitluses vigastatud, niisama langenud kaitsjate perekonnad, saavad maad hinnata isiklikuks tarvitamiseks.“ Eesti! Sa seisad..., lk 219. Vabadusristi (loodud Ajutise Valitsuse otsusega 24.02.1919) kavaleridele jagati pärast sõda rahalisi autasusid ning enamikul juhtudest ka tasuta maad. Õppursõduritel oli võimalus tasuta haridusele. Kokku anti välja 3224 vabadusristi.

²⁴⁴ Vt ptk 1.

3. Sõdurite suhtlus kodurindega

Sõjakogemuse osade eristamist mõistete sõjarinne ja kodurinne abil võib näha võimalusena vastavaid kogemusi paremini iseloomustada, võrrelda ning analüüsida nende teineteisega suhestumist.²⁴⁵ Kuigi käesolevas töös keskendutakse sõjarinde kogemusele, ei saa mööda vaadata kahe rinde vahelisest suhtlusest. Sõja- ja kodurinne ei olnud sõja ajal teineteisest niivõrd ära lõigatud, kui võiks arvata: kahe rinde inimesed suhtlesid sageli üksteisega, jagades oma tundeid ja kuulates teise poole kogetut. Muude aspektide kõrval moodustas oma kogemuse jagamine ja teiste kuulamine olulise osa sõja- ja kodurinde sõjakogemusest kui tervikust. Seepärast on sõja sotsiaalse külje, eelkõige aga sõjakogemuse analüüsimiseks võimalik kasutada sõja- ja kodurinde kontseptsiooni, keskendudes sellele, kuidas kaks rinnet omavahel suhtlesid ja millist ettekujutust teineteisest omasid. Tõsiasi, et suhted ja teineteisest loodud portreed olid sõja vältel dünaamilised, muudab sellise analüüsi veelgi huvitavamaks.

Sellest hoolimata tuleb tähelepanu pöörata olulisele küsimusele: kas Esimese maailmasõja ajal tõepoolest tunti nii sõdurite kui tsiviilühiskonna seas kahe rinde eristust või on tegu üksnes ajaloolaste pealesurutud kontseptsiooniga? Kuigi Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurid ei ole oma kirjades ega mälestustes mõisteid sõjarinne ja kodurinne kasutanud, võib materjali lähemalt analüüsides öelda, et nende mõtetes selline jaotus eksisteeris. Sõdurid kujutasid ennast kaevikutes istuva ja verevalamistes võitleva poolena,²⁴⁶ tsiviilühiskonda aga nende poolt kaitstava objektina. Veelgi enam, sõdurid tõstsid ennast esile ühiskonnas sõjaga tegeleva osapoolena ega rõhutanud selle mõju tsiviilühiskonnale. Kuni 1917. aastani sisaldasid kirjad väga harva sõdurite muret selle üle, kuidas sõda mõjutas kodurinet.²⁴⁷ Kodurinet kalduti nägema sõdurite võitluse varustaja ja toetajana, kes on viimaste vapruste eest igavesti tänulik. Paraku on säilinud vähe kirju 1917. aasta lõpust ja 1918. aastast, mil lahingutegevus jõudis Eesti kodurindele; seetõttu on raske öelda, kuidas mõjutas see asjaolu sõdurite suhtumist.

Sõdurid ei näinud end siiski tsiviilühiskonnast täielikult äralõigatuna, sõja- ja kodurinne jäid nende nägemuses suuresti omavahel seotuks. Kahte rinnet kujutleti ühiskonna eri osadena, millel olid samad eesmärgid – võita sõda ja arendada ühiskonda. Eriti ilmneb kahe rinde

²⁴⁵ Vt nt: Gender and War.

²⁴⁶ Eriti tuleb selline jaotus esile sõdurikirjade puhul, kus autorid viitasid endale kui „sõjaväljal“ (Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 241), „tegevast sõjaväest“ (EAA 2111-2-20, l. 270 või „vereväljal“ kirjutajatele (Vilip Ingeli kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 295).

²⁴⁷ Haruldase näitena vt: Samuel Torga kiri Postimehele, EAA 2111-2-18, l. 2.

kontseptsioon ning ühiste lõppeesmärkide seadmine 1917. aastal, mil paljudesse kirjadesse ilmus revolutsioonist innustust saanud ideestik sõja- ja kodurinde vahelisest tööjaotusest: sõdurid võitlesid välisvaenlasega, tsiviilühiskond sisevaenlasega. Eelkõige palusid sõdurid ühiskonnal nende panust kõigiti toetada: „Meie siin teeme ööd ja päevad tööd, kaevame kraavisid, pillume mulda vallidesse, peksame postisid maa sisse, mässime okastraati... Aidake! Mõtelge, tundke, et meile kõike tarvis on, et meie midagi muud enese tarvis ei jõua teha! Andke meile kõik, mis tunnete hää olema ja tarvis, saatke kinnitust sõnas ja teos, et meie igal hommikul üles ärgates tunneks värsket jõudu oma soontes, värsket vaimustust oma töös, ühist ühendust teiega! See on teie püha kohus isamaa ees!”²⁴⁸

Siinses peatükis püütakse kaardistada sõdurite nägemust kahe rinde vahelistest suhetest ning selles toimunud arenguid. Sõdurite kirjad ja mälestused pakuvad siinjuures teineteisele olulist täiendust: kui esimestest selgub sõdurite nägemus kahe rinde suhetest sõja ajal, siis viimastes käsitletakse enam vahetult sõjale järgnenud perioodi. Lisaks püüan leida erinevusi kirjades ja mälestustes kirjeldatu vahel ning analüüsida sõja võitmise/kaotamise tähendust sõdurite kojupöördumise kogemuses. Alljärgnevas analüüsis tuleb siiski arvestada, et tegu on pelgalt ühe osaga sõja- ja kodurinde kogemustest, valgustatuna sõdurite poolt.

3.1. Kahe rinde suhete areng sõja vältel

Kahe rinde sõjaaegsetest suhetest pakuvad materjali eelkõige kirjad. Tulenevalt muuhulgas oma kehvast positsioonist armees ning sageli ka eesti kaassõdurite vähesusest, tähtsustasid nende autorid suhtlust kodurindega. Sellest hoolimata ei leevendanud kahe rinde vaheline suhtlus alati sõdurite üksildustunnet, vaid vastupidi, mõnikord isegi võimendas seda. Üks kahe rinde vahelisi suhteid iseloomustav aspekt on viis, kuidas sõdurid esitasid oma kirjutistes enesekuvandit (teadlikult või alateadlikult) ja millisena nad kujutlesid kodurinnet. Nagu järgnevalt näha, muutusid sõdurite ja ühiskonna suhted ning ettekujutus teineteisest sõja ajal märgatavalt ning need muutused olid vastastikustes seostes. Täpsemalt on võimalik eristada kolme etappi alates sõja algusest kuni 1917. aasta keskpaigani.

Sõja algusest kuni 1915. aasta lõpuni kirjutatud kirjad annavad edasi üsna positiivset sõdurite enesekuvandit, mida iseloomustavad vaprus, mehisus ning päästja-renomee. Sõdurid nägid ennast võitlejatena, kes on päästmas oma riiki ja lähedasi hirmsa vastase käest: „Oleme praegu vapralt saksa poisid kõigi nende koledustega tagasi löönud, missugune rõõm eesti rahva tuleviku lahedamaid päevi näha, on saksa poisid meie ees põlvili seisnud, kui vangi on

²⁴⁸ Fried. Sibula kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 127.

võetud, et elusse jääks, ikka meile alla andnud.”²⁴⁹ Need kirjad näitavad sõdurite kõrgendatud patriotismi, usku Vene „aururulli” tugevusse ja peagi saabuvasse võitu. Sõdurid mäletasid üsna selgelt ka seda, kuidas nad olid lahkunud kodurindelt kangelastena „rahva müriseva hurraa”²⁵⁰ saatel. Need kirjad kirjeldavad tihti Vene sõjaväe võidule viivat tegevust, sakslaste nõrkust ja viimaste sõjakuritegusid kohalike elanike vastu. Olulist rolli mängis kahtlemata asjaolu, et Vene armee jaoks algas ilmasõda võidukalt: suhteliselt kiiresti vallutati nii Ida-Preisimaa kui suur osa Galiitsiast.

Sõdurid nägid ühiskonda sellisena, nagu see oli siis, kui nad mõni kuu tagasi lahkusid: ootava, toetava ja armastavana. Sõdurite ärasaatmisi kirjeldati positiivsetes toonides, märkides hurraahõiskeid ning kaasajagatud kingitusi: „... ei puudunud ka kingitused sõjameestele, nii suruti palju lahkujatele kingituseks pihku kirjaümbrikke, pabereid [...] paberosse, tubakat jne.”²⁵¹ Samuti hakkasid sõdurid meenutama sõjaeelset ühiskonda mõningase nostalgiaga, kirjeldades rahulikku ja muretu elu, mis neil oli olnud ning mille sõda oli neilt võtnud: „... aga sel ilusal päeval on äikesepilv üles tõusnud ja enne kui keegi teda aimab, lööb juba välg ja tuli on üle maa lahti.”²⁵² Sõdurid lootsid kiiret kojupääsemist pärast sõja võidukat lõppu ja oma igapäevaelu jätkumist.

Positiivses ettekujutuses kodurindest mängisid olulist rolli seal korraldatud kampaaniad sõdurite ja nende perede toetuseks. Üheks kampaaniates kaasalööjaks ning reklaamijaks oli ka Postimees, kus juba sõja alguses ilmus teenäitajana Jaan Tõnissoni artikkel „Kuidas tunneme kaasa?“, mis pani inimestele südamele nende loomulikku kohustust sõdurite omakseid aidata: „Vaid kus meil tõsist ühistunnet on meie lahkuvate vendade vastu, ja lugupidamist nende suure ohvri vastu, mis nemad riigile, meie maale ja rahvale, meile toovad, siis on kohus nendelt lahkumise tunnil vähemalt kurblikku muret nende mahajäävate omaste pärast ära võtta. [...] Löögem käed kokku ja töotagem, et meie oma tagavaraväelaste ja maakaitsjate omaste eest oma toetajatest ja toitjatest, kes rasketes oludes maha jäävad, ausasti hoolt tahame kanda, kuni nemad ise jälle tagasi tulevad!!”²⁵³

Nii sõdurite kui nende perekondade heaks korraldatud sagedaste korjanduste, loteriide ja peoõhtute tulemused trükiti Postimehes ära²⁵⁴ ning lehele kirju saatvad sõdurid olid nendega hästi kursis. Autorid hindasid kodurinde panust seejuures kõrgelt ning väljendasid oma tänu:

²⁴⁹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 56.

²⁵⁰ J. Reichmanni kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 10.

²⁵¹ Vt nt: Juhan Hurda kiri Postimehele, EAA 2111-2-18, l. 10.

²⁵² Nelja eesti sõduri kiri Postimehele, EAA 2111-2-18, l. 31.

²⁵³ Postimees 19.07.1914, nr 160. Lk 2.

²⁵⁴ Vt nt: Postimees 07.11.1914, nr 256.

„Armsalt kodumaa pinnalt on meile ka mitmesuguseid kingitusi kätte jõudnud. [...] Kõige nende kätte saamisest avaldame meie kõikide nimel suurt tänu.“²⁵⁵ Sõdurite positiivne nägemus nii endast kui kodurindest mõjutas kahe rinde vahelisi suhteid: sõdurid olid üsna julgustavad ja rahustasid ühiskonda, pajatades muuhulgas lõbusaid lugusid. Sõja purustavast küljest küll räägiti, ent seejuures püsiti lootusrikkana: „Et meie hulgast küll juba eesti vendasid langenud on, on järelejääjate lootus ikkagi kindel, kord jälle tervelt kodumaale tagasi pääseda.“²⁵⁶ Kodurinnet püüti julgustada luuletustega:

Siiski, meil on mehi, meil on rauda,
meil on maad, kust leida hauda.
Meil on tuld ja meil on tina,
küll see kõrvetab Willemi nina!²⁵⁷

Alates 1916. aastast kuni 1917. aasta Veebruarirevolutsioonini muutus sõdurite suhtumine nii endasse kui tsiviilühiskonda märgatavalt. Sõja pikenedes ja Vene armee taganedes ei näinud sõdurid ennast enam vaprate ja peagi võidukalt kojunaasvate võitlejatena. Ehkki Vene armee suutis vaadeldaval perioodil ka läbimurdeid saavutada (nt Brussilovi pealetung),²⁵⁸ ei leia need kirjades erilist kajastust. Vähenesid viited sõja peatsele lõpule ning vaenlaste kergekäelisele alistamisele. Vastupidi, sõdurid olid sunnitud paratamatult ka vastast tunnustama. Sõda ei kujutletud enam õiglase lahinguna kurja vaenlase vastu, vaid mõttetu verevalamisena, mis oli põhjustatud mitte saksa rahva, vaid kõigi osapoolte (sh Vene impeeriumi) juhtkondade poolt: „Kui palju raskust, unetaolekut, surmahirmu, külma- ja näljahäda on kogu Euroopa sõjamehed möödaläinud kahe ja poole aasta jooksul ära kandnud.“²⁵⁹ Sõdurid olid väsinud ja tüdinenud ning neil oli üha keerulisem sõjapidamist enda jaoks mõtestada.

Mõned uurijad on rõhutanud sõjaaegse ühiskonna poolt sõduritele seatud maskuliinseid norme, mis sidusid nende mehelikkuse kangelaslikkuse ning sõja verise poolega.²⁶⁰ Eelkõige sõja alguses või kodurindelt lahkudes tegid seda ka mõned sõdurid ise: „Kaks korda põrkas hullu vaenlase surmav kuul minu, vaba eesti mehe raudselt rinnalt tagasi [...], kolmat korda tõttan ma uue rammuga, uus vaba veri ja kättemaksuviha südames voolamas, tagasi mäsleva verise võitluse tormimürinasse kapsapäid raiuma. [...] Ma olen vaba ja mehine mees, kel

²⁵⁵ Vt nt: P. Kenni kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 3–4.

²⁵⁶ R. Willmanni kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 7.

²⁵⁷ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-18, l. 5.

²⁵⁸ Mais 1916 alanud kindral Aleksei Brussilovi (1853–1926) juhitud üldise pealetungiga murti Austria-Ungari armee selgroog, muuhulgas astus sõtta Rumeenia.

²⁵⁹ Kooliõpetajast anonüümse sõduri kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, 327–328.

²⁶⁰ Gender and War, lk 6–7.

vahva ja võitleja süda on sees.”²⁶¹ Kuivõrd suur osa sõduritest ei suutnud neid norme aga alati täita ning tundis rindel viibides hirmu või ängi, nähti end seetõttu „mehelikkuses” läbikukkununa. Teisisõnu, kuigi oli ka mõningaid erandeid,²⁶² tegid sõdurid 1916. ja 1917. aastal läbi üsna valuliku enesekuvandi muutumise protsessi kangelasest lihtsõduriks.

Sõdurid nägid ennast jätkuvalt kodumaa kaitsjatena, ent vähenes patriootik retoorika. Nad hakkasid tundma end ohvritena, keda on pandud keerulisse olukorda kaitsma oma kodumaad: „Ei tule uni. [...] Veel tundi paar ja meie patareid peavad hävitava tule avama vaenlase seisukohtade peale ja siis läheb jalavägi [...]. Meie ruttame teid päästma oma elu ja verega, kodumaa viljad, väljad, metsad ja majad. Pidi see tõesti nii tulema, et vaenlane oma jala julges üle Düüna tõsta!”²⁶³ Kuivõrd Postimehele saadetud kirjade puhul mängis olulist rolli asjaolu, et neid luges sõdurite lootustes lai avalikkus, on sõdurite enesekuvandi muutus kirjades tähelepanuväärne ning viitab ühtlasi sellele, et avalikkusele adresseeritud kirjad ei ole üksnes konstrueeritud kuvandiloo, vaid viitavad sõdurite meeleolu muutumisele sõja vältel. Siiski säilis neis kirjades teatud määral positiivsust, näiteks loodeti endiselt sõja võidukale lõpplahendusele.²⁶⁴

Paralleelselt sõdurite meeleolu ja enesekuvandi halvenemisega toimusid olulised muutused ka suhtumises kodurindesse. Ühest küljest oli sõduritel endiselt meeles nostalgiline sõjaeelne kuvand kodust; teisalt tajusid nad muutusi, mida tsiviilühiskond sõja ajal läbi tegi. Paraku olid sõdurite silmis need muutused ühiskonnas kasvav moraallitus, truudusetus ja alkoholism. Nii mõnedki rindel teenivad mehed tajusid sõjarinnet moraalsemana kui tsiviilühiskonda.²⁶⁵ Ehkki sõdurid pidasid ennast jätkuvalt kodurinde kaitsjateks, hakkasid nad kahtlema, kas viimane oli piisavalt tänulik või seda pingutust väärtki: „Suurelt isamaalt ja kallilt kodumaalt kuulduvad ka kurvad sõnumid. [...] Paljudel naistel on mees sõjas meelest ununenud võõrast rahvusest sõdurit kodus kallistades. Eesti neidki [...] ei ole sõjas sõdivale peiule truuks jõudnud jääda. Koduõlu ning koduviin uputab mõnes maakonnas viimase mõistliku meele. [...] Meil on siin ohvrialtaril otsatu valus kuulda, et meie ohver, valatud higi ning verega, teid lunastada ei jõua, kui teie lohakuse rabasosse ära uppumas olete.”²⁶⁶

²⁶¹ Aleksander-Voldemar Mätsoni kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 229–229p.

²⁶² Vt nt: Aleksander Joosti kiri Postimehele. EAA 2111.2.19, l. 100.

²⁶³ T. Uibopuu kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 317–318.

²⁶⁴ Anonüümse eesti sõduri kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 7–7p.

²⁶⁵ Vt nt: **Thomas Kühne**. Kameradschaft: Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. Lk 27–33.

²⁶⁶ Kooliõpetajast anonüümse sõduri kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 327–328.

Kahe rinde vahelised suhted halvenesid. Hurraahüüdeid ja kingitusi täis sõja algus oli jäänud minevikku: kirjades ei rõhutatud positiivset lahkumist, vähenes nostalgitsemine mahajääva kodu osas. Kodurinne oli sunnitud tegelema oma probleemidega (näiteks majandusliku olukorraga)²⁶⁷ ega saanud niivõrd keskenduda sõdurite raskustele, nagu oli seda teinud sõja alguses. Tunduvalt vähenesid sõdurite tänukirjad kingituste eest; vastupidi, nad hakkasid kurtma üksildust ja süüdistasid kodurinnet enda unustamises: „Oleme juba kaua aega vaenuväljal kannatanud ja kõigist ära unustatud.”²⁶⁸ Reipad üleskutsed kirjutada vapratele võitlejatele olid jäänud minevikku ning sõduritel oli nüüd teistsugune, tagasihoidlikum lähenemine: “Tuleme teid tülitama oma väikese palvega...”²⁶⁹

Kahe rinde vahel tuli ette ka konflikte. Näiteks suhtusid sõdurid valulikult sellesse, kui keegi kodurindelt süüdistas neid vääritudes tegudes. Kui Vastseliinast pärit Postimehe kaastööline Arumets kurtis lehes, et sealsed tüdrukud olid sõdurite majutamisel nende majadesse käitunud väärilt, vastasid samad ärritunud sõdurid: „Et meie siiatulekuga ühes siin olevad neiud kõlbeliselt on langenud, on meile arusaamata. [...] Oleme enamasti kõik naisemehed, kellel omad perekonnad on, oskame õigesti kõlblust hinnata. [...] Oleme ausad sinelikandjad, oskame vahet teha ausate ja auta tegude vahel, meiega kokku puutudes ei või iialgi neiud, vanemad inimesed ega lapsed kõlbeliselt langeda. Näib, et Arumets ei tea õieti, mis on au.”²⁷⁰

Kolmanda perioodi vältel – 1917. aastal, mõni kuu pärast Veebruarirevolutsiooni – muutus sõdurite nägemus endast positiivsemaks. Nad hakkasid ennast taas kujutama kangelastena, kes võitlevad vapralt ülla eesmärgi nimel: „Siis oleme ka meie nüüd valmis seda hirmust Saksa [?], et tema enam meie armsal Eestimaal ei valitse nagu ta siamaale valitses. Võit meil peab vabadus olema. Praegu, kus iga isamaa kaitsja rõõmuga oma kohuseid täidab ja viimse veretilgani võitleb [...]”²⁷¹ Samuti taastus sõdurite varasem usk sõja peatsesse ja võidukasse lõppu: „Olge julged, et võit meie käes on, sisemine vaenlane on langenud, nii peab ka

²⁶⁷ Näiteks avaldas Postimees 1916. aasta 19. oktoobril Vene impeeriumi eri linnade finantsseisundi aruande, mis kirjeldas, kuidas nende rahaline olukord järk-järgult halvenes. Selle peamine põhjus oli Postimehe sõnul linnade väljaminekute kasv, mis tulenes eelkõige vajadusest sõdureid majutada ja toita. Postimees 19.10.1916, nr 239. Lk 2. Ka üldiselt võib 1916. aasta Postimehes täheldada päevakajaliste-kodumaiste teemade mahu suurenemist sõjateadete arvel. **Krista Aru**. Üks kirk, kolm mõõdet, lk 187.

²⁶⁸ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 298.

²⁶⁹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l. 332.

²⁷⁰ Sõdur Töögermanni kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l 38–39. Kiri oli kirjutatud väeosa eesti sõdurite nimel ning suunatud vastuseks Postimehes avaldatud lühikirjutisele: “Vastseliina ümbruses elutsevate neidude kõlblisest langemisest teatakse juba seitsaadi palju pajatada, kui võõrad ollused sinna korterisse asusid.” Postimees 24.01.1917, nr 19. Lk 2. Vahetult pärast seda saabus Postimehele Arumetsa kiri, kus ta väitis, et sõdurid said temast valesti aru ning ta oli oma varasemas kirjutises vihjanud pigem tüdrukute, mitte sõdurite süüle. EAA 2111-2-20, l. 40–41.

²⁷¹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 121.

välimine langema ja täielik rahu tulema!”²⁷²

Kirjade autorid läksid revolutsioonituhinaga üldiselt kaasa²⁷³ ning see parandas esialgu nii suhtumist sõtta kui kodurindesse: „Tähtsal ajal, otsustavate silmapilkude eel oleme meie kohustatud teile teadustama, kuidas meie asjad siin seisavad ja mis meie mõtleme. Meil siin seisavad asjad kõik hästi. Vähemalt oleme meie julged, et tagasipööret enam ei ole, sest soldatid on kui üks mees organiseeritud ja valmis uut korda mitte ainult põhjusemõttelikult kaitsma, vaid ka tegelikult.”²⁷⁴ Koduseid nähti uue korra kaitsjatena kodurindel. Sellest perioodist pärit kirjad ei sisalda moraalsuse puudumise või truudusetuse süüdistusi; selle asemel näitasid sõdurid üles tänu kodurinde vastu: „Soovin palavast südamest teile õnne. Selle vahva töö eest, mis teie seal kaugel kodumaal üles näitasite.”²⁷⁵

Sõja- ja kodurinde vahelised suhted paranesid. Siiski oli kirjades üsna palju hoiatusi: „Ainult teie vaadake selle [sõdurite võitluse] peale tõsiselt, jätke parteilised tülid, isiklikud jonnid ja ühinege meiega!”²⁷⁶ Sõdurid kippusid rõhutama koduste ja kodurinde kohustusi: „Vennad maapidajad, tooge kõik vili turule ja aidake meie ülalpidamist. Sest teie teate, et mitte üks tera ei saa nüüd kaduma minna, vaid saab kõik isamaa poegade päästmiseks tarvitama. Vennad, noored kui ka vanad, rinnad ette ja kõik tööle kuni hiilgava lõpuni, see on minu soov.”²⁷⁷ Suhtumine kodurindesse oli küll muutunud positiivsemaks, ent jäi siiski maha sõdurite enesekuvandist. Endiselt rõhutati pigem kodurinde toetuse olulisust, vähem esines sõja algusele omast retoorikat kodurinde kaitsmisest sõjarinde poolt. Viimane tõik viitab vahepealsetele lahkkelidele, kus tajuti kodurinde unustust. Suhete paranemine ei tähendanud seega sõja algusaegade heade suhete taastumist.

Sõdurite põletav soov olla kodurindega kontaktis, huvi koduste sündmuste vastu ning kirjade teel säilinud side viitavad kahtlemata sõja- ja kodurinde inimeste jätkuvale seotusele sõja ajal. Eriti väljendub see Veebruarirevolutsiooni järellainetuses, mil sõdurid asusid senisest enam mõtisklema kahe rinde ning nende erinevate ülesannete ja ühiste eesmärkide üle. Teisest

²⁷² Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 119. Vaenlase jagamine sise- ja välisvaenlaseks oli revolutsiooniaegses diskursuses tavapärane. Vt nt: **Orlando Figes**. *Interpreting the Russian Revolution*, lk 158–160.

²⁷³ Vt ptk 4.

²⁷⁴ Fried. Sibula kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 125–133.

²⁷⁵ Juhannes Sommeri kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 103.

²⁷⁶ Fried. Sibula kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 125–133.

²⁷⁷ Juhannes Sommeri kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 104. Kohustuste rõhutamine oli seejuures tihedalt seotud moraalsete väärtuste ning revolutsiooni eesmärkide esiletõstmisega, mis oli tol perioodil üsna tavaline nähe revolutsioonilises liikumises osalejate seas. Vt: **Mark D. Steinberg**. *Voices of the Revolution*, 1917. London: Yale University Press, 2001. Lk 22–35. Eitada ei saa ka võimalust, et osa kirjade puhul oli tegu läbimõeldud propagandaga mitte reasõdurite, vaid revolutsiooniliste aktivistide poolt. **Orlando Figes**. *Interpreting the Russian Revolution*, lk 132.

küljest tähistavad ebahühtlane suhtlus ja probleemid, mida kirjad väljendavad, teatud distantssi püsimist kahe rinde vahel: sõdurid ei jaganud oma kogemust täielikult ega paistnud samal ajal mõistvat ka kodurinde oma.

3.2. Suhtluse katkemine ja katkestamine

Kui kirjadest jääb mulje üsna tihedast, ehkki mitte alati positiivse tooniga suhtlusest kahe rinde vahel, siis mälestustest joonistub pisut teistsugune pilt. Olgugi et sõja ajal puutus suur osa sõduritest kodurindega otseselt kokku, näiteks kodus puhkusel viibides, on eestlased sellest mälestustes kirjutades üsna napisõnalisel, mainides tavaliselt üksnes oma väeosast lahkumise ja naasmise fakti.²⁷⁸ Puhkusel viibitud aega, kodus aset leidnud olukorda, suhteid kodustega jms üldiselt pikemalt ei kirjeldatud: „Haigemajast anti minule kuu aega terviseparanduslist puhkust, mille ärakasutamiseks ma sõitsin koju Eestimaale. Siin oli Saare- ja Läänemaal veel Vene väeosi, kelle hulka end üles andsin kodus viibimise ajaks. Puhkusel viibisin kodus – Vaikna vallas. Sääli kuulsin ka, et on formeeritud Eesti polk ja see asub Haapsalus. Ühel päeval oli vallamaja juures küüt, millega mitmed kodukoha noormehed pidid sõitma Haapsallu Eesti polku. Nendega läksin ka mina kaasa.“²⁷⁹

Sarnaselt otsestele kokkupuudetele kodurindega leidub mälestustes vähe infot kahe rinde vaheliste üldiste sõjaegsete suhete kohta. Vaid üksikutest mälestustest leiab tunnistusi koduigatsusest ning suhete säilitamisest kodustega: „Igatsus omaste ja kodu järele kasvas iga minutiga... Vaevalt sai kolm kuud Punases Kõlas [Krasnoje Selo] ära elatud, kui selle vahe sees ka mitmed kirjad oma armsale naisele Emilile saatsin.“²⁸⁰ Märkimisväärne on fakt, et tihti on mainitud kodustega kontaktide katkemist või katkestamist. Sageli tuleb see välja sõdurite kojunaasmise kirjeldustest, kus mainitakse koduste üllatust: „Tuppa astudes on mõistagi varsti kõik pere jalul, sest minu ilmumine, kes ma kaks aastat olin kadunud, sündis nüüd ootamatult, kuna ma ei olnud päälle tagavarapataljonist ainustki sõna kodustele millegipärast enam teatanud!“²⁸¹ Kontaktide katkemist kodustega autorid paraku lähemalt valgustanud ei ole. Arvestades, kui oluliseks pidasid Postimehele saadetud kirjade autorid suhet kodurindega ning aktiivset infovahetust, tasub antud teema puudumist mälestustes lähemalt analüüsida.

²⁷⁸ Vt nt: Johannes Vakermanni mälestused. ERA 2124-3-1629, l. 1. Vakermann viibis 1914. aastal väeüksikuna kodus kolm päeva: „Et minu auto remondiks arvestatakse kolm päeva aega kuluvat, siis haarab mind kiusatus omavoliliselt kolmeks päevaks koju sõita. Kolmepäevaliselt sõidult tagasi jõudes [...]“

²⁷⁹ Aleksander Kaimiku mälestused. ERA 2124-3-330, l. 2.

²⁸⁰ Samuel Kütmani mälestused. ERA 2124-3-533, pagineerimata.

²⁸¹ Eduard Alboki mälestused. ERA 2124-3-15, l. 34.

Üheks põhjuseks võis olla mälestuste avalikkusele suunatus, mistõttu ei soovitud peresuhteid lähemalt valgustada. Teisalt puuduvad mälestustest kirjadele kui samuti avalikkusele suunatud materjalile omased viited kodurindel korraldatud kampaaniatele, saadetud pakkidele, aga ka sõdurite üldisele suhtumisele ühiskonda ja selle panusesse. Olulist rolli mängis siin kindlasti sõdurite informeerituse erinev aste: kui Postimehele kirju saatnud autorid olid lehe tõttu koduste sündmustega suhteliselt hästi kursis, siis mälestuste autorid on üldiselt pigem viidanud väeosas viibimisele kui infosulule: „154. tagavara jalaväepolk oli selline koht, kus sõdurid olid kõige enam lahutatud maailmast. Kui teistesse väeosadesse veel sattus lehti, ei pääsenud need iial siia.“²⁸²

Avalikkusele suunatuse vastu räägib ka asjaolu, et lääne sõdurite sarnases materjalis on suhted kodurindega märksa enam esindatud. Emmanuelle Cronier on näiteks sõdurite mälestuste ja ajalehtede taustal uurinud prantsuse sõdurite kodus puhkusele viibimist, jõudes järeldusele, et sõdurid olid õnnelikud nii puhkusest teada saades kui selle lõppedes.²⁸³ Muutunud kodune olukord, suhete taastamine ning sellega sageli kaasnevad probleemid, aga ka asjaolu, et selle kõige läbielamiseks oli üksnes piiratud aeg, tõi kaasa selle, et nii mõnigi sõdur tundis rindele – olukorda, mis oli mitme aasta jooksul juba harjumuspäraseks saanud – naastes kergendust. Teisisõnu võib üheks kodurinde külastamisest vaikimise põhjuseks olla selle problemaatilisus. Mõni autor on maininud ka suutmatust koduskäiku kirjeldada: „Sellest oleks õrnemaid tundeid palju kirjutada, aga minu sulg praegu siinses kroonuelus, kus inimesel paremad tunded ära närbuvad, millalgi selles alas täielikult hakkama ei saa.“²⁸⁴

Olulist rolli mängisid eesti sõdurite enda valikud; nii mitmedki mälestuste autorid on tunnistanud, kuidas nad otsustasid kodustele mitte kirjutada: „Suurel määral mõjus tundmatusele ka kaasa ootamatus, sest ma polnud kellelegi kirjutanud oma kojutulekust.“²⁸⁵ Ühele võimalikule põhjusele viitab oma memuaarides Mihkel Kaur: „Seni polnud ma sugugi hellitanud mingisuguseid kojusaamise lootusi. Olin sidemed eraeluga kuidagi lõpetanud ja ei tahtnud ennast hellitada petlikkude lootustega.“²⁸⁶ Teisisõnu võis osa sõdureist katkestada suhted kodustega eesmärgiga kasutada seda strateegiana, kuidas rindel viibimise faktiga hakkama saada. Tegu oli olukorraga, mille tõsidust enamik sõdureist adus ning ühtlasi tunnetati ka selle võimalikku mõju kodustele: „Iga silmapilk toob midagi uut. Sõdurid on

²⁸² Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 84.

²⁸³ **Emmanuelle Cronier.** Leave and Schizophrenia: *Permissonnaires* in Paris during the First World War. – *Uncovered Fields*, lk 143–158.

²⁸⁴ Samuel Kütmani mälestused. ERA 2124-3-533, pagineerimata. Mälestused sisaldavad osaliselt katkeid autori sõjaaegsest päevikust.

²⁸⁵ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 61.

²⁸⁶ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 57.

kuidagi omamoodi vaiksed. Ootavad põnevusega järgnevat sündmusi. Kurjavanded ja kisamised kuidagi täna ei sobi. Kõikjal vaid lahingujutud. Mõni vannub kurja, teised löövad risti ette. Vähe räägitakse omavahel. Mõni ütleb: „Jumal teab, kes meist enam tagasi tuleb.“ Antakse üksteisele omaste aadresse, et võimaliku surma või raskema haavamise puhul omastele teatada nende saatusest.²⁸⁷

Nagu vihjati ka kirjades, oli sõduritel sageli keeruline oma kogemust kodustele edasi anda – peljati kodurinde mõistmatust ning ei soovitud oma lähedasi olukorra tõsidusega kurvastada. Seetõttu võis kontaktide katkestamine olla viis, kuidas antud olukorraga toime tulla: sel moel ei olnud sõdurid sunnitud kodurinde moraali üleval hoidma, oma tegelikust olukorrast vaikides või seda paremas valguses näidates.²⁸⁸ Tagasivaatelistes mälestustes, mille eesmärk polnud erinevalt kirjadest muuhulgas kodurinde patriotismi säilitamine ja koduste rahustamine, oli sõduritel ehk võimalik antud asjaolu pisut teistsuguses valguses lahata.

3.3. Sõja- ja kodurinde taasühinemine

Kui sõjaaegne suhtlus on mälestustes tagaplaanil, siis pisut enam leiab neist infot sõdurite ja kodurinde vahelistest suhetest pärast demobilisatsiooni. Arvestades seda, et mälestuste autorid mobiliseeriti ka Vabadussõtta, võib Eesti kontekstis pidada üldiselt kahe rinde taasühinemise ajaks lühikest perioodi sõdurite demobilisatsioonist, mis leidis aset Saksa okupatsiooni alguses,²⁸⁹ kuni rahvaväe loomiseni 1918. aasta lõpus.²⁹⁰ Ehkki tegu oli Saksa okupatsiooni ajaga, võib eesti sõdurite jaoks lugeda antud perioodi sõja lõpuks, mis hõlmas koju tagasipöördumist ning tsiviileluga kohanemist. Oluline on siinjuures märkida, et Saksa okupatsioon näib lühiajalise perioodina vaid tagasivaates ning pole põhjust arvata, et toonane ühiskond selle ajutisust adus. Nagu sõdurid ka oma mälestustes viitavad, ühiskonnas pigem tervitati Saksa vägesid kui nähti neid iseseisvust röövivate okupantidena.²⁹¹

Mõlemad rinded olid sõja ajal muutunud ja sõjajärgses taasühinenud ühiskonnas tekkisid

²⁸⁷ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 27.

²⁸⁸ Vt ka: **Martha Hanna**. A Republic of Letters, lk 1338–1340.

²⁸⁹ Kui esialgu Saksa okupatsioonivõimud tolereerisid eesti rahvusväeosi, lubades neil jätkata oma tegevust elanike ja nende vara julgeoleku kaitseks, siis aprillis 1918 saadeti väeosad ametlikult laiali. Nii mõnigi mälestuste autor pääses aga näiteks pärast sõjavangis viibimist koju tunduvalt hiljem, 1918. aasta jooksul. Vt nt: Anton Mäe mälestused. ERA 2124-3-799, l. 1p.

²⁹⁰ Ohvitseride mobilisatsioon kuulutati välja 16. novembril 1918, vabatahtlike sõdurite mobilisatsiooni alustati 21. novembril. Mõlemad mobilisatsioonid tõid kokku väga väikese arvu mehi: kui rahvusväeosades teenis u 2000 ohvitseri ja 35 000 sõdurit, siis Vabadussõja alguseks oli rahvaväega liitunud vastavalt 600 ja 1800. Detsembris järgnes sundmobilisatsioon ning ajapikku lisandus rahvaväele täiendavaid mehi. Jaanuari alguseks oli mobiliseeritud 14 000 meest. **Mati Krõönström**. Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas, lk 33–51.

²⁹¹ Vt nt: K. Feldmann-Põldmaa mälestused. ERA 2124-3-128, l. 15.

seetõttu mitmed pinged.²⁹² Ühe sõdurite naasmisega kaasnenud probleemina on historiograafias välja toodud vastuolu sõdurite ootuste ning tegelikkuse vahel: sõdurid pidasid kodurinnat meeles sellisena, nagu see oli siis, kui nad lahkusid, ning vahepeal toimunud muutused (perede lagunemine, naiste emantsipatsioon jms) tekitasid naastes vastakaid tundeid ja pettumust.²⁹³ Eestlaste puhul ei paista see päris nii olevat, kuivõrd kirjade analüüs näitab, kuidas kodurinde kuvand juba sõja ajal järk-järgult halvenes. Sõduritel oli sõjaeelsest ühiskonnast nostalgiline kuvand, kuid kirjade näitel see ainult võimendas nende tähelepanelikkust ühiskonnas toimuvate muutuste suhtes (eriti 1916. aastal). Ehkki meeles hoiti positiivset ettekujutust sõjaeelsest perioodist, loobus suur osa sõdureist sõjaaegse kodurinde positiivsest kuvandist õige pea, teadvustades endale sõja ajal näiteks peresuhete lagunemist, aga ka üldiselt distantse kasvamist nende ja koduste vahel (vrd kodurinde süüdistamine sõdurite äraunustamises).

Kuigi Veebruarirevolutsioon parandas sõdurite suhet kodurindega ja selle kuvandit, pole teada, kui kaua selle soodne mõju kestis – 1917. aasta teisel poolel oli olukord üsna teistsugune (eufooria vähenes, Vene sõjavägi oli lagunemas jne). Kojunaasvate eesti sõdurite madalaid ootusi näitab tõsiasi, et ehkki enamik sõdureist märkis kojumineku-teate saamist rõõmsa sündmusena, kirjeldati seda sageli ka kui harjumist vajavat uut olukorda: „Nüüd aga seisin tõsiasi ees, et tuli hakata minema siiski kodupoole. Esiteks justkui ei uskunud endas seda teadet. Kui aga teised ka üksteise järele välja tulid ja ka olid vaimustatud, et saavad koju, siis tuli kuidagi harjuma hakata sellega. Teiste vaimustus kuidagi haaras ka mind.“²⁹⁴ Nii mõnedki sõdurid märkisid aga kojunaasmist väga lühidalt ja emotsioonitult: „Tulin ka Eestisse ja läksin teise polku ja olin nii kaua seal, kuni sakslased tulid ja võtsid püssid käest ja lasid koju.“²⁹⁵

Kuigi eestlastel ei olnud nii kirjade sisu kui mälestustes leiduvate kojumineku-teate saamise kirjeldusi arvestades kojumineku suhtes suuri ootusi, puutusid nad siiski kokku paljude raskustega. Sõja ajal olid perekonnad võõrdunud; mõni sõdur kirjeldas isegi, kuidas kodused ei tundnud teda enam ära: „Kuju jõudes ei tunne mind keegi, vaid kõik vaatavad kuidagi kahtlaselt minule, oletades mingit tumeda eesmärgiga sissetunginud võõrast enese ees

²⁹² Vt nt: **Stephen Garton**. *Longing for War: Nostalgia and Australian Returned Soldiers after the First World War*. – *Commemorating War*, lk 222–239.

²⁹³ Urijad on nimetanud vastuolu sõdurite lootuste ning tegelikkuse vahel nn sõjakogemuse müüdiks (*Myth of the War Experience*). **George Mosse**. *Fallen Soldiers*, lk 10–11. Vt ka: **Stephen Garton**. *Longing for War*, lk 222–223.

²⁹⁴ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 57.

²⁹⁵ Johannes Jõgiste (end. Kuusikval) mälestused. ERA 2124-3-300, l. 2.

nägevat.”²⁹⁶ Eesti sõdurid kaldusid siiski üldiselt neist asjust vaikima, isiklikke probleeme rõhutamata. Töö otsimise murede kohta leidub vaid üksikuid kommentaare: „Olin nüüd jälle vaba sõjaväeteenistusest ja püüdsin omal käel leiba teenida. Aga palgad olid Saksa võimude poolt nii närused määratud, et ei tasanud omal alal töötamist. Nädala palgast jätkus vaevu ühe päeva toiduks!”²⁹⁷ Veteranide tööpuuduse muresid leevendas küll asjaolu, et enamiku neist moodustasid põllumehed, ent ka sõja-aastatel perede hooleks jäetud talude halvenenud olukorrale pole mälestustes viidatud. Samuti esineb tsiviileluga üldise harjumise (ehk „tsiviliseerumine”, nagu Maureen Healy seda Austria kogemuse taustal tabavalt nimetab)²⁹⁸ raskuste kohta vaid üksikuid viiteid: „Siin endises õhkkonnas tundus kõik nii endine. Ununes sõduri koopaelu. Siiski tükkisid mälestused vahest ürgjõuliselt esile. [...] Nii oli sõdurielu oma pitseri kustumatult vajutanud juba minu isikule, et ka siis, mil selleks polnud mingit vajadust, vähegi ennast unustades see ikka jälle esile tungis.”²⁹⁹

Eesti sõdurite kogemuse taustal on küsitav, kui põhjalik nende „tsiviliseerumine” üldse oli. Kui Austria, Prantsusmaa või Briti sõdurite jaoks oli nelja-aastane sõjaperiood teatud kõrvalekalle – ehkki oluline, kuid siiski nende elus vaid üks periood, mille järel suurem osa neist pöördus tagasi oma tsiviilelu juurde –, siis eestlaste jaoks oli kõrvalekaldeks pigem mõnekuine periood kahe sõja vahel.³⁰⁰ See mõjutas nii sõdureid kui kodurinnet. Äsja oma elu uuesti üles ehitamisega algust teinud sõdurid olid sunnitud taas teadmata ajaks sõtta minema, nii mõnigi autor on kirjeldanud ka olukorra keerulisust koduste jaoks: „Jah, lausub isa, kallis poeg August – ega meie sinust nüüd midagi rõõmu saa tunda, tulid küll, aga eks sa pea jälle minema! [...] Saadetavat küll eesti sõdureid [enamlastele] vastu, aga ei tea, ega sinagi siis maha saa jääda.”³⁰¹

Teisalt võis mobilisatsioonikutse mõne sõduri jaoks kohanemisraskuste tõttu ka kergendust tähendada. Lääne mälestustes esineb tihti nostalgiat ja igatsust naasta rindejoonele,³⁰² eesti veteranidel see võimalus tõepoolest ka oli. Samas esineb eestlaste mälestustes Vabadussõtta mineku osas ülivähe emotsioone – nii positiivseid kui ka negatiivseid. Patriotismi ja eufooria

²⁹⁶ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 61.

²⁹⁷ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 143.

²⁹⁸ „Tsiviliseerumine” (saksa k *Umarbeitung*) tähendab tsiviilühiskonnaga kohanemist nii füüsiliselt (näiteks vormirõivaste seljast võtmine ja tsiviilirõivaste selga panemine) kui ka psühholoogiliselt (verevalamiste ja võitluse unustamine ning igapäevase tsiviilelu jätkamine). **Maureen Healy**. *Civilizing the Soldier in Postwar Austria*. – *Gender and War*, lk 47–60, siin lk 47–48.

²⁹⁹ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 62.

³⁰⁰ Nii mõnegi autori jaoks oli tegu veel lühema perioodiga. Anton Mäe sõnul sai ta näiteks kodus olla kõigest kaks nädalat. Anton Mäe mälestused. ERA 2124-3-799, l. 1p.

³⁰¹ August Plei mälestused. ERA 2124-3-1014, l. 28. Autor sai enda sõnul kodus olla vaid mõne nädala, enne kui Vabadussõtta mobiliseeriti.

³⁰² **Stephen Garton**. *Longing for War*, lk 223.

väljendamise asemel kommenteeriti uue sõja algust üsna lühidalt: „Vabadussõtta mobiliseeriti mind detsembrikuul 1918. a Rakveres.”³⁰³ Võib-olla tulenes see asjaolust, et ehkki lääne veteranidel ei olnud võimalust ja/või kohustust taas sõtta minna, siis nad unistasid sellest, olles samal ajal pettunud ühiskonnas, mille nad pärast sõda eest leidsid; eestlastel, vastupidi, oli see võimalus ning neil ei kujunenud seetõttu sarnaseid nostalgilisi tundeid.

Arvestades sõdurite kirjeldusi eestlaste positsioonist Vene armees,³⁰⁴ võis üheks nostalgia puudumise põhjuseks olla ka asjaolu, et autoritel oli keeruline leida sellest kogemusest positiivseid aspekte, mida tagantjärele (eriti pärast teistsuguse korraldusega rahvaväes osalemist ning Vabadussõja võitmist) idealiseerida. Siiski leidub üksikuid kirjeldusi sellest, kuidas uus mobilisatsioon lahendas eesti veteranide tööotsingutega seotud mured: „Kaua ei hirmutanud tööpuuduse-tont pärast enamlaste poolt kontrrevolutsioonilisena demobiliseerimist, vaid sellesse olundisse tõi uue lahenduse uus mobilisatsioon.”³⁰⁵

Peale muutuste sõdurite isiklikus elus leidsid samaaegselt aset kaalukad poliitilised ja ühiskondlikud transformatsioonid. Kui 1914. aastal läksid eestlased sõtta, et võidelda keisri ja kodumaa eest, ning pärast Veebruarirevolutsiooni demonstreerisid nad oma ustavust uuele valitsusele, siis ajaks, mil eesti sõdurid koju naasid, oli Eesti esmalt saavutanud autonoomia, elanud üle enamliku võimuperioodi, kuulutanud välja iseseisvuse ning lõpuks okupeeritud Saksa vägede poolt. Need muutused mõjutasid ka eesti veteranide vaatenurka oma kogemusele, suunates sõdureid keskenduma mitte oma isiklikule kogemusele, vaid protsessidele ja probleemidele, millega ühiskond tervikuna silmitsi seisis. Näiteks leidub palju kirjeldusi ühiskonna üldisest suhtumisest Saksa okupatsiooni: „Vaotleme, kuidas oli meeleolu rahval, kui sakslased siia tulid. Olin parajasti oma ema pool, kui tädimees Kusta Reisivaldt [...] Tartust kodu tuli. Oli väga vaimustatud sakslastest ja ütles, mis on meil veel suuremat rõõmu tarvis, kui et sakslased on siin. Sest need on kui Jumalast saadetud inglid taevast meie peremeeste päästjateks, sest popsid tahtsid meie peremeeste silmad peast välja võtta ja mis veel kõige hullem, endid peremeestega ühetaolisteks nimetada (kes seda enne on kuulnud), jne, rääkis suures vaimustuses. [...] Siis tulid veel teisedki peremehed ja seda tralli ja tänu, mis siis saksa Villemile jagati.”³⁰⁶ Sõdurid nägid tagasivaates okupatsiooni negatiivsena ja kirjeldasid selle rõhuvat mõju: „Suvel, kui võimude ülalpidamine ja nõudmised läksid

³⁰³ Hans Välimehe mälestused. ERA 2124-3-1738, l. 20.

³⁰⁴ Vt ptk 2.

³⁰⁵ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 148.

³⁰⁶ Julius Karro mälestused. ERA 2124-3-366, l. 19-21.

raskeks, küsis juba mõnigi vallavolikogu mees: „Millal nad ära lähevad?” Okupatsiooni võimude nõudmised ja maksu- ning sundmüügi normid olid koormavad.”³⁰⁷

Millised on sõdurite ja ühiskonna kuvandid mälestustes? Vastupidiselt sõjaaegsetele kirjadele leidub sõjajärgsetes mälestustes väga vähe endassesüüvimist. Isegi kui veteranid kirjeldasid isiklikke probleeme, ei süüdistatud ühiskonda ega tehtud märkusi selle allakäigu kohta, ei jagatud hoiatus- ega õpetussõnu, nagu see oli olnud sõjaaegsetes kirjades. Seega, kuigi kirjade kohaselt oli sõja ajal kodurinde kuvand halvenenud ja sõduritel ei olnud koju naastes kõrgeid ootusi, on nende sõjajärgsed kirjeldused ühiskonna kohta üllatavalt mõistvad. Seejuures ei viidata ühiskonna vähesele toetusele ega mõistmatusele, mida lääne autorite järgi paljud veteranid kogesid.³⁰⁸ Üheks fookuse muutumise põhjuseks võis olla asjaolu, et kui kirjade autoritel oli kodurindest ainult kauge vaade, siis mälestuste autorid olid ühiskonda naasnud, taas selle osaks muutunud ning tajusid raskusi, millega see silmitsi seisis. Tegu võib olla ka traumaatilise kogemusega omal viisil tegelemisega: toimunud muutused ning nendega kohanemine olid sõduritele tuntavaks traumaks, millest eelistati pigem vaikida. Samuti pidasid autorid enda raskustele keskendumist mälestustes pigem ebasehelikuks ja taunitavaks, ning tõstsid esile kangelastegusid sisaldavaid jutustusi.

Tundub, et sõdurite silmis olid Saksa okupatsioon ja selle mõju ühiskonnale olulisemad kui nende isiklik lugu. Lisaks on märkimisväärne asjaolu, et veteranid said enne uut sõttaminekut olla kodus ainult mõne kuu, sageli vähemgi. Kuivõrd esialgu tajuti tohutuid ühiskondlikke muutusi, ei jäänud veteranidel piisavalt aega, et tegeleda oma isiklike probleemidega. Samuti ei tasu unustada, et nii mõnegi sõduri jaoks jäi periood kojujõudmise ning uude sõtta mineku vahel pea olematuks, mistõttu kojunaasmise kogemus puudus mälestustest sootuks: „Mina kui Vene sõjaväest tulema sain ja kodukülla jõudsin, siis olid oma küla mehed vastas ja andsid püssi mulle ja ütlesid, et vaja sõdima hakata. [...] Mina olin sellega nõus, sest mina enamlaste valitsust ei sallinud, et vaja tuld anda. Niisiis ei saanud kodu ka, asusin jälle liinile.”³⁰⁹

3.4. Võidu ja kaotuse osakaal kojunaasmise kogemuses

Kuivõrd kojupöördumise kogemust valgustavad üksnes VAKi poolt kogutud mälestused, vajutab tagasivaatelisus ning vahepeal muutunud ühiskondlik-poliitiline kontekst sellele tugeva pitseri. Eesti sõdurite kojunaasmine leidis aset ajal, mil iseseisvuse väljakuulutanud Eesti oli okupeeritud Saksa vägede poolt. Kuigi mälestuste autorid on viidanud, et esialgu

³⁰⁷ K. Feldmann-Pöldmaa mälestused. ERA 2124-3-128, l. 19–20.

³⁰⁸ Vt nt: **George Mosse**. *Fallen Soldiers*, lk 159–200.

³⁰⁹ Aleksander Haameri mälestused. ERA 2124-3-146, l. 2.

võeti Saksa okupatsioonivägesid üsna hästi vastu, muutus aja jooksul, eriti aga 1920.–1930. aastatel suhtumine negatiivsemaks ning vaadeldavat ajajärku ei nähtud mitte enam enamlaste käest pääsemise, vaid okupatsioonina. Kuivõrd sõjaaegse peavaenlasena tajuti just sakslasi, oli Saksa vägede kodurindest eemaletõrjumine eesti sõdurite põhiülesandeks ning nii mõnigi neist viitas sõja ajal, et enne viimaste purustamist on kojunaasmine välistatud: “Siin on küll see aeg pikk ja igav, vaenlane tugev, kuid sellegipärast talle ükskord jalad alla teeme, et ta linnutiivul tagasi läheb, enne ei taha meie kojugi tulla.”³¹⁰

Ehkki sõditi võitjate leeris, jääb eestlaste emotsionaalne side Vene impeeriumi, veel enam enamlaste juhitud Nõukogude Venemaaga 1920.–1930. aastatel napiks. Muutunud poliitilise konteksti mõju näitlikustavad mälestuste autorite raskused sõjakogemuse määratlemisel: mille eest võidelnud oldi? Memuaaride kokkuvõtetes leidub väga vähe viiteid põhjustele, miks sõtta mindi, ning selle kohta, kas autorite lootused ja ootused selle lõpplahendusest täitusid või purunesid. Tavaliselt kirjutasiid sõdurid ainult sellest, et nad demobiliseeriti ning läksid koju, teemat täpsustamata ja tundeid kirjeldamata.³¹¹ Samas ei näinud Saksa okupatsiooni ajal võimud ega avalik arvamus naasvaid sõdureid võidukate kangelastena, kellena nad end sõja alguses ning kohati hiljemgi kujutlenud olid. Teisisõnu võib tol perioodil demobiliseeritud ja koju naasvaid sõdureid lugeda – vähemalt tagasivaateliselt – pigem sõja kaotanud veteranideks.

Võib arvata, et sõjas kaotajaks pooleks jäämine ning kojupöördumine ajal, mil kaotust näitlikustas vaenuvägede otsene okupatsioon, mõjutas ka eesti sõdurite naasmisprotsessi. Mitmete teiste armeede puhul on sõja kaotust peetud nii sõdurite kojunaasmist kui sõjakogemust tervikuna olulisel määral defineerivaks asjaoluks. Oskuslikult on kaotuse mõju sõjakogemusele ning veteranide „tsiviliseerumisprotsessile“ uurinud Austria sõdurite puhul Maureen Healy,³¹² mistõttu järgnevalt võrreldakse eestlaste kogemust just austerlastega. Olulise osa meeste viibimist sõjarindel nähakse Austria tsiviilühiskonnas sõja ajal kujunenud nn maskuliinsuse kriisi ühe põhjusena.³¹³ Sõja ajal oodati, et kui mehed pärast selle eeldatavasti võidukat lõppu tagasi pöörduvad, lahenevad mitmed vahepeal tekkinud probleemid, nagu kodurinde ebamoraalsus või sõdurite perekondade viletsus. Eesti sõdurite materjali põhjal võib väita, et sarnased lootused võisid olla ka siinsel ühiskonnal. Sõdurid ise

³¹⁰ Karl Elbermani kiri Postimehele. EAA 2111-2-19, l 6.

³¹¹ Vt nt: Juhan Baumann mälestused. ERA 2124-3-52, l. 18.

³¹² **Maureen Healy**. Civilizing the Soldier.

³¹³ Samas, lk 49–50. USA ühiskonna puhul on uurijad täheldanud samalaadset protsessi. Vt nt: **Elizabeth A. Gagen**. Homespun Manhood and the War Against Masculinity: Community Leisure on the US Home Front, 1917-19. – Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography 2009, Vol. 16, No. 1. Lk 23–42, siin lk 26–29.

viitasid sõjaaegsetes kirjades endale kui tulevastele korratagajatele ning isegi ähvardasid kodurinnet oma naasmisega: „Äraneetud olgu see, kes meie sajatust ära teenib, kui meie kord tagasi tuleme!“³¹⁴

Tegelikkuses tagasisaabuvad sõdurid sõjast räsitud kodurinde probleeme ei lahendanud, vaid pigem tekitasid neid juurde. Sarnaselt eestlastele oli ka austerlastel raskusi tööpuuduse, tsiviileluga kohanemise ning sõja mõtte enda jaoks defineerimisega. Healy sõnul tõi see kaasa näiteks kuritegevuse ning perevägivalla hüppelise kasvu Austria sõjajärgses ühiskonnas.³¹⁵ Leidus perekondi, kes tundsid oma naasvate abikaasade ees hirmu, ning seda väljendati ka toonases ajakirjanduses: “On oodata, et sõja lõpp toob kaasa juhtumite kasvu, kus surnuks peetud ilmuvad välja, kus perekonnast välja arvatud inimesed tahavad oma kohti tagasi – kohti, mis on hõivatud teiste poolt. Kuigi see kõlab kohutavalt, võib seda kuulda pea iga päev: “Ma kardan oma mehe tagasitulekut!”³¹⁶

Healy on kõigi esilekerkinud probleemide olulise mõjutajana märkinud asjaolu, et tegu oli sõja kaotanud veteranidega. Löödud sõdalased, eriti armeest, mis sõja viimastel kuudel kokku varises, polnud võimelised täitma oma oodatud rolli kodurindel moraalse korra taastajatena, isegi kui nad seda soovisid. Sarnast mustrit võib täheldada ka eesti sõdurite juures: kui sõja vältel nähti ennast kodurindest moraalsema ning eesrindlikumana, viimast sageli kritiseerides ning õpetades, oli koju naastes ühtäkki tegu vaenlase kodumaale lubanud ning demoraliseerunud armeede veteranidega, kes kodurinde probleemide lahendamise asemel neid pahatihti hoopis juurde tekitasid.

Olulist erinevust võib näha austria ja eesti sõdurite suhtumises naasmisel kogetud probleemidesse. Austrias tekitas vaevaliselt kulgenud naasmisprotsess veteranides pahameelelaine, väljendudes kodurinde ebapiisava tänutunde rõhutamises ning pädides mitmete veteranide organisatsioonide loomisega. Ebapiisava tervitamise etteheited arenesid õige pea etteheideteks veteranide panuse ebaküllasesse mäle(s)tamisesse: Viinis rajati esimene ilmasõja veteranide ohvrile pühendatud mälestusmärk alles 1934. aastal. Kuigi austria sõdurid teadvustasid oma kaotust ning selle tähendust Austria jaoks, loodeti siiski paremat vastuvõttu kui neile tegelikkuses osaks sai. Oma osa mängis siinjuures austria

³¹⁴ Fried. Sibula kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 125–133.

³¹⁵ **Maureen Healy**. *Civilizing the Soldier*, lk 51–54.

³¹⁶ Samas, lk 52.

veteranide ettekujutus sellest, kui positiivselt tervitati ilmasõja veterane kaotajast liitlasriigis Saksamaal.³¹⁷

Ehkki ka eestlased kogesid sõjajärgses ühiskonnas mitmeid probleeme, toimus eesti veteranide seas sõdurite naasmisel pööre teises suunas. Võrreldes sõjaaegseid kirju ning sõjajärgset perioodi kajastavaid mälestusi, võib öelda, et suhtumine ühiskonda hoopis paranes. Kirjade ja mälestuste vaheliseks põhierinevuseks võib pidada asjaolu, et kui kirjades keskendusid autorid eelkõige enda kogemusele ja rõhutasid sõdurite panust sõtta, siis mälestustes on see pigem vastupidi. Viimastest ei leia viiteid ühiskonna ebapiisavale tervitusele ega sõdurite ohvri mälestamisele, ehkki eesti ilmasõja veteranidele ei püstitatud 1920.–1930. aastatel (rääkimata Saksa okupatsiooni ajast) teadaolevalt ühtegi eraldiseisvat mälestusmärki.³¹⁸

Kindlasti mängis eestlaste suhtumises rolli see, et sõjast naasti vaenuvägede poolt okupeeritud ühiskonda, mistõttu laialdane positiivne vastuvõtt oleks olnud mõeldamatu. Ent arvestades, et mälestused on kirja pandud tunduvalt hiljem, Eesti Vabariigi perioodil, mil ilmasõja kogemuse kuvand ühiskonnas suurt ei paranenud, tasub sellealast leebet suhtumist mälestustes põhjalikumalt valgustada. Eestlaste ja austerlaste vahelise olulise erinevusena võib näha asjaolu, et kui austerlaste jaoks oli kojupöördumisel eest leitud olukord šokk – varem olid kahe rinde vahelised suhted üsna head püsinud, mistõttu sõdurid eeldasid ka paremat tervitust –, siis eestlased suhtusid eest leitud olukorda tunduvalt rahulikumalt. Nagu nii kirjadest kui mälestustest näha, esines eesti sõdurite ja kodurinde vahel mitmeid probleeme juba sõja ajal, mistõttu eesti sõduritel polnud austerlastega võrreldavaid lootusi. Teisisõnu elasid eesti sõdurid austerlastele pärast sõda osaks saanud pettumuse läbi juba sõja ajal, eelkõige alates 1916. aastast, mil kahe rinde vahelised suhted märgatavalt halvenesid.

Eesti sõdurite mälestuste puhul on oluliseks erinevuseks austerlastest tõsiasi, et nende autorid osalesid Vabadussõjas, mis osutus võidukaks ning mille järel koheldi veterane ühiskonnas varasemaga võrreldes paremini.³¹⁹ Kui mälestuste autorid nägid end pigem ilmasõja kaotanud veteranidena (või ei osanud selget seisukohta võtta), pehmendas nende suhtumist asjaolu, et tegu ei olnud enam ainult kaotanud, vaid ka võitnud armee veteranidega. Teisisõnu võib

³¹⁷ **Maureen Healy.** *Civilizing the Soldier*, lk 51.

³¹⁸ Vt nt: Eesti sõjaajaloo teejuht.

³¹⁹ Ehkki mälestuste sisust (näiteks Vabadussõja juhtide tegevust kommenteerides) võib järeldada osa autorite mõjutatust vabadussõjalaste liikumise ideedest, pole nende seotus siiski kindel. Samuti olid vabadussõjalaste rõhuasetused Austria samalaadsete organisatsioonidega võrreldes mõnevõrra erinevad: ei kritiseeritud mitte niivõrd veteranide kui üldiselt rahvuslike ideede unustamist, päevapoliitikat jne.

arvata, et Vabadussõda ja selle tulem mõjutasid autorite retrospektiivset vaatenurka ilmasõja järgselt läbielatud.

3.5. Kahe rinde suhete kajastamise erinevus kirjades ja mälestustes

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kirjad ja mälestused annavad aimu kahe rinde suhete muutlikkusest ning üldiselt võib sõja- ja kodurinde suhted allikmaterjali koos vaadeldes jagada nelja etappi: sõja algusele omased head suhted, 1916. aastal toimunud suhete oluline halvenemine, nende mõningane paranemine Veebruarirevolutsiooni järel ning veteranide koju tagasipöördumise periood, mis tähistas seniste vaatenurkade olulist korrigeerimist. Siiski võib sõjaaegsetes kirjades ja sõjajärgsetes mälestustes näha olulisi erinevusi.

Postimehele adresseeritud kirjad tõstavad suhteid kodurindega ääretult olulistena esile, portreteerides samal ajal ka nende muutlikkust sõja vältel. Oma osa mängis siin kindlasti asjaolu, et kirjade kirjutamise üheks eesmärgiks oligi just kodurindega kontaktide loomine – teisisõnu võib pidada kirjade autoreid selleks seltskonnaks, kes kodurindega suhtlust sõja ajal enam tähtsustas. Arvestades kirjade autorite kehvi suhteid venelastest kaassõduritega ja positsiooni Vene armees, mida esitleti kodustele ohvrinarratiivina, on huvi kodurindega kontaktide hoidmise vastu mõisteta. Suhtlus kodurindega tähistas (lisaks rahvusväeosade lootustele) võimalust enda trööstitut olukorda millessegi kanaliseerida ning ilmselt ka lohutust ja mõistmist otsida.

Mälestustes pole suhted kodurindega kindlasti esiplaanil, pigem leidub nendest märkusi kodustega kontaktide hoidmise või nende käekäigu üle muretundmise kohta ääretult vähe. Olulise joonena selgub mälestustest hoopis, et kodurindega kontaktide katkemine (näiteks infopuuduse tõttu), aga ka sihilik katkestamine polnud kuigi harvad nähtused. Ehkki veteranid oma sellist käitumist ei analüüsi, võib seda pidada üheks sõja kui traumaatilise kogemusega hakkamasaamise viisiks. Teise põhjusena tuleb näha asjaolu, et mälestuste autorid ei ole oma positsiooni Vene armees kirjeldanud nii trööstituna kui see peegeldub kirjades, märkides eestlastest kaassõduritega koostöö tegemist, aga ka sõprussuhete arenemist venelastega. Teisisõnu said mälestuste autorid enda hinnangul Vene armee raskustega suhteliselt hästi hakkama ning see võib olla põhjuseks, miks kodurindega suhtlemist niivõrd ei tähtsustatud.

Suur osa on kirjade ja mälestuste erinevatel omadustel: kui esimesed koosnevad sündmustega samal ajal kirja pandud üksikmõtetest, on mälestustes tagasivaateliselt avatud kogu sõjaperiood. Kirjad võimaldavad seetõttu paremini iseloomustada sõja vältel tekkinud tundeid ning arenenud konflikte, mis hilisematest mälestustest pigem välja jäeti. Sõjaaegsete kehvade

suhete kajastamise puudumist mälestustest võib seletada ka asjaoluga, et pärast kojunaasmist, eriti aga võidukat Vabadussõda muutus sõdurite vaatenurk kodurindele positiivsemaks ning varasemad negatiivsed suhted unustati. Samuti on oluline fakt, et mälestusi püüti esitada kangelaslugudena, kuhu sõdurite üksindustunde ning igatsuse väljendamine kodu järele tõenäoliselt ei kuulunud.

4. Veebruarirevolutsioon sõjakogemuse osana

Revolutsiooni puhkemine 1917. aasta veebruaris polnud suurele osale Vene ühiskonnast ehk väga suur üllatus, ent selle ulatus, rääkimata tagajärgedest, tähistas siiski olulist vapustust. Veebruarirevolutsiooni põhjused on üldteada: tugevnev rahulolematust senise võimusteami ja poliitikaga, ühiskonna halvenenud sotsiaalmajanduslik olukord (hoolimata sõjaeelsest kiirest majanduslikust kasvust), ühiskonnas aktiveerunud liikumised jne. Kui protestihääled kõlasid üha valjemalt juba enne ilmasõda, ilmnedes näiteks nii talupoegade kui tööliste sagenevates väljaastumistes, siis olulise panuse andis revolutsiooni puhkemisse sõda.³²⁰ Esimese maailmasõja venimine tähendas Vene ühiskonnale suurt koormat, suurendas rahulolematust ning mõjus demoraliseerivalt armeele, mis tavapäraselt keisrivalitsusele tuge pakkus. Kuigi on vaieldav, kuidas oleks sündmuste käik kujunenud, kui Vene impeerium oleks ilmasõjast eemale jäänud või kui sõda oleks lõppenud kiiresti ja võidukalt, ei saa ilmasõja mõju revolutsiooni puhkemisele, selle käigule ja tulemustele ülehinnata.

Petrogradis veebruari lõpus senisest tugevama hooga alanud protestiliikumine levis kiiresti üle linna, saades innustust sõjaväe suutmatusest (tahtmatusest) seda peatada. Keisrivalitsuse korraldused rahutused jõuga maha suruda tõid kaasa sõdurite avaliku allumatuse ja liitumise meeleavaldustega.³²¹ Edasi arenesid sündmused kiiresti: 2. märtsil loobus Nikolai II troonist ning võim läks Petrogradi Tööliste ja Soldatite Saadikute Nõukogu (edaspidi Petrogradi Nõukogu) ning Ajutise Valitsuse (eesotsas vürst Georgi Lvov,³²² alates juulikuust Aleksandr Kerenski³²³) kätte, pädides nn kaksikvõimu perioodiga. Revolutsioonisündmused jõudsid märtsi alguses streikide ja miitingutena ka Balti provintssidesse; taas kerkis pinnale rahvusautonoomia loosung ning Ajutise Valitsuse kinnitatud ajutise omavalitsuse seadusega sai Eesti juulist alates ulatusliku autonoomia.

³²⁰ Sõja konkreetse panuse üle revolutsiooni puhkemisele on historiograafias elavalt diskuteeritud. Vt nt: **Rex Wade**. *The Russian Revolution*, lk 9–10, 16–17. **Ronald Kowalski**. *The Russian Revolution 1917–1921*. London: Routledge, 1997. Lk 17–34. **Sheila Fitzpatrick**. *The Russian Revolution*. New York: Oxford University Press, 1994. Lk 15–39. **Георгий Катков**. Февральская революция, lk 56–57. **Павел Миллюков**. История второй русской революции, lk 26–36. **Сергей Нефёдов**. О причинах Русской революции. – О причинах Русской революции. Тöм. Леонид Гринин, Андрей Коротаев, Сергей Малков. Москва: URSS: Издательство ЛКИ, 2010. Lk 25–60.

³²¹ **Rex Wade**. *The Russian Revolution*, lk 32–39.

³²² Vürst Georgi Lvov (1861–1925) – Ajutise Valitsuse esimese ja teise koosseisu juht märtsist juulini.

³²³ Aleksandr Kerenski (1881–1970) – Ajutise Valitsuse esimese kahe koosseisu kohtu- ja sõjaminister, kolmanda koosseisu juht ning hilisem armee ülemjuhataja.

Teated revolutsioonisündmustest leidsid tee ka sõjarindele, ehkki erineva sisu ning ajaga. Suurimat mõju avaldas märtsi alguses välja antud Petrogradi Nõukogu käskkiri nr 1, mis pani aluse komiteede moodustamisele ning andis sõduritele senisest suuremad õigused.³²⁴ Maikuus järgnes sellele Ajutise Valitsuse sõjaminister Kerenski poolt väljakuulutatud sõdurite õiguste deklaratsioon.³²⁵ Üldiselt ollakse arvamisel, et revolutsioon leidis sõdurite seas suhteliselt suurt toetuspinda. Kui osa autoritest on rõhutanud sõdurite sõjaväsimust, silmanähtava edu puudumist ning sõjatüdimuse kujunemist, mis halvendasid sõdurite meeleolusid juba enne revolutsiooni,³²⁶ siis teiste järgi on olulisem usu kadumine impeeriumi poliitilisse juhtkonda ning armee toimimispõhimõtetesse.³²⁷ Kuigi esialgu tõi revolutsioon kaasa vaimustuspuhangu ning lühiajalise võitlusemoraali tõusu, tähendas see kokkuvõttes deserteerimise suurenemist, armee võitlusvõime langemist ning lõpuks armee lagunemist.³²⁸

Nii Veebruarirevolutsioon kui selle järellainetus on sõjaaegsetes kirjades ja sõjajärgsetes mälestustes laialdast kajastamist pälvinud teema. Kirjeldatakse revolutsiooni algusest teadasaamist, sündmuste kulgu, mõju sõduritele ning analüüsitakse ka revolutsiooni laiemat tähendust. Vaadeldav periood 1917. aasta kevad-suvel on täheldatav murrangulisena sõdurite ja kodurinde vahelises suhtluses, aga ka vaenlasekuvandi muutumise protsessis.³²⁹ Mainitud asjaolud viitavad revolutsioonisündmuste suurele mõjule ning olulisusele sõdurkonna seas, mistõttu tasub Veebruarirevolutsiooni kirjeldusi lähemalt analüüsida.

Siinse peatüki eesmärk on vaadelda, kuidas suhtusid eesti sõdurid Veebruarirevolutsiooni selle toimumise ajal ehk sõjaaegsetes kirjades ning kuidas kujutati selle kulgu 1920.–1930. aastatel kirja pandud mälestustes. Mõlemat allikat analüüsisides on tähelepanu pööratud järgmistele küsimustele: milline oli sõdurite üldine suhtumine Veebruarirevolutsiooni, kuidas

³²⁴ Näiteks ei pidanud teenistusest vabad sõdurid ohvitseridele au andma ning muutus sõdurite ja ohvitseride vaheline pöördumiste kord. Sõdurid ei pidanud ohvitseride poole pöördudes kasutama väljendeid „Teie kõrgeausus“ vmt ning ohvitserid ei tohtinud enam sõdureid sinatada. Ehkki käskkiri oli suunatud üksnes Petrogradi garnisonile, levis see tunduvalt kaugemale ning omandas mitmeid valesitõlgendatavusi (näiteks sõdurite õigus ohvitseri valida). Vt nt: **Ronald Kowalski**. The Russian Revolution. Lk 176–178.

³²⁵ Deklaratsioon luges ette rea sõdurite õigusi, näiteks poliitiliste, rahvuslike vms organisatsioonidega liitumine, väljaspool teenistusaega oma poliitiliste vaadete vaba väljendamine, ajalehtede vaba kasutamine jne. Sõdureid ei tohtinud ilma kohtuta karistada (v.a. lahingutegevuse ajal). Seejuures rõhutati üle, et ohvitseride ametistvabastamine on üksnes sõjaväe juhtkonna pädevuses. Vt nt: **Ronald Kowalski**. The Russian Revolution. Lk 178–179.

³²⁶ Vt nt: **Leon Trotsky**. History of the Russian Revolution. (Transl. By Max Eastman). Chicago: Haymarket Books, 2008. Lk 179–185.

³²⁷ Vt nt: **Stephen Antony Smith**. The Russian Revolution: A Very Short Introduction. New York, Oxford University Press, 2002. Lk 13–15.

³²⁸ Samas, lk 16. Bolševike retoorikas oli revolutsiooni järgse vaimustuspuhangu taga nn revolutsiooniline kaitsesõdalus (революционное оборончество), mis tähendas, et sõdurid olid eelkõige nõus sõdima revolutsiooni viljade kaitseks. Sarnast ideestikku võib kohata ka eesti sõdurite kirjades.

³²⁹ Vt ptk 2 ja 3.

kirjeldati toimunud sündmusi ja nende tähendust sõdurkonnale, milliseid aspekte mainiti ning millistest pigem vaikiti. Antud võrdlus aitab kaardistada Veebruarirevolutsiooni muutuvat kuvandit ning selgitada ühtlasi selle tähendust eesti sõdurite sõjakogemuses ja selle mäletamises.

4.1. Reaktsioon revolutsiooni puhkemisele

Esimene Veebruarirevolutsiooni sündmusi märkiv kiri on Postimehele saadetud 10. märtsil, seega üsna pea pärast revolutsiooni puhkemist.³³⁰ Kõik 1917. aastal Postimehele saadetud kirjade autorid, kes revolutsiooni mainisid, nägid selle puhkemist positiivse nähtusena ning tervitasid seda palavalt, vihjates seejuures sarnase arvamuse üleüldisele levikule sõdurkonna seas. Eelkõige revolutsiooni algusele järgnenud esimestest nädalatest leidub hulgaliselt sõdurite ülevat meeleolu edasi andvaid ning pateetilisi kirju: „Vabad lipud, siidipurjed meil on hakan'd lehvima, kadun'd vana raugen'd kisa, uus on löön'd meil tärkama. Soovime kodumaale õnnerikast tulevikku, täitku vabaduse mõte igapähe südant, lehvigu lipud kodumaa pinnal ka nõnda, nagu meil, sõjameestel, vabaduse tunnil rõõmu-hurraa hüüti igavese kindlusega!“³³¹ Kuivõrd kirjades ei ole kurdetud infonappuse ega segaduse üle revolutsioonisündmuste osas, jääb nende põhjal mulje, et teated revolutsioonist jõudsid sõduriteni suhteliselt kiiresti ning selgel ja arusaadaval kujul.

Enamik mälestuste autoritest on märkinud, et said teateid revolutsiooni puhkemisest suhteliselt hilja ning need jäid neile sageli arusaamatuks: „1917. aasta revolutsiooni algusest võis möödas olla juba kuu või rohkem, aga meie siin Lõuna-Karpaatides ei teadnud veel midagi kindlat. See, mis austerlaste käest saadud venekeelses ajalehes oli, paistis meile liialdatud valena.“³³² Alles siis, kui saadi teada Petrogradi Nõukogu käskkirjast nr 1, hakati revolutsiooni tõsisemalt võtma: „Olime äärmiselt imestunud. Tähendab, et siiski oli tagalas revolutsioon!“³³³ Põhjuseks võib olla asjaolu, et kuivõrd kirjade autorid moodustasid selle osa sõdurkonnast, kel õnnestus Postimehe vahendusel või Petrogradile lähemalteenimise tõttu sündmustega enam kursis olla, ei kurdetud ka infopuuduse üle. Mälestuste autorid on oma infonappuses süüdistanud nii harimatuid kaassõdureid-venelasi kui üldist passiivsust: „Meil oli aga tol korral roodu koostis selline, et enamus oli kirjaoskamata, mistõttu ajalehtede vastu

³³⁰ Eesti sõduri (nimi loetamatu) kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 89–90. Sõduri järgi teenis ta toona Petrogradis.

³³¹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 92.

³³² Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-374, l. 73.

³³³ Samas, l. 71.

huvi puudus. Mõned üksikud rindel tulnud sõdurid olid kuigivõrd teadlikumad, kuid kuna enamus ei suutnud jagada nende huvi, vaikisid needki.³³⁴

Petrogradis toimunud võimuvahetusse suhtuti kirjades positiivselt ning uuele korrale truudust väljendavalt: „...jõudu meie vana ja ülekohtuse valitsuse vastu võidelda ja meie uut vabaduse vahvat valitsust toetada ja õiget korda hoida, [...] olge julged, sest terve sõjavägi on uue valitsusega ühinenud!“³³⁵ Kuivõrd sõdurid ei ole oma kirjades vahet teinud Petrogradi Nõukogu ning Ajutise Valitsuse vahel, pole võimatu, et need sulasid sõdurite silmis üheks „valitsuseks“ kokku. Suhtumist võib seejuures oma toonilt kõrvutada sõdurite patriootlike ja keisrimeelsete kirjadega sõja algusperioodist. Truudusvande andmist Ajutisele Valitsusele on kirjeldatud sageli üsna pikalt ning pateetiliselt: „Pühas ja liigutatud tundmuses astusime tähendatud koha poole. Natukese eemal lehvis punane lipp pealkirjaga „Tervitame Sind, vaba Venemaa!“. [...] Kui pühalikud kujud kogunesime lipu ümber punaste lehvidega, mis rinnas rippusid. Hurraa-hüüdmisega tervitasime lippu ja viskasime mütsid õhku uue riigivalitsuse tervituseks. [...] Kõikide palgel on näha rõõmupisaraid, mis maha kukkusid, veeredes kui pärliterad. [...]“³³⁶

Mälestused pakuvad sõdurite reaktsioonidest võimuvahetusele mitmekülgsemaid vaatenurki. Kuigi Ajutise Valitsuse ametisseastumisse suhtuti üldiselt mõõduka poolehoiuga, ei kirjeldatud sellele truudusvande andmist säärase paatosega nagu kirjades, vaid näidati viimast sõduritele kohustusliku toiminguna: „Kui asi kaugemale ja ikka selgemaks muutumas, siis käsutatakse kõik väeosad kokku ning loetakse ette uue s.o. Kerenski valitsuse³³⁷ ametisse astumise akt, kellele ka meie kõik anname oma vande sõjaväe nimel Vene riigi uuele juhile truuks otsustades jääda. Selleks on ka Petrogradist tööliste ja soldatite nõukogu esindajad kohale sõitnud, kes meid manitsevad truuks jääma uuele juhile ja uuele uuestisündinud isamaale.“³³⁸ Mälestustes on Ajutist Valitsust ja Petrogradi Nõukogu juba selgelt eristatud, ent esineb siiski üksikuid eksimusi nagu Kerenski pidamine Ajutise Valitsuse esimeseks juhiks.

1917. aasta maikuus külastas toonane sõjaminister Kerenski isiklikult rindel viibivaid väeosasid, pidades innustavaid kõnesid, millele järgnes juunikuus nn Kerenski ofensiiv. Viimane osutus vaid lühiajaliselt edukaks ning põrkus armee üldisele demoraliseerumisele.

³³⁴ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-4-90, l. 86.

³³⁵ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 119.

³³⁶ Rudolf Kooli kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 97–98.

³³⁷ Aleksand Kerenski asus Ajutise Valitsuse etteotsa alles juulikuus, samas kui mälestuste autor kirjeldab aprillikuu sündmusi. Teisisõnu on ilmselt mõeldud vürst Grigori Lvovi juhitud Ajutist Valitsust.

³³⁸ Eduard Alboki mälestused. ERA 2124-3-15, l. 21.

Mälestuste autorite järgi oli siiski tegu oluliste hetkedega: „Seesugune kõne on meestele tuntavalt liigutavalt vaimustuseks. Pääle Kerenski lahkumist algab meie rindele massiline kaevikute kaevandamine.“³³⁹ Positiivsena nähtigi eelkõige armee võitlusvõime tõusu seoses uue valitsuse otsustavama tegevusega, mis ehk mõneti tõstis ka meeste enda võitlusvalmidust: „Niisugune ennenägemata kahurituli meie poolt loob sõduritesse nagu uue vaimu, mil imetletakse, et mispärast on siis senini meie patareid tegevuseta maganud, alles nüüd tullakse patareidega välja, kui on sõda lõppenud.“³⁴⁰

Eesti ja Venemaa kokkukuulumist kirjades kahtluse alla ei asetatud: „Ela õnnes, Sa kätte jõudnud vabariik, kaua kostku Sinu kõrvu: „Elagu vabariik!“ ja Eesti vabad taimed kasvagu ja kosugu Sinu vägeval pinnal!“³⁴¹ Leidus mitmeid kirju, kus Eestit või eestlasi eraldi ei mainitudki: „Tervitame kodumaal kõiki omakseid, tuttavaid ja neiukesi ja soovime õnnelikku elamist praeguses vabas Vene riigis!“³⁴² Suuremas osas kirjades pälvisid tähelepanu siiski ka uue riigivalitsuse poolt oodatud suuremad vabadused väikerahvastele, sh eestlastele: „...ilma võiduta ei saa vaba Venemaad olema, töötavat temas asenevatele rahvastele ja rahvustele nii palju head tulevikus.“³⁴³ Leidub vaid üksikuid autonoomiat otsesõnu pooldavaid kirju: „Üks mees, üks tee, truudus ja väsimatus ärgu lahkugu teist mitte vaba autonoomia loomisel, kuni meid vangistav, tige Romanovite känd saab hävitatud!“³⁴⁴ Mälestustes sõdurite suhtumisi antud küsimustes kajastatud ei ole.

Kirjades on uue valitsuse tervitamisega paralleelselt viidatud keisrivalitsuse vigadele ning süüdistatud seda 1917. aastaks väljakujunenud olukorras, kus Vene armee oli aastaid ilma silmanähtava kasuta võidelnud, sõdurid olid frustreeritud ja väsinud. Leidus kirju pealkirjadega: „Kuidas vana valitsuse ajal sõjaväes pettuses, valskuses ja varguses äri aeti.“³⁴⁵ Sõja alguses vaid kiidusõnu pälvinud keisrit süüdistati nii sõja puhkemises kui koostöös sakslastega: „Kui meie verejanuline Nikolai II meile aukku kaevaski, kuhu ta tahtis meid kõiki matta, siis olid Nikolai ja tema seltsimehed rääkimata rõõmsad, oma suure rõõmu pärast ei aimanud nemad midagi paha oma kurja töö üle. [...] Nüüd kõnnime käsikäes edasi ja võitleme

³³⁹ Eduard Alboki mälestused, l. 22.

³⁴⁰ Samas, l. 23.

³⁴¹ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 139.

³⁴² Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 292.

³⁴³ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 155.

³⁴⁴ K. Sollmanni kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 109.

³⁴⁵ Eesti sõduri (nimi loetamatu) kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 89. „Vana korra“ demoniseerimine oli revolutsioonilises propagandas laiema kandepinnaga ning teenis nii ühtsustunde loomise eesmärki kui (ilma rahva otsese mandaatita ametisseastunud) Ajutise Valitsuse huve. Vt: **Orlando Figes**. Interpreting the Russian Revolution, lk 28–29.

selle koleda Nikolai II ja tema seltsimeeste Saksamaa ja tema abiliste vastu kuni viimse veretilgani.³⁴⁶

Keisrikoja süüdistamine koostöös sakslastega pole toonaseid ühiskondlikke diskussioone arvestades üllatav. 1917. aastaks oli Vene impeeriumis sõja alguses hoogu saanud saksavastasus jõudnud tasemeni, kus saksavastane hüsteeria võis tabada kõiki saksa juurtega või saksapärase nimedega inimesi. Keisrinna Aleksandra saksa päritolu polnud seejuures ühiskonnas saladuseks.³⁴⁷ Rindel toimunud hävingu taustal pakkus impeeriumi senise juhtkonna süüdistamine reeturlusel võimalust olukorda seletada ning andis lootust paremaks tulevikuks.³⁴⁸ Seejuures süüdistati Nikolai II kaaskondlasi, eriti Rasputinit,³⁴⁹ keda tabasid ka kirjade autorite kriitikanooled.³⁵⁰

Mälestustes leidub keisri isikule ja tema rollile hinnangu andmisele ääretult vähe viiteid. Vaid üksikutes mälestustes on tunda autori negatiivset suhtumist Nikolai II isikusse.³⁵¹ Üldiselt nenditakse keisri troonilt tagasiastumist ning uue (möödukalt parema) valitsuse ametisseastumist, ent selle põhjuseid ja tagamaid pole valgustatud. Nii mõnestki mälestusest ilmneb, et keisrivastasust ja ettekujutust tema reeturlikkusest küll õhutati sõdurite seas, ent autor ise suhtunud sellesse reserveeritusega: „Siis kogus polguülem kokku terve polgu ja pidas neile kõne. Algososast ta kõnest oli üldse raske aru saada, mida ta mõtles. Ta rääkis, mida sakslased kõik olevat korda saatnud ja kuidas nad Vene riiki õonestavad igasuguste avalikkude ja salajaste organisatsioonide kaudu, mis olevat teotsenud väga mitmesugustel viisidel. [...] Kõige selle tulemuseks olevat nüüd, et meil on uus keiser,³⁵² sest vana keiser on troonist sakslaste urgitsuste tagajärjel loobunud. Kõigega püüti sõdureid vaimustada sakslaste kui kõige kurja allika vastu võitlema. Ta tegi palju sõnu, millel aga oli vähe sisu. Jättis tunde, et tema kui sõjamees pole just kuigi suur kõnemees.“³⁵³

³⁴⁶ A. Hallopi kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 252–255.

³⁴⁷ Keisrinna Aleksandra Fjodorovna (1872–1918) – Hesseni printsess ja ja Venemaa keisririigi keisrinna Nikolai II valitsemisajal 1894–1917.

³⁴⁸ **Rex Wade.** The Russian Revolution, lk 21–22.

³⁴⁹ Keisrikoja ja Rasputini kohta ringlennud kuulujuttudest 1917. aastal vt nt: **Orlando Figes.** Interpreting the Russian Revolution, lk 9–29.

³⁵⁰ August Trammi kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 298–300.

³⁵¹ Vt nt: Samuel Kütmani mälestused. ERA 2124-3-533, pagineerimata.

³⁵² Uue keisri märkimist võib selgitada infopuudus ja esialgne segadus troonist loobumise osas: Nikolai II loobus troonist oma venna Mihhaili kasuks, viimane aga keeldus troonile asumisest. Teisalt on viidatud sellele, et suure osa Vene impeeriumi vähemharitud elanikkonna jaoks olid nii mõnedki 1917. aastal toimunud protsessid ja sündmused raskesti arusaadavad – näiteks võeti omaks küll idee vabariigist, ent keisri puudumine selle eesotsast tekitas segadust. Sageli peetud uueks keisriks Ajutise Valitsuse juhti, eriti Kerenskit. Ei ole võimatu, et toonases propagandas püüti sellega arvestada ning toimuvaid protsesse tuntud mõistete abil selgitada, mis suurendas omakorda kuulujuttude ja pooltõdede levimist. **Orlando Figes.** Interpreting the Russian Revolution, lk 71–76.

³⁵³ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-90, l. 84.

Eesti sõdurite kirjad kannavad revolutsiooni puhkemist ja võimuvahetust kirjeldades samasuguseid motiive nagu teistegi Vene armee sõdurite omad.³⁵⁴ Samavõrd tüüpilisena võib näha paralleelide tõmbamist kevadega: „Praegu elame rõõmuga käesolevat kevadet ja tunneme, nagu oleksime uuesti sündinud. Sest vabaduse päike paistab idarannal ja ta kuldsed kiired soojendavad eesti sõjameeste rinda ja äratavad hinges uue elu ja olu.“³⁵⁵ Revolutsiooni eesmärke võrreldi idaneva ja areneva taimega: „Siin sündis ime. Ta oli niisugune nagu looduses seemnetera, mädanev ja hävinev, oma idu uuele taimele kasvatab, mis ta korraga lõhki ajab ja kust taime loom mulla alt sooja päikese paistele ilmub. Mädanev seeme läheb talle toiduks, ta ained seeditakse uues taime loomas ära ja saavad uue vormi. [...] Kõigutagu tuul meie noort taime, ärge kartke – ta ei murdu. Kui meie töö kord siin lõpeb, tuleme meie teda harima ja meie usume, et tulevased põlvned saavad meid tänuga mälestama.“³⁵⁶ Ühelt poolt oli tegu revolutsiooni alguse ajalises kattumises saabuvate kevadilmadega, mil rindeolu muutus talvega võrreldes pisut hõlpsamaks ning sõdurid tõepoolest tunnetasid enam energiat, teisalt ilmselt ka toonase propaganda ning üldise revolutsioonile omase diskursusega.³⁵⁷

Tagasisivaatelistes mälestustes pole kevade rolli revolutsioonisündmustes mainitud. Kirjeldati küll paremaid olusid talveperioodiga võrreldes, ent neid ei seostatud Veebruarirevolutsiooniga: „Siitpääle algab meil pikem vaikne rahuaeg, mil seisame omale võidetud kohal kuni 1917. a kevadeni. On jõudnud jälle rõõmus kevad, mil meid vahetatakse reservi. Päike paistab soojendavalt ning kõikjalt kuuldu rõõmsaid lindude koore. Aeg on ennem lihavõttepühi, mil meile jagatakse ohtrasti pühadeks kingitusi, enamuses palju kanamune ning palju muud söödavat ja maiustusi.“³⁵⁸ Teisisõnu võeti kevadet vastu nagu ka varasematel aastatel ning paralleele revolutsioonisündmustega ei tõmmatud.

4.2. Sõdurite laienenud õigused

Kirjad väljendavad rõõmu nii Veebruarirevolutsiooniga kaasnenud vabama õhkkonna kui mitmete õiguste saavutamise üle. Sõjarindel tervitati sõduritele käskkirjaga nr 1 antud vabadusi, kodurindel aga naiste laienenud õigusi: „Soovime südamest õnne eesti õrnamale soole, kes täieõigusliseks liikmeks sai meie peres!“³⁵⁹ Tunti rõõmu vabama elukorralduse üle:

³⁵⁴ Vt nt: **Mark D. Steinberg**. *Voices of Revolution*, lk 106–128.

³⁵⁵ Rudolf Kooli kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 97–98. Vabaduse seostamine valgusega (päikesega) oli revolutsiooni diskursuses laialt levinud nähtus. Vt: **Mark D. Steinberg**. *Voices of Revolution*, lk 8–11.

³⁵⁶ Fried. Sibula kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 125–133.

³⁵⁷ **Orlando Figes**. *Interpreting the Russian Revolution*, lk 71.

³⁵⁸ Eduard Alboki mälestused. ERA 2124-3-15, l. 20.

³⁵⁹ Eesti sõduri (nimi loetamatu) kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 205. Naised (vanuses üle 20 aasta) said Vene impeeriumis valimisõiguse sisuliselt Ajutise Valitsuse eesotsas oleva Grigori Lvovi lubadusega 1917. aasta

„Nüüd on soldatil vabam elu, priid tunnid võib ta oma tarvis pruukida.“³⁶⁰ *Vabadust* võib pidada 1917. aasta kirjades enim kasutust leidnud märksõnaks.³⁶¹ Samuti märgiti parema varustuse, toidu ja riietuse saamist, võrreldes seda ühtlasi vana korra aegsega: „...nagu see oli vanas riigivalitsuses, et kui oli aeg sooje riideid anda, siis anti suvesärk ja suvemüts. Aga kui nõudis aeg ja soojus [...] särki ja suvemütsi, siis anti [...] särki asemele kevadekasukas ja talvemüts.“³⁶² Olulise aspektina tõi revolutsioon kaasa ka suuremad lootused võimaluse osas moodustada eesti rahvusväeosad, mida Postimehele kirju saatnud eesti sõdurid samuti tervitasid.³⁶³

Ka mälestuste autorid on sõdurite laienenud vabadusele ning õigustele tähelepanu juhtinud, ent erinevalt kirjadest on siin eelkõige selle varjukülgi esile toodud. Komiteede moodustamise võimaluse ja sõdurite otsustusõiguse tervitamise asemel märgiti mitmete väeüksuste demoraliseerumist: „Et meie diviis on õige raskesti kannatanud ja tülpunud, siis vahetavad meid reservi selleks juba enne kohale tulnud Petrogradist kaardiväe polgud, kes on tagalas juba veidi revolutsioonilise hõnguga imbunud ja ei ta[ha] nüüd enam meie kohtadele asuda. Kui lõpuks siiski jõutaks tagalast tulnud polgud kaevikuteni meelitada, kuid sinna asunud, ütlevad need kohe kavatsatud uuest vasturünnakust ära, seega meie rinde juhatuse plaanidele kriipsu peale tõmmates.“³⁶⁴ Eelkõige kirjeldati vene sõdurite halba käitumist: „Soldat, kes Sise-Venemaalt, need ei pidanud miski soldati korda alles. [...] Ei enam arvatud väljakäigu kohtades omi asju õiendada, kükitati seal, kus aga sooviti, ehk kui mindigi kemmergusse, siis tehti seda kõike lausa põrandale.“³⁶⁵

Teisalt nähti ka mälestustes positiivsena paranenud varustusolusid, puhkuselubade saamist jms, ehkki sellesse suhtuti pisut iroonilise maiguga. Teisisõnu ei peetud paranenud olude allikaks mitte niivõrd revolutsiooni *per se*, vaid viimase tõttu tekkinud hirmu ohvitseride seas: „Kapten Smolentsov ise seletas, et ta olla meiega kuri olnud sellepärast, et tsaari valitsus nii olla nõudnud ja soovinud! Meie tõlgitsesime tema järsku headust hirmuga, et meie ehk tema kallal omakohut või vägivalda tarvitama hakkame.“³⁶⁶

märtsis, ametlikult aga juulikuus välja antud Ajutise Valitsuse valimisseadusega Vt: **Rochelle Goldberg Ruthchild**. *Equality and Revolution*. Lk 1–3.

³⁶⁰ Eesti sõduri Hinriku (perekonnanimi loetamatu) kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 235–236.

³⁶¹ Vt ka: **Mark D. Steinberg**. *Voices of Revolution*, lk 8–17. **Orlando Figes**. *Interpreting the Russian Revolution*, lk 59.

³⁶² August Trammi kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 298–300.

³⁶³ Vt ptk 2.

³⁶⁴ Eduard Alboki mälestused. ERA 2124-3-15, l. 27.

³⁶⁵ Samuel Kütmani mälestused. ERA 2124-3-533, pagineerimata.

³⁶⁶ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-375, l. 73.

Armees teisenenud olude põhijoonena on nii kirjades kui mälestustes välja toodud sõdurite ja (all)ohvitseride vaheliste suhete muutumist. Kirjadest leiab mitmeid kriitikanooli „vana korra“ aegsete ohvitseride kohta, keda süüdistati Vene armee sõjalistes läbikukkumistes, kehvades oludes ning saksameelsuses. Mõne ohvitseri puhul olid süüks ka sidemed keisrikojaga: „Meie polgu komandör Semenev pidi polgust lahkuma, tunnistati ülemuse poolt „nesposobioim“.³⁶⁷ Tema oli isiklikult keisriga ja tema *familiaga* tuttav, võib-olla sugulanegi, sellepärast oli tal väga raske uue korraga harjuda. Temaga ei saanud mitte vabalt kõneleda, vaid pidid ikka tundma, et oma ülemusega kõneled.“³⁶⁸ Mainiti ka ülemate karistamisi: „Eile, 21. septembril vangistati alamporutšik Jegor Tseppik selle pärast, et tema pruukis soldatit naisterahva asemel, kuid esimene võttis revolvri ja laskis omale rindu, aga viimaseid on mitmeid laatsarettides.“³⁶⁹

Hoolimata „vana korra“ aegsete ülemate kritiseerimisest, annavad kirjade autorid mõista, et sõdurite ja ohvitseride vahelises suhtluses toimus revolutsiooni tulemusel positiivne areng. Kirjadest leidub seejuures vaid üksikuid kirjeldusi ohvitseridest, keda juba varasemalt hinnati, samuti puuduvad viited revolutsioonisündmustega (omaalgatuslikult) kaasa läinud ülemate kohta. Pigem vihjati muutunud suhete puhul sõdurite jõupositsioonile: „Nüüd rändame ohvitseridega käsikäes võitlusesse. Enne peksis üks polkovnik neli tuhat meest läbi, aga praegu ei julge, ei jõua 400 ohvitseri ühte soldatit peksta!“³⁷⁰ Teisisõnu võib kirjadest välja lugeda, et senised ohvitserid olid üldiselt halvad, revolutsiooni käigus sai osa neist karistada ning võeti ametist maha, ülejäänud olid aga sunnitud sõdurite jõupositsiooni tõttu end parandama.

Mälestustes on ohvitseride karistamisi märgitud suhteliselt vähe. Üldiselt jõutakse järeldusele, et kannatasid vaid ülekohtused ohvitserid (vähemus) ning juba varem meeste usalduse võitnud ülematel polnud midagi karta. Nii on Harald-Viktor Dahl kirjeldanud, kuidas nende rood kuulas rooduülemale kui hea mehe sõna ega liitunud korratustega, samas kui ülejäänud sõdurid trampisid polguülemale ja arsti jalge alla.³⁷¹ Dahl võtab oma arvamuse kokku järgmiselt: „Eriti oli sellistel allohvitseridel raskusi, kes enne olid käitunud alluvatega karmilt. Need, kes aga enne ka olid olnud inimlikud alluvatega, tulid nüüd ka toime ilma suuremate raskusteta. Siiski tuli sageli käsu asemel tarvitada miitingumeetodit. Kui näiteks lihtsalt kästi minna oma ümbrust koristama, siis jäi käsk täitmata. Kui aga pidasid neile kõne ja seletasid

³⁶⁷ Vene k *неспособный* – mittevõimeline, oskamatu.

³⁶⁸ Lipnik A. Tassi kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 160-163.

³⁶⁹ Sõdur V. P. kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 319.

³⁷⁰ Eesti sõdurite kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 252-255.

³⁷¹ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-50, l. 86-89.

puhtuse tähtsust ja vaimustasid neid näitama, et revolutsioonilised sõdurid oskavad paremini puhtust ja korda hoida kui keisrivalitsuse režiimi alused või kui vaimustasid neid võistleva teistega ja demonstreerima oma korralikkust, siis koristati ümbrus mõnigikord väga suurepäraselt. Tihti tuli tarvitada isegi madalaid mõtteid ja neile halvustada teisi, kes olid jätnud oma ümbruse koristamata, ja vaimustada oma mehi toimima paremini.”³⁷²

4.3. Eesti sõdurite osalus revolutsioonilises liikumises

Eestlaste osalusest revolutsioonilises liikumises leiab mitmeid näiteid. Enamik kirjade autoreid võttis komiteede tööst aktiivselt osa ning isegi läkitas nõupidamiste protokolle Postimehele. Nii saatis M. Kooviti Postimehele 1917. aasta aprillis peetud „õhulaevade Ilja Murometsa eesti sõjameeste koosoleku“ protokoll.³⁷³ Koosolek otsustas eesti sõdurite ühisuse ellu kutsuda ning seadis eesmärgiks uue riigikorra toetamise, koostöö väeosa soldatite ja ohvitseride nõukoguga, rahvusliku arengu ning vene keelt mitteoskavate kaassõdurite valgustamise toimuvate sündmuste osas. Märkimisväärne on siinjuures fakt, kui suures ulatuses kirjade autorite sõnul eesti sõdurid taolistest koosolekutest osa võtsid: Kooviti hinnangul viibis antud koosolekul väeosa 104 eesti sõdurist 76. Pole teada, kas koosolekutest võtsid eelkõige osa suurema hulga eestlastega koos teeninud sõdurid, püüdes seeläbi eesti rahvuslikke eesmärke edendada, või oli aktiivsus samaväärne ka väeosades üksi teeninud eestlaste seas. Igal juhul viitavad kirjade autorid eesti sõduritele kui üldiselt revolutsioonilise liikumisega aktiivselt kaasa läinud osapooltele.

Mälestuste autorid on vastupidiselt märkinud, et ei võtnud revolutsioonist aktiivselt osa, laiendades sellise suhtumise sageli kõigile eesti sõduritele: „Meie sel ajal Rumeenias väga ei rõõmustanud. Nii palju kui meie puutusime kokku teiste väeosadega, ei olnud ei tea kui paljugi aimu neist ettekuulutajatest kõnemeestest, kes meid vast külastasid. Ja mis siin puudus eskadroni kõnemeestesse, neil ei olnud kuigi palju kaalu.”³⁷⁴ Mõni autor on maininud tugevat sõjatüdumust, mida revolutsioonisündmused murda ei suutnud: „Minul isiklikult polnud siis veel mingit maailmavaatelist seisukohta ja sellepärast ei võtnud ei üht ega teist arvamust

³⁷² Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-50, l. 104–105.

³⁷³ Sõdur Kooviti kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 239. Ehkki ajalehtedele kirjade saatmine nende avaldamise eesmärgiga oli tavapärane nähtus ka teiste Vene armee sõdurite seas (eriti 1917. aastal, mil peamiseks eesmärgiks oli kodurinde toetuse palumine), on protokollide saatmine ajalehele tähelepanuväärne ning viitab Postimehe suuremale rollile sõdurite silmis kui see ehk tegelikkuses kanda suutis (1917. aastal Postimees sõdurite kirju, veel vähem rindelt saadetud protokolle, ei avaldanud). Vt ka: **Mark D. Steinberg**. *Voices of Revolution*, lk 122.

³⁷⁴ Voldemar Jürvetsoni mälestused. ERA 2124-3-318, l. 3.

tõsiselt. Teadsin vaid seda, et ma olin oma naha kergemeelselt turule toonud ja nüüd pean tänulik olema, et ma ikka veel elus ja terve olen!”³⁷⁵

Isegi kui osa mälestuste autoreid tunnistas, et osales komiteede tegevuses, märgiti ühtlasi, et see toimus nende tahte vastaselt, nad pidasid seda kasutuks ning lahkusid komiteedest nii kiiresti kui võimalik: “Minu teada ei lasknud eestlased endid sääl väeosades, kus mina teenisin, väljapaistvamatesse kohtadesse valida. Kui tulid nii-ütelda polgu komitee valimised, siis ei tea mina kedagi eestlast, kes oleks sinna valida lasknud. Poolsunduslikult teiste poolt valiti mind ja Tobiast nii-ütelda polgukohtu liikmeks, kuid häda oli sellegagi, sest ei tundnud kohtu paragrahve, mille tõttu käis üks otsus mõni küsimuse korral kõrgema ja meie kohtu vahet, sest ikka leidi paragrahvides parandusi ja nõnda edasi, mis viis päris elu kibeduseni ja viimaks lõime selle kohta käega, et lase ajada neid asju, kes tahab.”³⁷⁶

Lisaks enda distantseerimisele revolutsioonist pidas osa autoreist vajalikuks seda mõneti naeruvääristada: „Palju oli paatost ja olundi ülistamist. Vähe oli suunanäitavat ja loovat. Hõisati vaimustuses vabaduse üle, loetledes üksikasjalikult usuvabadust ja kõiki teisi vabadusi.”³⁷⁷ Väeosades toimunud koosolekuid kirjeldati mõttetu ajaraiskamisena, mis ehk vaid kirjaoskamatutele kaassõduritele-venelastele huvi pakkus: „Olles juba tüdinud kõigest sellest lõpmatust sõnasõjast, kus toodi ette äärmuseni mõttetust, mille üle loomulikult polnud midagi imestada silmas pidades, et enamus oli kirjaoskamatud, arvasin siiski paremaks oma volitused maha panna ja anda roodule võimaluse valida omale esindaja, kes oleks ise maamees ja omaks seetõttu täielikuma usalduse.”³⁷⁸

Vaid üksikud memuaaride autorid on välja toonud eestlaste koosolekuid: „Väeosades läks kord päev-päevalt nõrgemaks, iseäranis 166. ja 43. diviisis, korra poolest kõige parem oli 37. diviis, millise diviisi polkudes, iseäranis Kaspia polgus palju eestlasi teenis. Aprilli keskpaiku korraldasivad 18. korpuse poolakad ja ukrainlased koosolekud. Rääkides 18. sapööripataljoni eestlastega, pidasime aru ka eestlaste koosoleku korraldada. Võtsin selle asja enda ajada.”³⁷⁹ Kirjadega võrreldes on tunduvalt enam rõhutatud koosolekute eesmärgina eesti asja ajamist³⁸⁰ ning muret rahvusvähemuste olukorra üle: „Suurem koosolek oli enne Asutava Kogu

³⁷⁵ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-375, l. 79–79a.

³⁷⁶ Julius Karro mälestused. ERA 2124-3-366, l. 13p.

³⁷⁷ Harald-Viktor Dahli mälestused. ERA 2124-3-50, l. 91.

³⁷⁸ Samas, l. 92. Nii mõnigi uurija on seejuures märkinud, et komiteedes andsid vähemalt juhtivatel positsioonidel tooni haritumad sõdurid. Vt nt: **Stephen Anthony Smith**. The Russian Revolution, lk 16.

³⁷⁹ A. Jõemaa (end. Vipper) mälestused. ERA 2124-3-299, l. 5–6.

³⁸⁰ Vt nt: Samuel Kütmani mälestused. ERA 2124-3-533, pagineerimata.

valimisi,³⁸¹ arutusel oli, kelle poolt hääletada eestlastel – kas minna kaasa igal ühel oma parteiga või teha erand. Läbi arutades kõikide parteide programme, tegime otsuseks, et eestlased hääletagu sotsiaalrevolutsionääride poolt, sest see partei lubas rahvustele kõige rohkem, nimelt autonoomia. [...] Vastuvaidlemist leidsime koosolekul kõige rohkem enamlike partei poolehoidjate poolt. Lõpuks nõustusivad nemadki ja otsus oli valimisele minna hüüdsõna „Eestile täieline autonoomia!“ all.“³⁸²

4.4. Sõdurite võitlusmoraal

Mark D. Steinbergi järgi võib paljudest revolutsiooni järel kirjutatud Vene armee sõdurikirjadest välja lugeda soovi võitlemisest loobuda ning kohene rahu välja kuulutada: „Meie, töölised ja talupojad, riietatud oma hallidesse mundritesse, ei vaja seda verist tapatalgut. Aitab inimeste tapmisest, meil ei ole vallutusi vaja!“³⁸³ Eesti sõdurite kirjadest võitlusmoraali langemist ei leia, vastupidiselt, revolutsioon tõi sõdurkonna seas kaasa patriotismi ning võitlustuhina, mis olid varem olnud iseloomulikud üksnes sõja algusperioodile. Ettekujutus vastasest oli sõjaga pehmenenud,³⁸⁴ ent 1917. aastal hakkasid sõdurid taas vaenlast tõsise ohuna nägema, seostades nii keisrikoda, senist riigivalitsuslikku korda kui kehvi ülemaid armees sakslastega ning pidades kõiki eelmainitud peamiseks ohuks revolutsioonile.³⁸⁵ Negatiivne vaenlasekuvand ning sõdurite kasvanud õigused ja vabamad olud tõid kaasa nii sõdurite enesehinnangu paranemise kui võitlusmoraali tõusu. Revolutsiooni kaasa toodud positiivseid aspekte nähti kui uut kaitsmist vajavat objekti, mis varjutas isegi kodurinde kui terviku kaitsmise vajaduse: „Meie aga, kes teile [kodustele] muidu abiks ei saa olla, seisame selle eest müürina vaenlase vastas, et ta meie püüdeid ja lootusi jalge alla ei tallaks!“³⁸⁶ Eesti sõdurite suurema patriotismi taga võib ilmselt näha ka rindejoone lähenemist kodurindele, mis neile võitlusvaimu lisas.

Sõdimise jätkamist näidati vaba valiku, sõdurite poolt tehtud otsuse, mitte pealesunnitud kohustusena: „Sõdida otsustasime aktiivselt.“³⁸⁷ Kirjades ei ole mainitud demoraliseerunud väeosi ega sõdurite langenud võitlusvaimu; sõdurid ei viita ka üldisemalt revolutsiooni negatiivsetele külgedele nagu ebakorrapärasus või suurenenud väejooks. Arvestades kirjade

³⁸¹ Ülevenemaalise Asutava Kogu valimised toimusid 1917. a novembris.

³⁸² A. Jõemaa (end. Vipper) mälestused. ERA 2124-3-299, l. 12–13. Ebaselgeks jääb, mida täpsemalt „täielise autonoomia“ all 1917. aasta sügisel mõeldi.

³⁸³ **Mark D. Steinberg.** Voices of Revolution, lk 124.

³⁸⁴ Vt pkt 2.

³⁸⁵ Vt ka: **Orlando Figes.** A People's Tragedy, k 352. **Orlando Figes.** Interpreting the Russian Revolution, lk 27.

³⁸⁶ V. Halliku kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 193–195

³⁸⁷ A. Tassi kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 160–163.

tavapärast mitmekesisist sisu ja suhet tsensuuriga,³⁸⁸ ei saa viimast ilmselt selles tendentsis süüdistada. Pigem tegi tsensuurikord 1917. aastal läbi olulise pehmenemise.³⁸⁹ 1917. aasta kirjadest leiab peale sõja algusperioodil kirjutatu kõige teravamas ning patriootlikumas stiilis ülestähendatud read:

„Nüüd vaprasti ülesse, eestlaste väed,
Me tormame priiuse riiki,
Me tungime läbi kõik metsad ja mäed
Ja näitame vaenlastel piiki.
Ma olen vaba ja mehine mees,
Kel vahva ja võitleja süda on sees.
Jumalaga, koidu una
Ja helkiva vaba Eestimaa,
Ma ruttan tormi mürinasse,
Kus vereojad voolavad.
Sa ela õnnes, vaba püha Eestimaa,
Vaenlane ei iial siia saa.
Õitse ja kosu rahuga,
Sest vabade eesti meeste raudsed
Väed, need kaitsevad müürina.“³⁹⁰

Memuaarides on seevastu sõdurite patriootilisuse (esialgsele) tõusule vaid üksikuid viiteid, pigem täheledatai neis armee demoraliseerumist: „Sellest järgneb nüüd suur sõjaväe lagunemine, kus niisamuti meie polk kui ka paljud teised oma positsioonid ilma surveta maha jätavad ja sõjariistus siia-sinna küladesse elama asuvad.“³⁹¹ Kui üldiselt märgivad mälestuste autorid demoraliseerumisest enda tegevusele viitamata, on Mihkel Kaur sõnaselgelt väljendanud enda väejooksu-mõtteid: „...oli enam kui kindel, et laseme jalga esimesel austerlaste rünnakul!“³⁹² Pisut hiljem leiab kirjeldust taganemisel aset leidnud deserteerimisest: „Nüüd mul tuli elu sisse, sest vangilangemist ma kartsin kõige rohkem. Mul tulid kõik 1914.–1915. aastal loetud ajalehtede kirjeldused vangide piinamisest meelde!“³⁹³ Samuti on Kaur käsitlenud oma väeosa rüüstetegevust, vihjates muuhulgas revolutsioonijärgsele allumatusele: „Kui lahkusime siit, siis olid sõim ja sajatamine meie saatjad. Täna õnne, et meist lahti saadi! Ei jõua kõike kirjeldada, mis siin halba tehti juba sellepärast, et need on ju Austria elanikud. Tundsime endid peremeestena ka sellepärast, et ülemused ei tahtnud meiega

³⁸⁸ Vt ptk 1.

³⁸⁹ Vt nt: **Krista Aru**. Üks kirk, kolm mõõdet, lk 188.

³⁹⁰ Aleksander-Voldemar Mätsoni kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 228–229.

³⁹¹ Johannes Vakermanni mälestused. ERA 2121-3-1629, l. 25.

³⁹² Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-375, l. 83–84.

³⁹³ Samas, l. 87.

norida.”³⁹⁴ Teisisõnu nähti kirjades võitlusmoraali ühemõttelist tõusu, mälestustes täheldati aga pigem vastupidist tendentsi.

4.5. Muutuv vaatenurk revolutsioonile

Kokkuvõttena võib märkida, et erinevused kirjade ja mälestuste toonis tulevad eriti selgelt esile Veebruarirevolutsiooni sündmuste kirjeldustest. Kirjades tervitati revolutsiooni ning uut valitsust, väljendades end sageli paatoslikult, märgiti eelkõige revolutsiooni positiivseid jooni ning enda (nagu ka kõigi ülejäänud eestlaste) aktiivset osalust selles. Mälestuste kirjeldused on tunduvalt reserveeritumad, rõhutades pigem revolutsiooni negatiivseid külgi ning distantseerides autorid (sageli ka kõik ülejäänud eesti sõdurid) revolutsioonisündmustest. Ainsaks kirjade ja mälestuste ühisosaks võib pidada lootusi väikerahvuste olukorra paranemisele.

Põhjuseid kirjade ja mälestuste sisu erinevustele leidub mitu. Üheks teguriks võivad olla kirjade ja mälestuste erinevad autorid. Revolutsioonikeerises kirjutasiid Postimehele tõenäoliselt avalikke kirju eelkõige need sõdurid, kes tõepoolest uut korda pooldasiid, samas kui teised, sündmuste arengule ehk mitte niivõrd kaasaelavai sõdurid, vaikisiid.³⁹⁵ Kuivõrd mälestuste autorite näol on tegu meestega, kes osalesiid ka Vabadussõjas (mitmed vabatahtlikena), siis võiks neid pidada enam rahvuslikke ideid kandvaks seltskonnaks, kellele ehk revolutsiooni pahempoolsed ideed niivõrd mõju ei avaldanud. Kui revolutsioonile vahetult järgneval perioodil rahvosluse ja pahempoolsuse vahel niivõrd teravat lõhet ei olnud, siis pärast enamlaste võimulepääsemist, eriti aga 1920.–1930. aastate tagasiivaatelises perspektiivis näis kahe diskursuse vahe juba palju selgem. Sellest hoolimata tundub, et mõlema allikmaterjali hulk ning nende ühtlane sisu võimaldab meil kogu toonase sõdurkonna kohta paralleele tõmmata. Tähelepanuväärne on ka asjaolu, et nii kirjade kui mälestuste autorid on kirjeldatud suhtumisi laiendanud kõigile eesti sõduritele. Kuigi tegu võib olla püüdega enda käitumisele ja suhtumisele tugevat alust anda, on märkimist vääriiv fakt, et kasutatud materjalis ei leidu viiteid teistsugustele arvamustele.

Kirjade sisule on mõju avaldanud sündmuste vahetu ülestähendamine. Teisisõnu on kirjad koostatud ajal, mil nii armees kui ühiskonnas toimuvad protsessiid koondasid masse, st liikumine toimus kollektiivselt, ning suurt osakaalu omas propaganda. Leidus küll ka sõdureid, kes otsesõnu tunnistasid: “Väga tähtis ja tähelepanemist väärt on asjaolu, et kolmeaastases sõjas igamees meist vana korra mädavust oma silmadega ära nägi ja igamehe

³⁹⁴ Mihkel Kauri mälestused. ERA 2124-3-375, l. 112.

³⁹⁵ Vt ka: **Mark D. Steinberg**. *Voices of Revolution*, lk 33–34.

silmade ees avalikult vana kord oma vargus-nöörimisega kihises. Selles seisab see suur saladus, et meie revolutsioon oma korra ja kiiruse poolest sarnast ajaloos ei leia. Keegi ei teinud meie seas kihutustööd, keegi ei kutsunud meid üles, kuid vaevalt kõlas meie kõrva signaal Petrogradist, kui nagu nõia jõul, nagu salajase käsu peale kõik kui üks ütlesid: „Tuli aeg! Jumalale tänu!“ Ja kõik olid uue korra toeks.“³⁹⁶ Ajal, mil suurem osa Vene armee sõduritest tundis sõjatüdimust, mõjus kevadine lootusepuhang kahtlemata julgustavalt.

Mälestuste autorid seevastu vaatasid neile sündmustele tagasi 10 või 20 aastat hiljem, mis kahandas emotsioonide osakaalu kirjeldustes (näiteks ei leidu neis revolutsiooni seostamist kevadega). Revolutsiooni puhkemisele järgnenud esimestel nädalatel ja isegi kuudel kirja pandud kirjade autoritele olid veel teadmata selle pikemaajalised ning negatiivsed mõjud, nagu kõrgeenenud patriotismi asendumine korratuse ja massilise väejooksuga, mis viisid armee kokkuvarisemiseni. Mälestuste autorid olid viimaseid kahtlemata kogenud ning neis ise ka osalenud: nii mõnigi autor naases Eestisse 1917. aastal, rahvusväeosadega liitumata.³⁹⁷

Olulist mõju avaldas materjali sisule ühiskondlik-poliitiline kontekst, eriti kui arvestada, et kirjad ja mälestused olid adresseeritud laiemale avalikkusele. Ehkki revolutsiooni, keisri troonist loobumist ning järgnenud ühiskondlikku ja poliitilist vabadust suuresti tervitati ühiskonnas 1917. aastal,³⁹⁸ nähti neid tagasivaates teises valguses. Vene impeerium, ilmasõda ning nendega seonduv, sh Veebruarirevolutsioon, tähistasid Eesti Vabariigi ühiskonnas „vene“ kuvandit kandvaid märksõnu, mis ei omanud kuigi positiivset tähendust ning millest pigem püüti rahvusliku diskursuse prevaleerides distantse hoida. Vähemalt kaudselt sillutas Veebruarirevolutsioon teed ka enamlikule riigipöördele ning selle tagajärgedele.

³⁹⁶ Fried. Sibula kiri Postimehele. EAA 2111-2-20, l. 125–133

³⁹⁷ Vt nt: Alekander Haameri mälestused. ERA 2124-3-146, l. 1–2. Hans Välimehe mälestused. ERA 2124-3-1738, l. 19.

³⁹⁸ Nii oli Postimehe reaktsioon revolutsioonile üsna positiivne, mõjutades ilmselt osalt ka seda lugevate sõdurite mõtteid. **Krista Aru**. Üks kirg, kolm mõõdet, lk 187.

Kokkuvõte

Käesolevas töös on analüüsitud eesti sõdurite Esimese maailmasõja kogemust, kõrvutades selleks kahte kompaktselt allikmaterjali gruppi: sõdurite sõjaaegseid kirju ajalehele Postimees ning 1920.–1930. aastatel Vabadussõja Ajaloo Komitee poolt kogutud veteranide mälestusi. Ehkki kogemust avav allikmaterjal on ulatuslik (erakirjavahetus, avaldatud mälestused, päevikud), on siinses töös valik tehtud eelkõige sarnast adressaati (laiem avalikkus) ning eesmärki (soov saada avaldatud) arvestades. Siinkohal tuleb rõhutada, et tegu on käsikirjadega, mida ei ole toimetatud ega üldiselt otseselt tsenseeritud.

Kogemuse analüüsil on lähtutud kolmikjaotusest reaalsus-kogemus-representatsioon: analüüsides sõdurite materjalis esinevaid kirjeldusi ning võrreldes kirjade ja mälestuste esitusi omavahel, tehakse järeldusi sõdurite sõjakogemuse ning osalt ka toimunud sündmuste kohta. Konkreetsemaks analüüsiks on välja valitud rahvusküsimuse (eestlaste positsiooni Vene armees), sõja- ja kodurinde vaheliste suhete ning Veebruarirevolutsiooni mõju sõjakogemuse kujunemisele. Mainitud kolm on kogemust avavas allikmaterjalis enam kõneainet leidnud teemad ning avaldanud tuntavat mõju kogemuse kui terviku kujunemisele, mistõttu on nende lähem analüüs eesti sõdurite sõjakogemuse valgustamisel möödapääsmatu.

Kirjade autorkond koosneb umbkaudu tuhandest sõdurist ja ohvitserist, kes allkirjastasid kirju suuresti kollektiivselt, ning kellest enamiku puhul pole peale nime rohkemat teada. Kirjade sisu, kirjastiili jms põhjal võib siiski öelda, et nende autorid tähistavad ühiskonna eri kihtide spektrit. Mälestuste autorkond on tunduvalt väiksem, koosnedes 29 mehest, kelle tausta on võimalik tunduvalt täpsemalt kindlaks määrata: suurem osa autoritest koosnes algharidusega põllumeestest, kes teenisid ilmasõjas reameestena, osa edenes sõjaväe karjääriredelil ka ülespoole. Valdavalt oli tegu meestega, kes osalesid nii rahvusväeosades kui Vabadussõjas. Kirju ja mälestusi on mõjutanud mitmed sarnased tegurid nagu enesetsensuur, kirjutamise aeg ja ühiskondlikud olud, valitsevad diskursused ning juba varem avaldamist leidnud sarnane materjal. Allikatele omast narratiivsust võib näha võimalusena, mis aitab neid temaatiliselt analüüsida ja kõrvutada. Materjali võrdlemine lääne narratiividega toob välja rida siinsetest allikatest eriomaselt puuduvaid teemasid, nagu mürsušokk, sõja emotsionaalne ja meeldiv külg jne.

Rahvusküsimus (eestlaste olukord Vene armees) mängis eesti sõdurite sõjakogemuse kujunemisel kesket rolli. Nii kirjadele kui mälestustele on omane eesti sõdurite kehva

olukorra kirjeldamine armees, näitlikustades seda puuduliku keeleoskuse, füüsilise ja vaimse vägivalga, venelastega arenenud kehvade suhete, ebavõrdse kohtlemise ning eestlaste suhtelise üksindustundega. Mainitud raskustest üleolekuks on kasutatud kahte peamist strateegiat: eesti kaassõdurite olulisuse rõhutamist ning enda üleoleku demonstreerimist ebaõiglase olukorra peasüüdlasest venelastest. Viimastele vastanduti tugevalt ning neile omistati mitmeid iseloomujooni nagu harimatus, räpasus, liigagar usklikkus jne.

Kirjades on tegu nn ohvrinarratiiviga, kus ebaõiglase olukorra kirjeldusega ei liitu selle lahenemine/lahendamine, vaid pigem kurdetakse kannatuste üle ning nenditakse olukorra paratamatust. Peamise potentsiaalse lahendusena nägid autorid alates 1915. aastast eesti rahvusväeosasid, väljendades sellekohaseid arvamusi ka Postimehes ilmunud artiklitele vastuseks saadetud kirjutistes. Seejuures on oluline arvestada, et kirjade autorid olid kuni sõja lõpuni suhteliselt riigitruid. Mälestustes on seevastu läbivalt tegu nn kangelasnarratiiviga, mida iseloomustab rõhuasetus kannatustest üleolekule ning nende lahenemisele, eelkõige aga lahendamisele eesti sõdurite enda poolt, kasutades eestlastest kaassõdurite ühinemist ning eestlaste positiivseid iseloomujooni (nt kõrgem intelligents ja osavus õppustel). Olulise karakteristikuna on mälestustes kirjeldatud eestlaste füüsilist üleolekut teistest rahvustest, eelkõige venelastest. Rahvusväeosade rolli ei nähta seejuures niivõrd suurena ning kirjeldatakse ka nende formeerimise negatiivsemaid külgi.

Kirjades ja mälestustes sisalduvate erinevate esituste taga on tajutavad mitmed asjaolud, nagu arenev rahvusteadvus, erinev ühiskondlik kontekst, aga ka võidukas Vabadussõda, mis on vaadet rahvusküsimustele aja jooksul vorminud. Võib nentida, et nii kirjade kui mälestuste kogemuse põhituumiku moodustasid rahvusküsimustega seonduvad kannatused armees, ent nende mõtestamine toimus eri aegadel erinevalt. Rahvusküsimused on sõdurite materjalis enim kõneaineks olnud kogemust edasiandev aspekt, mõjutades ka eesti sõdurite suhtumist vaenlasesse ning suhteid kodurindega.

Sõja- ja kodurinde suhteid analüüsides pakuvad kirjad ja mälestused mitte niivõrd otsest võrdlusainet, vaid täiendavad teineteist: kui kirjad lubavad analüüsida sõdurite vaatenurka rinnete vahelistele suhetele ning osapoolte kuvanditele sõja kestel, siis mälestused annavad infot sõdurite koju tagasipöördumise ning kahe rinde taasühinemise kohta. Huvitaval kombel ei hõlma mälestused sõdurite arvamusi kahe rinde vahelistest suhetest sõja ajal. Põhjuseks võis olla nii toonane infopuudus kodurindel toimuvast kui sõdurite enda initsiatiivil toimunud kontaktide katkestamine kodustega. Ehkki viimase asjaolu tagamaid on keeruline analüüsida,

võis üheks põhjuseks olla sõdurite valitud strateegia enda rindekogemusega hakkamasaamiseks.

Kirju ja mälestusi kombineerides saab kahe rinde suhted jagada kokku neljaks etapiks. Esimene neist vältas sõja algusest 1915. aasta lõpuni ning tähistas kõige positiivsemat perioodi. Teisel etapil 1916. aasta algusest kuni Veebruarirevolutsioonini toimus nii osapoolte suhtumiste kui suhete oluline halvenemine ning kolmandal perioodil – vahetult pärast Veebruarirevolutsiooni – osaline paranemine. Sõdurid tajusid sõja ajal kahe rinde erinevust, ent samas viitasid ka kodurinde osalusele sõjas. Tsiviilühiskonda nähti siiski üksnes sõdurite võitlust toetavana ega rõhutatud niivõrd sellele osaks saanud kannatusi. Üheks põhjuseks võis olla asjaolu, et lahingutegevusega hõivatud meeste jaoks oli see sõjakogemuse primaarne aspekt, mistõttu võidi kodurinde osalust tähtsustama hakata alles pärast sõjarinde jõudmist Eestisse. Nagu näitavad mälestused, toimus neljandal etapil ehk sõdurite kojunaasmiseperioodil 1918. aastal sõdurite vaatenurgas oluline nihe: enda personaalse kogemuse rõhutamise asemel keskenduti enam ühiskonda kui tervikut mõjutavatele protsessidele.

Kirjade ja mälestuste põhierinevusena võib seejuurs näha suhtumist kodurindega suhete hoidmise olulisusesse, mis oli seotud enda positsiooniga Vene armees. Teisisõnu olid rahvusküsimused ning selle pinnalt loodud sõjakogemus oluliseks kodurindega suhtlemise aspektiks. Ohvrinarratiivi kandvates kirjades peeti suhteid kodustega ääretult olulisteks, samas kui kangelaslugu esindavates mälestustes suhetest kodustega vaikiti või märgiti nende katkemist/katkestamist.

Suurimaid erinevusi võib kirjades ja mälestustes täheldada Veebruarirevolutsiooni käsitlemisel. Kirjades tervitati revolutsiooni ning uut valitsust, väljendades end paatoslikult, kirjeldati eestlaste aktiivset osalust revolutsiooniliikumises ning suhtuti positiivselt sõdurite laienenud õigustesse ja vabadustesse, märkides armee võitlusvõime kasvu. Mälestuste autorid suhtusid võimuvahetusse reserveeritumalt, märkisid eestlaste vähest osalust liikumises, kirjeldasid armee võitlusvõime kahanemist ning suhtusid revolutsiooni mõnikord naeruvääristavalt. Teisalt tunnistati ka mälestustes lootust, et uue valitsusega paraneb armee võitlusvõime ning suureneb tõenäosus sõda peagi lõpetada.

Kirjade ja mälestuste erinevat tooni mõjutas sündmuste ülestähendamise kontekst: kui kirjade puhul viibisid autorid toimunud massiliikumise keskel, meenutasid mälestuste autorid revolutsioonisündmuse 10 või 20 aastase perioodi järel. Mälestuste kirjanemise ajaks oli revolutsioon omandanud nii selle negatiivsete külgede (nt armee lagunemine, rüüstamised)

avaldumise tõttu, aga ilmselt ka enamlikule revolutsioonile osaliselt teesillutajaks olemisega Eesti ühiskonnas tunduvalt negatiivsema alltähenduse kui seda 1917. aastal nähti.

Antud töös käsitletud sõjakogemuse kolme teineteisega tihedalt seotud aspekti analüüs näitab eredalt, et eri aegadel ning ühiskondlikes kontekstides kirja pandud materjalist avalduvad kogemuse esitused erinevad tuntavalt. Kirjadest nähtub sõdurite kogemus, kes rõhutasid oma ohvristaatust armees, tähtsustasid suhtlust kodurindega ning läksid aktiivselt Veebruarirevolutsiooniga kaasa. Mälestuste autorid nägid end pigem kangelastena, ei rõhutanud suhtlust kodurindega või mainisid sootuks kontaktide katkestamist ning distantseerisid end Veebruarirevolutsioonist. Teisisõnu on kogemus (kui toimunud sündmustele tähenduse omistamine) ajas muutuv ning arenev, mis allikate võrdlusel selgelt esile tuleb. Käesolevas töös analüüsitud Postimehele saadetud kirjad ning VAKi kogutud mälestused moodustavad vaid ühe osa ilmasõja kogemust puudutavatest allikatest, suur osa täiendavast materjalist (erakirjad, avaldatud mälestused, päevikud) veel ootab põhjalikumat käsitlust.

Lisad

Lisa 1. Eesti sõduri foto koos kirjaga Prantsusmaalt 1916. aastast. Originaal asub Agur Benno käes.



poja wägaalt. M. Arnold²⁸
Posti Rahwa Muuseum
 Waga armustatud
 Postimehe toimetuses!
 Palju kirjasi tuleb siia
 toomis. Sanderi nimel
 peale, ja muina ei
 tea mis rühugi
 asendata; Tellpar-
 ast olys nii lahki ja
 teatagi Herru Sanderi
 omaga teie Wõhma, et
 naad mitte ei kirjuta
 poleks. Siin ei tea
 temast keegi midagi.
 Enne esimest lahkumist
 palus ta mind, mis
 ma juhtuks nägema
 tema suuna, et
 haawastis, siis Teie

teatada, ma teen
 seda wäga kiija
 kiindul oli see loobus
 et ta on kuskil haig
 majas. 13 augustil
 olinel Grosstassenes
 all lahkumise ja
 olinel kõik wõitlus
 aeg kõrgem, kuid
 taganemist järele
 keldus - minu silmist
 ära, wäga wõimalik et
 fai haawatud langes Gark
 wangi, et fai purna, seda
 juab peale poja näha
 4 roodust jäi 1/5 mehi ära
 kahe päewaga, kui ma poja
 jään, mu sõnal pikemalt
 teatke Postimest, adre-on
 nii kui Sanderil. Armustaden
 19²¹/14.

Mihkel Arnold

Eesti Rahva Muuseum ⁷⁰
 Kuudas sakslased tihti märka
 lasevad.

Ajalehed toovad sageli, statistilisi
 arvu, kuipalju sakslased ühel või teisel
 päeval pomminia välja lasevad - need lase-
 takse harilikult mitmekümne tuhandeni.
 Eemalolejad, kes ajakirjaku muudugi lige-
 malt ei tea, võivad arvata, et küll vaen-
 lane võis meie vägesid hävitada ja purusta-
 da. Kuid uskuge, hädaohud on tihti nõnda
 väikesed, et küllalt inimeste ei jõu kuu-
 sata sõdijate laskemoonist ja kurnuti sellal
 alal. Tõsi väga palju näituse tunda, mis
 näitavad, et kahju, mis vastane oma pä-
 ratu hulga pomminide pildumise teel,
 väeti nõnda väikene on, et sellent juttugi
 ei maksaks teha. Nii näit. andsid saks-
 lased oma batereidest Petrokovi all meie
 vägede seisukohtade poole neli päeva
 järgimööda ühe hirmuasti tuld ja kahju,

mis te sellega tegi, oli: üks hobune surmati,
 üks rüütsahtlik sõjamees surmaoat
 ja teine kergemalt haavata. Ja teises kohas
 andsid nad jällegi kaks päeva kohutavalt
 tuld, vahetpidamata muudugi, nagu hari-
 likult, kahju: 62 hobust surmati ja üks
 ohvitser sai haavata. Nisuguseid näituse
 võib palju, palju tunda, kuid usun, et
 neistki jätkub. *Eesti Rahva Muuseum*

Sakslased panevad küll tuleandmise
 korral kõik batereid näidenema, kuid suu-
 remalt jolt ajavad nad tühj tult tege.
 Aga selge on, et nende laskemooniplüüde laskud
 pärast suured võivad olla.

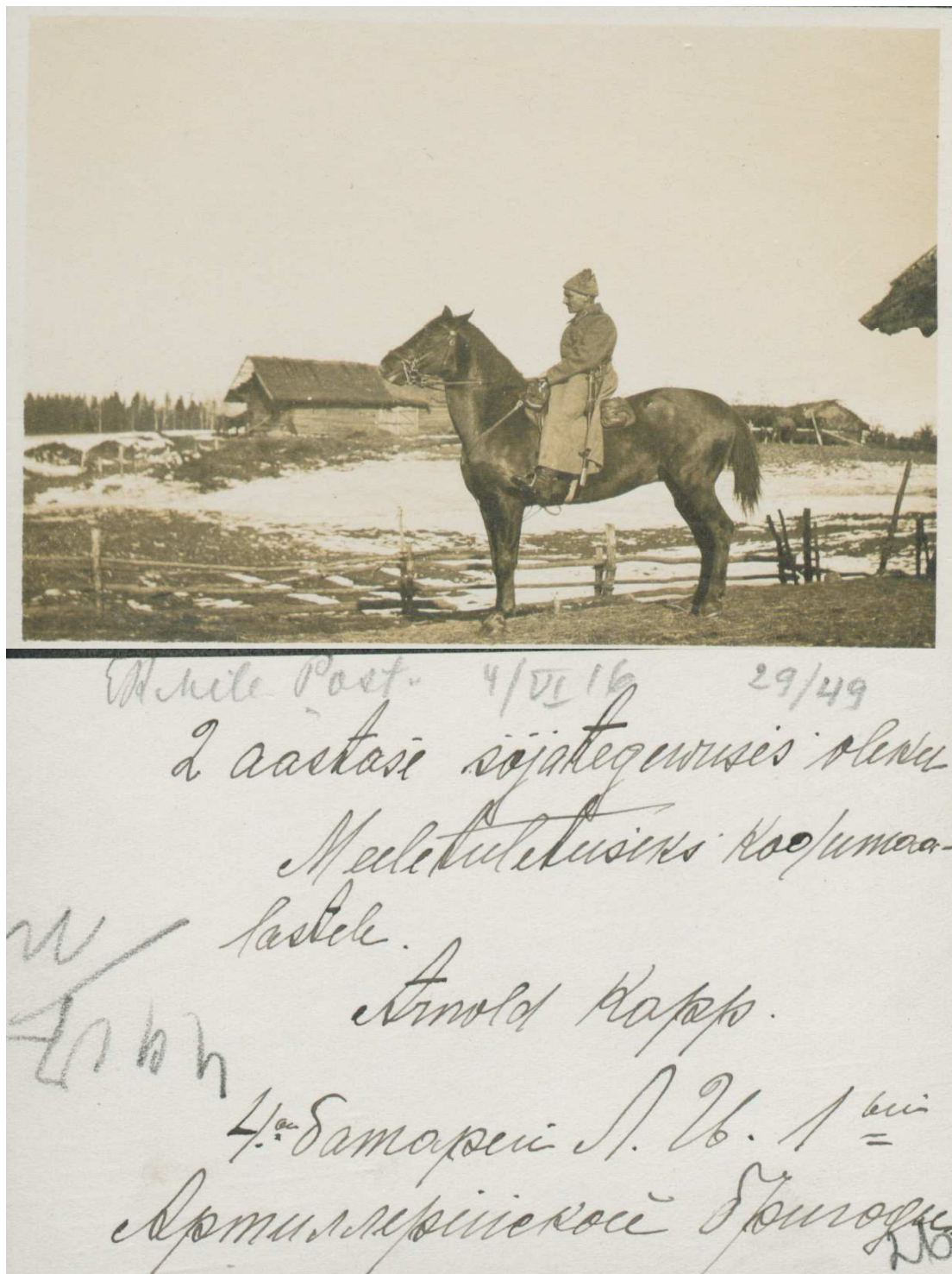
Hoopis sellevastandis meie omad:
 nad lasevad ainult siis, kui hästi vaen-
 lasele pihta saavad. Tühj tult nad palju
 kunagi tege ei aja.

Juhan Hurdt.

Sõjaväes, 16. VII. 15.

Adress: Br. grotend. apsimis.
 102 norebaq normokaq kotimoka.
 41. nepegotaa carumapitua ompelel Nika
 carumapitua forany T. pmi.

Lisa 4. Arnold Kapi foto koos kirjaga 1916. aastast, saadetud Postimehe toimetusele.
EAA 2111-2-19, l. 26–26p.



215
281

studud: 29 MAI 1917

281

Austatus „Postimehe laimetus”!
Palume Teil lugupeetud ajalehe
veergudel järgmistele veadadele
ruumi lubada: Eesti Rahva Muuseum.

Mie, kaugel Haurkuse raba-
del viibijad! Lõund Eestimaa pojad,
tunneme kodumaa uuele aja-
loo poördele soojalt kaasa ja
soovime rahvatele Eesti vendadel
ja õdedele untes ettevõtetes õnne
ja raugemata jõudu algatav
vabaduse võitlust eduralt lõpetada
viia ja tahame ühes kadunud
suguvenna Kreutzwaldiga hüüda:
„Kaugelt näen kodu kasvatama.”

Ehiselt kodumaa saatutele
kaasaturijad Eestimaa pojad, Pe-
lavi lipnikude rooli kaitseand-
rid:

Jaan Jaanson, Jaan Woldemann,

215
202

Jaak Andreson - Viljandi.
Woldemar Siilas - Helme.
Konstantin Erm, - Tallinnast. Aleksander Schipper.
Täht, Joonas Pääri - Paistest. Eneld Piire, Aleksander
Pormanni - Rannast; Adolph Brahmari - Kaapsalust
Eduard Wärsi - Tartust; Eduard
Argus - Põrnunist. August Klajus - Nar-
vast. Jakob Käärpp - Luuga kreisist

Eesti Rahva Muuseum

P.S. Palume kallid kodumaa
vennadid ja õdesid vabadel
silmapilkudel meid praeguste
kodumaa sündmustega valgus-
tada.

Aadress: r. Meaber, Kuobusemetsa rzd.,
Meaberica ukkala npanapusu-
kovz, konkeru....

Pelavis, 9 mail 1917a.

**Lisa 6. Vabadussõja Ajaloo Komitee üleskutse mälestuste kirjutamiseks 1936. aastast.
ERA 2124-2-103, l. 1p.**

V. lgp. kodanik!

Rahva ajaloos ei ole midagi suuremat, kui kätte võita vabadus ja riiklik iseseisvus. See-
pärast kõik need kodumaa pojad ja tütreid, kes nii või teisiti on kaasa aidanud Eesti riigi
rajamisele, eriti aga Vabadussõja võiduks, võivad olla uhked sellele.

Kuid eesti rahva ajaloolise suurvõidu jäädvustamisel lasub kaasaegseil veel suur kohustus:
**kokku koguda ja säilitada tulevastele põlvetele täielik materjal selle kohta,
kuidas võideldi ja võideti kätte vabadus ja riiklik iseseisvus.**

Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu (1917–1920. a.), eriti Vabadussõja, ajaloo mater-
jalide kogumine ja korraldamine on Vabadussõja Ajaloo Komitee tähtsamaid ülesandeid.
Selle teostamisel Komitee on aastate vältel kogunud Vabadussõja Arhiivi kõik alalhoidunud
ja seni kätte saadud Vabadussõja-aegseid kaitseväge ja kaitseliidu üksuste ja asutiste arhiivid,
kokku mitu miljonit dokumenti. Sellele lisaks on saadud eelnimetatud ajastu sündmustest osa-
võtnuult hulk dokumente, päevikuid, isiklikke mälestusi ja esemeid.

See suur kogu ei ole veel küllalt täielik vabadusevõitluse põhjalikuks uurimiseks ja
kirjeldamiseks. Palju väärtuslikku materjali on läinud sõjaolukorras kaotsi ja väga palju
sellest on veel sündmustest osavõtnute käes. Olemasolevaid tühikuid on võimalik täita
osaliselt isiklike mälestustega, mis võimaldavad süveneda sündmustesse, olu-
korda ja eluavaldustesse mitmekülgsemalt. Isiklikud mälestused ühtlasi aitavad elustada
ametlikku arhiivmaterjali.

**Vabadussõja Ajaloo Komitee on neil põhjustel asunud kõige laiaulatusliku-
male Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu sündmuste, eriti Vabadussõja,
mälestuste, dokumentide ja esemete kogumisele.** Sellest tööst peaks kujunema,
Dr. J. Hurti eesti rahvaluule kogumise eeskujul, laiaulatuslik rahvuslik suurüritus.

Meie kõik hindame Dr. J. Hurti ja tema töö jätkajailt kogutud rahvaluulet eesti rahva
üheks tähtsamaks kultuurivarasale. Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu
arhiivalid ja seda täiendavad isiklikud mälestused on meie rikkalikkude rahva-
luulekogude kõrval teiseks tähtsaks varasale. Need materjalid on vahetuteks
tunnistajateks sellele, kuidas Kalev tuli koju „oma lastel õnne tooma, eesti põlve uueks
looma“. Sellest varasalvest tulevased põlved ajaloo rasketel aegadel võivad ammutada jõudu
võitluseks oma kodu kaitsel.

Iga aastaga variseb hauda rohkesti sündmustest osavõtnuid, viies enesega kaasa, nii õelda,
tükikese ajalugu. Samuti osavõtnuil iga mööduva aastaga ununevad ja tuhmuvad mälestused,
mis seega kaotavad palju oma väärtusest. Kõik see **kohustab meid kõige kiiremale
mälestuste kogumisele.**

Kogutava materjali suurt tähtsust arvesse võttes, iga kodanik, eriti Eesti riikliku iseseis-
vuse võitluse ajastu sündmustest osavõtnu, lugegu omaks pühaks kohuseks sellele tööle
kõigiti kaasa aidata. **Iga kaastööline jäädvustab seega oma nime Vabadussõja
Arhiivis, ühtlasi ka Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajaloos.**

Eeldades Teie tõsist arusaamist eesti rahva vabadusevõitluse sangarliku ajajärgu jäädvus-
tamise vajadusest, loodab Vabadussõja Ajaloo Komitee, et Teie ei keeldu astumast Komitee
kaastööliseks Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu mälestuste, dokumentide ja esemete
kogumisel.

Komiteel ei ole võimalik kõigile kaastööliste tasu maksta nende vaeva eest, kuid kol-
mele kuni viiele parimale kaastöölisele, kes saatnud Komiteele kõige rohkem väärtuslikke
mälestusi, dokumente jm., määratakse tasuks iga aasta 100 kuni 250 krooni, mis jaotatakse
vastavalt kogutud materjalide hulgale ja väärtusele.

Ei peaks Teil isiklikult võimalik olema astuda kaastööliseks, palub Komitee seda üles-
kutset edasi anda asjast huvitatule. Samuti palub Komitee märkida vastusel isikute nimed,
kellelt võiks loota kaastööd.

Ettepanekusse jaatavalt suhtumise korral saadetakse Teile vastavad juhendid. Komitee
loodab et täidate juuresoleva teatise ja saadate selle tagasi lähematel päevadel.

Austusega

Vabadussõja Ajaloo Komitee.

A/S „ÜHISELU“

Õppustest.

Varsti pärast kohalejõudmist selgus, et meie väljaõpetamiseks oli määratud vaid 6-nädalane tähtaeg. Seetõttu pidi siis kõik toimuma hiigla kiirusega. Sellesse kuulus siis niihästi suuline kui harjutuseline õppus. Kuna aga eestlased ei mõistnud vene keelt, oli suuline õppis eriti raske. Sellest ülesaamiseks tehti polgu pöevakõsuga ülesandeks, et iga roodu komandär määraks noorsõdurite hulgast tõlgid ja kogu suuline õppus toimuks tõlgi läbi, et see oleks kiiresti arusaadav kõikidele. Mind määrati nüüd 6. roodu vanemaks tolgi ja Ojasson minu abiks. Mina asusin esimeses poolroodus ja Ojasson teises. Minul tuli tõlkida nii eesti kui rootsi keelde. Kuna rootslasi oli tunduvalt vähem kui eestlasi ja osa neist saadeti hiljem veel teistesse väeosadesse, loobuti hiljem rootsi keelde tõlkimisest.

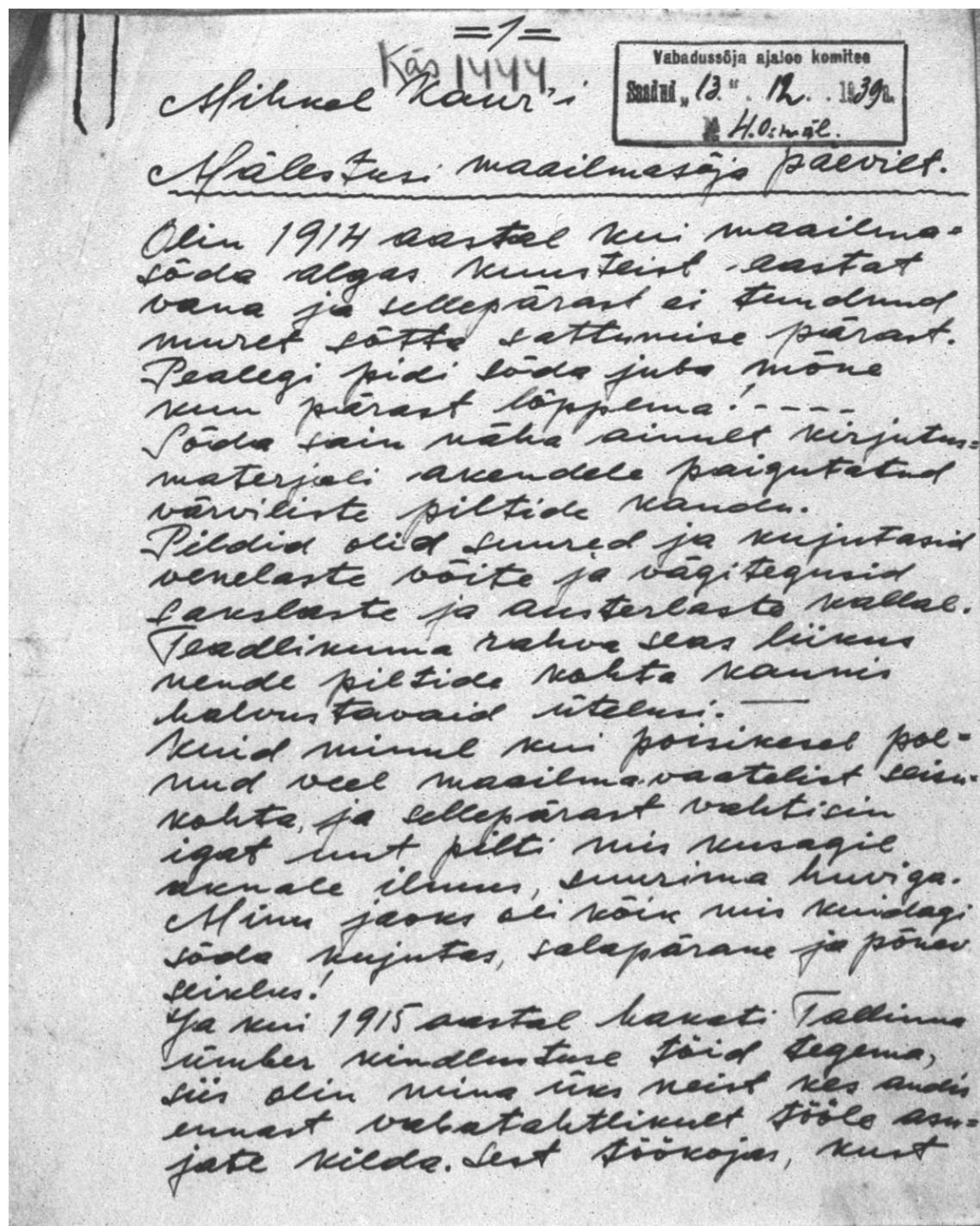
Hoolimata keeleoskamatuses edenes õppus siiski jõudsasti ja ülemus oli eestlastega väga rahul. Eriti oli eestlaste hulgas palju häid laskureid. Mitmed neist olid vene keele suhtes täiesti umbkeelsed, nii et laskeharjutustel ei saanud kiituse peale isegi öeldud nõutud "rad staratja" vaid ütlesid puht eestipäraselt "ratsa, ratsa".

Suurem osa õppustest toimus kasarmu õuel. Ainult taktilised õppused toimusid väljaspool linna väikestes metsades. Nendele minek ja tulek oli siis ka tavaliselt ainuke võimalus pääseda välja traataiast. Muidugi toimus minek ja tulek alati valjult rivis, kust keegi ei tohtinud lahkuda.

Kõige muu õppuste hulgas tuli ka eestlastel õppida

venekeelseid sõdurite marssilaule. See oli ju neile väga raske, kes polnud suuteline hääldama vene keele häälikuid. Viis jäi ju kuidagi pähe. Väga koomiline oli kuulda, kuidas sageli eesti sõdurid venekeelse laulu sõnade asemel laulsid selliseid sõnu, mis vist küll ühegi maailmakeele sõnastikku ei mahu. Laulmine oli aga sunduslik. Kes ei laulnud, sai karistada. Sageli nõudsid ohvitserid ja allohvitserid isegi roppude laulude laulmist. Üldse jätsid enamus sõdurite lauludest esteetiliselt väga palju soovida.

Õpetajate intelligentsus jättis nii mõndagi soovida. Allohvitseride hulgas oli paljuid, kes oskasid oma keeles kirjutada ainult väikesi tükke, kuna suured tükid olid neil tundmatud suurused. Vastavalt sellele oli siis ka nende käitumine alluvate ja õpilastega. Mõista, et ka alluval on hing, see ei tulnud üldse küsimusse. Sageli tallati alluvate õigusi armutalt jalge alla, et aga kuidagi saaks hiilgada ülemuse ees. Üks näide sellest. Kuna mina enne sõjaväeteenistusse astumist teenisin Tallinnas Kubermangu Valitsuses, olid mulle tuttavad aukraadid ja nendele vastav tituleerimine. Minu jaoülem, keegi menelane, vanem allohvitser tahtis sedagi ära kasustada selleks, et näidata, kui suure eduga tema on õpetanud noorsõdureid. Kuuldes, et ma tituleerisin ohvitseri õieti, tuleb ta pärast ohvitseri lahkumist minu juurde ja ütleb, et noorsõduril pole vaja tituleerida. Mis sa tituleerid, kui omal pole veel sõduri vormigi. Täitsin ta "isalikku õpetust" ja kui järgmisel korral kõnelesin ohvitseriga, ei lisenud juurde vastavat tiitlit. Kohe kõrgatas sama jaoülem seljatagani: "Tiitel lisanda! Kas sind pole õpetatud?" Vaatasin



Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

Fond 1221. EELK Narva Aleksandri kogudus

Fond 1223. EELK Narva-Jõesuu kogudus

Fond 1261. EELK Palamuse kogudus

Fond 1280. EELK Pärnu-Jaagupi kogudus

Fond 1285. EELK Kolga-Jaani Kogudus

Fond 1286. EELK Paistu kogudus

Fond 1296. EELK Helme kogudus

Fond 2111. Ajalehe Postimees kirjastus ja trükikoda

Fond 3150. EELK Tartu Peetri kogudus

Fond 5166. Pavel Tisler, Põltsamaa kodu-uurija.

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

Fond 1652. Vigastatud Sõjameeste Ühing

Fond 2124. Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon

Käsitirjalised allikad

A. Friedmanni päevik (kogutud projekti “Ajalugu kirjades” raames, asub Tartu ülikooli arhiivinduse õppetoolis).

Adolf-Arthur Kuldkepi päevik (originaal asub Tarvo Kuldkepi valduses).

Eesti sõduri foto koos kirjaga Prantsusmaalt 1916. aastast. Originaal asub Agur Benno käes.

Eglit, Liisi. Eesti sõdurite sõjakogemus Esimeses maailmasõjas. Bakalaureusetöö. Juhendaja Aigi Rahi-Tamm. TÜ eesti ajaloo õppetool. Tartu, 2009.

Jõgisuu, Piret. Viljandimaa kirikuõpetajate kirjad ajalooallikana 1880–1915. Peaseminaritöö. Juhendaja Aigi Rahi. TÜ arhiivinduse õppetool. Tartu, 1999.

Kaelep, Kairi. Eesti Rahva Muuseumi fotokogu I maailmasõja kajastajana. Lõputöö. Juhendaja Ago Pajur. TÜ üldajaloo õppetool. Tartu: 2000.

Krõonström, Mati. Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917. Magistritöö. Juhendaja Tõnu Tannberg. TÜ eesti ajaloo õppetool. Tartu, 1999.

Päevik (autor teadmata; kogutud projekti “Ajalugu kirjades” raames, asub Tartu ülikooli arhiivinduse õppetoolis).

Päevik (autor teadmata; originaal asub Aado Altmetsa valduses).

Publitseeritud mälestused

Grosschmidt, Eduard. Suures heitluses: [mälestused]. Tartu: Noor-Eesti, 1937.

Hinnom, Arnold. Läti küttidega Maailmasõjas: [mälestused]. Tartu: Noor-Eesti, 1938.

Hinnom, Arnold. Suur heitlus. Mälestusi rahvusväeosade ajast ja Vabadussõjast. Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010.

Kadastik, Johann. Võitlejate ridades: memuaarseid vesteid ja visandeid ilmasõjast. Tartus (Tartu: Trükikoda Aleksandri 14 [Trükk ja Kirjastus]), 1930.

Kaho, Johannes. Staabitöötaja märkmeid: sõjamälestusi aastaist 1915–1922. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.

Kasberg, Rudolf. Rahwaste wõitluses: Eesti soldati sõjakirjeldus. Tallinn: Ühiselu, 1915.

Lahealu, Eduard. Sõjavangis: mälestisi. Keilas: J. Kulp (Keila: Külvaja), 1932.

Panius-Semmiste, J. S. Sõja ja revolutsiooni keerises: meeleolulisi mälestusi 1914.–1920. a. Võrus: Joh. Semm., 1933.

Pitka, Johan. Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus, 1921.

Roht, Richard. Kahuriliha: mälestusi ja jutustusi Maailmasõjast. Tartu, Noor-Eesti, 1936.

Roht, Richard. Tsaari ohvitser: mälestusi. Tartu: Noor-Eesti (Tartu: J. Mällo), 1935.

Roht, Roht. Sõjasõit: mälestusi ilmasõjast. Tartus: Noor-Eesti (Tartu: Ed. Bergmann), 1928.

Susi, Arnold. Vene impeeriumi hukk: Otto Tiefi valitsuse ministri mälestused I maailmasõja päevilt. Tallinn: Grenader, 2009.

Toots, Aleksander. Esimeses maailmasõjas ja Venemaa vangilaagrites. Tallinn: Grenader (Tartu: Greif), 2007.

Vastisson, Jaan. Sõjakeerises. Viljandi: Oma Maa (Viljandi: Joh. Nurmberg), 1933.

Öpik, Oskar. Teekond, mis algas Kundas. Tallinn: Oil Shale (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda), 1997.

Perioodika

Hääl (1914, 1915)

Olevik (1914, 1915)

Postimees (1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1920)

Päevaleht (1914, 1915, 1916)

Ristirahwa Pühhapäewaleht (1914)

Sakala (1914, 1915)

Tallinna Teataja (1915)

Võru Teataja (1914, 1915, 1916)

Kirjandus

1. Eesti Polgu komitee protokollid 1917–1918. Koost. Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001.

Aivistu, Anneli. Ajaleheturunduse algusaegadelt. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Koost. Epp Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000. Lk 43–66.

Andresen, Lembit. Eesti kooli ajalugu: algusest kuni 1940. aastani. Tallinn: Avita, 2003. Lk 140.

Arthur, Max. Forgotten Voices of the Great War. A New History of WWI in the Words of the Men and Women Who Were There. London: Ebury Press, 2003.

Aru, Krista. Üks kirk, kolm mõõdet. Peatükke eesti toimetajakesksest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008.

Aru, Krista. Eesti toimetajakeskne ajakirjandus kodanikuühiskonna kujundajana ja omakultuuri kandjana ajalehe Postimees (1886–1935) näitel. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2010.

Audoin-Rouzeau, Stéphane; Becker, Annette. 14-18: Understanding the Great War. New York: Hill and Wang, 2002.

Babington, Anthony. Shell-shock. A History of the Changing Attitudes to War Neurosis. London, 1997.

Bourke, Joanna. An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare. New York: Basic Books, 1999.

Bourke, Joanna. Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

Brüggemann, Karsten. Sõda ja mälu ehk Ajaloolase kapituleerumisest. – Vikerkaar 2006, nr 4–5. Lk 122–128.

Buschmann, Nikolaus. Der verschwiegene Krieg: Kommunikation zwischen Front und Heimatfront. – Kriegserfahrungen, Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges. Hg. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Dieter Langwiesche, Hans Peter Ullmann. Essen: Klartext Verlag, 1997. Lk 208–224.

Cadot, Juliette. Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917). – The Russian Review 2005, Vol. 64. Lk 440–455.

Commemorating War: the politics of memory. Ed. by Timothy G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper. New Brunswick: Transaction Publishers, 2004.

Cronier, Emmanuelle. Leave and Schizophrenia: *Permissonnaires* in Paris during the First World War. – Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies. Ed. by Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden: Brill Academic Publishers, 2003. Lk 143–158.

Daniel, Ute. Der Krieg der Frauen 1914–1918: Zur Innenansicht des Ersten Weltkrieges in Deutschland. – „Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch...“ Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkrieges. Hg. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz, Essen: Klartext Verlag, 1997. Lk 131–150.

Darrow, Margaret. French Women and the First World War. War Stories of the Home Front. New York: Berg, 2000.

Davis, Belinda. Homefront. Food, Politics and Women's Everyday Life during the First World War. – Home/Front. The military, War and Gender in Twentieth-Century Germany. Ed. by Karen Hagemann, Stefanie Schüler-Springorum. New York: Berg, 2002. Lk 115–138.

Dobson, Miriam; Ziemann, Benjamin. Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-Century History. New York: Routledge, 2009.

Dorgeles, Roland. Puuristid. Tartu: Loodus, 1932.

Dowler, Wayne. Classroom and Empire: The Politics of Schooling Russia's Eastern Nationalities, 1860–1917. Québec: McGill-Queen's University Press, 2001. Lk 215–234.

Eesti! Sa seisad lootusriikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust määrata ja juhtida võid. Eesti riikluse alusdokumendid 1917–1920. Koost. Ago Pajur. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008.

Eglit, Liisi. Kirjad, päevikud ja mälestused eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatena. – Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja insitutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 19 (26). Koost. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012. Lk 212–234. [kogumik ilmumisel]

Eglit, Liisi. Sõja- ja kodurinde suhted I maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjades ja mälestustes. – Eesti sõjaajaloo aastaraamat = Estonian Yearbook of Military History 2(8). Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2012. [kogumik ilmumisel]

Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918. Ed. by Jaan Ross. Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart, Band 5. Cologne, Weimar and Vienna: Böhlau Publishers, 2012.

Figes, Orlando. Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917. London: Yale University Press, 1999.

Fitzpatrick, Sheila. The Russian Revolution. New York: Oxford University Press, 1994.

Fussell, Paul. The Great War and Modern Memory. London: Oxford University Press, 2000.

Gagen, Elizabeth. Homespun Manhood and the War Against Masculinity: Community Leisure on the US Home Front, 1917–19. – Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography 2009, Vol. 16, No. 1. Lk 23–42.

Gailit, August. Isade maa. Tartu: Noor-Eesti, 1935.

Garton, Stephen. Longing for War: Nostalgia and Australian Returned Soldiers after the First World War. – Commemorating War: the politics of memory. Ed. by Timothy G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper. New Brunswick: Transaction Publishers, 2004, lk 222–239.

Gatrell, Peter. Russia's First World War: A Social and Economical History. Harlow [etc.]: Pearson Longman, 2005.

Giesbrecht, Sabine. Deutsche Liedpostkarten als Propagandamedium im Ersten Weltkrieg. – Lied und populäre Kultur / Song and Popular Culture 2005/2006, No. 50/51. Lk 55–97.

Guyatt, Mary. Better Legs. Artificial Limbs for British Veterans of the First World War. – Journal of Design History 2001, Vol. 14, No. 4. Lk 307–325.

Hagen, Mark von. Reformi piirid: paljurahvuseline keiserlik armee silmitsi rahvuslusega, 1874–1917. – Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II. Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010. Lk 304–322.

- Halliday, John.** Censorship in Berlin and Vienna during the First World War: A Comparative View. – *The Modern Language Review* 1988, Vol. 83, No. 3. Lk 612–626.
- Hanna, Martha.** A Republic of Letters. The Epsitolar Tradition in France during World War I. – *The American Historical Review* 2003, Vol 108, No. 5. Lk 1338–1361.
- Healy, Maureen.** Civilizing the Soldier in Postwar Austria. – *Gender and War in twentieth-century Eastern Europe*. Ed. by Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. Indianapolis: Indiana University Press, 2006. Lk 47–60.
- Hemingway, Ernest.** Jumalaga, relvad! Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1937.
- Hemmings, Robert.** Of Trauma and Flora: Memory and Commemoration in Four Poems of World Wars. – *University of Toronto Quarterly* 2008, Vol. 77, No. 2. Lk 738–756.
- Hinrikus, Rutt.** Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – *Võim ja kultuur*. Koost. Arvo Krikmann, Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003. Lk 171–214.
- Hobsbawm, Eric.** Äärmuste ajastu: lühike 20. sajand 1914–1991. Tallinn: Varrak, 2002.
- Hofer, Hans-Georg.** War Neurosis and Viennese Psychiatry in World War One. – *Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies*. Ed. by Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden: Brill Academic Publishers, 2003. Lk 243–260.
- Holquist, Peter.** Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921. London: Harvard University Press, 2002.
- Hunt, Nigel; McHale, Sue.** Memory and Meaning: Individual and Social Aspects of Memory Narratives. – *Journal of Loss and Trauma* 2008, Vol. 13, No. 1. Lk 42–58.
- Jaago, Tiiu.** Sündmus – mis-juhtus-küsimus tõsielulugudes. – *Jutustamise teooriad ja praktikad*. Koost. Marina Grišakova. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010. Lk 183–204.
- Jaago, Tiiu; Kõresaar, Ene; Rahi-Tamm, Aigi.** Oral History and Life Stories as a Research Area in Estonian History, Folkloristics and Ethnology. – *Elore* 2006, Vol. 13, No. 1. Lk 1–15.
- Jahn, Hubertus.** Patriotic Culture in Russia during World War I. London: Cornell University Press, 1998.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki.** War as a Turning Point in Life. – *Narrating, Doing, Experiencing. Nordic Folkloristic Perspectives*. Ed. by Annikki Kaivola-Bregenhøj, Barbo Klein, Ulf Palmenfelt. Helsinki: Finnish Literature Society, 2006. Lk 29–46.
- Kalkun, Andreas.** Jakob Ploomi kirjad sõjast: kirjakonventsioonid ja isiklik tragöödia. – *Akadeemia* 2008, nr 3. Lk 559–589.
- Kappeler, Andreas.** Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel. – *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*. Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 51–92.
- Karjahärm, Toomas.** Ida ja Lääne vahel. Eesti-Vene suhted 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.
- Kirss, Tiina.** Mälujäljed ja tõlgendamisvõimalused: eestlaste elulood Saksa okupatsiooni ajast. – *Vikerkaar* 2006, nr 4–5. Lk 136–149.
- Kivikas, Albert.** Nimed marmortahvilil. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1936.
- Kõresaar, Ene.** Elu idoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2005.

Kõresaar, Ene. *Kollektiivne mälu ja eluloo uurimine*. – Kultuur ja Mälu. *Studia Ethnologica Tartuensia* 4. Toim. Terje Anepaio ja Ene Kõresaar. Tartu: Tartu Ülikool, 2001. Lk 42–58.

Kõresaar, Ene. Mälu, aeg, kogemus ja eluloo uurija pilk. – Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi perspektiive. *Studia Ethnologica Tartuensia* 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003. Lk 7–32.

Kowalski, Ronald. *The Russian Revolution 1917–1921*. London: Routledge, 1997.

Kröönström, Mati. Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid. – *Ajalooline Ajakiri* 1998, nr 2. Lk 49–64.

Kröönström, Mati. Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. (Juhendaja Tõnu Tannberg, Tartu ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. Lk 50–51.

Kröönström, Mati. Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914. – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos*. Tartu: Scripta Musicalia, 1994. Lk 184–196.

Kröönström, Mati. Tsaariarmees teeninud eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalsest päritolust. – *Ajalooline Ajakiri* 2000, nr 3. Lk 43–50.

Krumeich, Gerd. *Kriegsfront – Heimatfront. – Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges*. Hg. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Dieter Langwiesche, Hans Peter Ullmann. Essen: Klartext Verlag, 1997. Lk 12–19.

Kühne, Thomas. *Kameradschaft: Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.

Kurvits, Oskar. Eesti rahvusväeosade loomine: 1917–1918. 1. Eesti polk, I. Tallinn: Selts 1. Eesti Polk, 1930.

Leese, Peter. *Shell Shock. Traumatic Neurosis and the British Soldiers of the First World War*. New York, 2002.

Link, Sabine. Censoring the Films in Düsseldorf during the First World War. – *Film History* 2010, Vol. 22. Lk 426–439.

Loez, André. *Tears in the Trenches: A History of Emotions and the Experience of War. – Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies*. Ed. by Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden: Brill Academic Publishers, 2003. Lk 211–227.

Lohr, Eric. *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens during World War I*. London: Harvard University Press, 2003.

Lokk, Vitali. Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur. Tallinn: Argo, 2008.

Lynch, E. P. F. *Somme Mud. The Experience of an Infantryman in France 1916–1919*. Ed. by Will Davies. London: Bantam Books, 2008.

Malon, Carolyn. *The Art of Remembrance: The Arts and Crafts Movement and the Commemoration of the British War Dead, 1916–1920. – Contemporary British History* 2012, Vol. 26, No. 1. Lk 1–23.

Merridale, Catherine. *The Collective Mind: Trauma and Shell-Shock in Twentieth-Century Russia. – Journal of Contemporary History* 2000, Vol. 35, No. 1. Lk 39–55.

Mertelsmann, Olaf. Mälu ajaloo allikana? – *Vikerkaar* 2006, nr 4–5. Lk 129–135.

Meyer, Jessica. Gladder to be going out than afraid: Shellshock and Heroic Masculinity in Britain, 1914–1919. – *Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies*. Ed. by Jenny Macleod, Pierre Purseigle. Leiden: Brill Academic Publishers, 2003. Lk 195–210.

Mosse, George. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1991.

Mõttus, Juhan. 2. jalaväepolgu ajalugu: allikapublikatsioon. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007.

Nelson, Robert. Soldier Newspapers: A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond. – *War in History* 2010, 17(2). Lk 167–191.

Niklander, Kirsti-Salmi. Sündmus, kogemus ja jutustamine. – *Mäetagused* 2009, nr 43. Lk 19–38.

Ohvitserina Vene armees. Polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909). Toim. Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002.

Perkins, John; Patrikeeff, Felix. National Identity Formation in the Baltic Provinces of the Russian Empire: The Skerst Family in the Nineteenth and Twentieth Centuries. – *National Identities* 2001, Vol. 3, No. 1. Lk 37–49.

Piirimäe, Eva. Keeleline pööre. – *Keel ja Kirjandus* 2008, nr 8–9. Lk 589–603.

Piirimäe, Eva. Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvusluse uurimiseks. – *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*. Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009. Lk 167–189.

Rachamimov, Alon. „Female Generals“ and „Siberian Angels“: Aristocratic Nurses and the Austro-Hungarian POW Relief. – *Gender and War in twentieth-century Eastern Europe*. Ed. by Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. Indianapolis: Indiana University Press, 2006. Lk 23–45.

Rahi, Aigi; Jõgisuu, Piret. Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana. – *Ajalooline Ajakiri* 1998, nr 2(101). Lk 29–48.

Rahi, Aigi; Jõgisuu, Piret. Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast. – *Ajalooline Ajakiri* 2000, nr 3(110). Lk 51–67.

Rahu, Kalju. *Isamaa eest: film-romaan Vabadussõjast*. Tartu: Loodus, 1935.

Rahvusväeosade loomisest Eestis: mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918. Koost. Tõnu Tannberg ja Ago Pajur. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998.

Read, Christopher. *From Tsar to Soviets: Russian People and Their Revolution, 1917–1921*. London: UCL Press, 1996.

Reidla, Jana. Kaanepiltide teemal. Külaskäik Augustowo metsa sõjaliinile 12. aprillil 1915. – *Ajalooline Ajakiri* 1998, nr 2(101). Lk 117–119.

Remarque, Erich Maria. *Läänerindel muutuseta*. Tartu: Tapper, 1929.

Rüga, Melly; Lauk, Epp. Uudisžanri muutumine ajalehes Postimees aastatel 1892–1919. – *Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940*. Koost. Epp Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000. Lk 67–78.

Ruth, Harris. *The Child of the Barbarians: Rape, Race and Nationalism in France during the First World War*. – *Past and Present* 1993, No. 141. Lk 170–206.

Ruthchild, Rochelle. Equality and Revolution: Women's Rights in the Russian Empire 1905–1917. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2010.

Seregny, Scott. Zemstvos, Peasants, and Citizenship: The Russian Adult Education Movement and World War I. – Slavic Review 2000, Vol. 59, No. 2. Lk 290–315.

Smith, John. Russian Military Censorship during the First World War. – Revolutionary Russia 2001, Vol. 14, No. 1. Lk 71–95.

Smith, Stephen. The Russian Revolution: A Very Short Introduction. New York, Oxford University Press, 2002.

Sõjakirjad, 1914: sõjaväelaste muljed I maailmasõja päevilt. 1. aine. Tallinn: V. Ehrenpres, 1914.

Soldiers of Memory: World War II and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories. Ed. by Ene Kõresaar. New York: Rodopi, 2011.

Steinberg, Mark. Voices of Revolution, 1917. London: Yale University Press, 2001.

Stockdale, Melissa. „My Death for the Motherland is Happiness“: Women, Patriotism and Soldiering in Russia's Great War, 1914–1917. – The American Historical Review 2004, Vol. 109, No. 1. Lk 78–116.

Stuart, Victoria. „War Memoirs of the Dead“: Writing and Remembrance in the First World War. – Literature & History 2005, Vol. 14, No. 2. Lk 37–52.

Suny, Ronald Grigor. Nationalities in the Russian Empire. – The Russian Review 2000, Vol. 59. Lk 487–492.

Takkin, Arnold. Eesti Esimese maailmasõja aastail. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.

Tamm, Marek. Hayden White ja keeleline pööre ajaloo filosoofias. – Tuna 2003, nr 1. Lk 128–133.

Tamul, Sirje. „Tartu Ülikool venestamise, sõja ja sulgemise ohus (1882–1918),“ – Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II. Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010. Lk 69–126.

Tannberg, Tõnu. „Numerus clausus“ Vene armees. Usulistest ja rahvuslikest piirangutest tsaariaarmee komplekteerimisel 19. sajandi teisel poolel. – Ajalooline Ajakiri 2000 (110), nr 3. Lk 35–42.

Tannberg, Tõnu. „Tsaar kui kutsus oma lapsi...“. 1914. aasta mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaal. – Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 3(10). Toim. Leino Pahtma, Helina Tamman. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998. Lk 193–212.

Tannberg, Tõnu. Aleksander Tõnisson rahvusväeosade formeeri ja ülemana. – Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, 2011. Lk 299–313.

Tannberg, Tõnu. Eesti ala Venemaa sõjaväesüsteemi integreerimise tagajärjed: kas „kahesaja-aastane rahuaeg“ või perekümne impeeriumi altarile? – Tuna 2010, nr 3. Lk 52–67.

Tannberg, Tõnu. Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, 2011.

The Anthropology of Experience. Ed. by Victor W. Turner, Edward M. Bruner. Chicago: University of Illinois Press, 1986.

Thomsen, Dorthе; Berntsen, Dorthе. The Long-Term Impact of Emotionally Stressful Events on Memory Characteristics and Life Story. – *Applied Cognitive Psychology* 2009, Vol. 23, No. 4. Lk 579–598.

Throop, Jason. Articulating Experience. – *Anthropological Theory* 2003, Vol. 219, No. 3. Lk 219–241.

Trotsky, Leon. History of the Russian Revolution. (Transl. by Max Eastman). Chicago: Haymarket Books, 2008.

Uuet, Liivi. Julius Kuperjanovi kirjad koolivennale. – *Tuna* 2007, nr 2. Lk 67–71.

Vitarbo, Gregory. Rahvuspoliitika ja Vene keiserlik ohvitserikorpus. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. II. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010. Lk 283–303.

Wade, Rex. The Russian Revolution. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Weeks, Theodore. Venestus ja leedulased. – Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II. Koost. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010. Lk 93–112.

Wilson, Ross. „Tommifying“ the Western Front, 1914–1918. – *Journal of Historical Geography* 2011, Vol. 37, No. 3. Lk 338–347.

Wilson, Ross. Memory and Trauma: Narrating the Western Front 1914–1918. – *Rethinking History* 2009, Vol. 13, No. 2. Lk 251–267.

Winter, Jay. Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century. London: Yale University Press, 2006.

Winter, Jay. Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Граф, Георгий. Революция и флот: Балтийский флот в 1917–1918 гг. Москва: Вече, 2011.

Засурский, Ясен. Русская журналистика в документах: история надзора. Москва: Аспект Пресс, 2003.

Катков, Георгий. Февральская революция. Москва: Центрполиграф, 2006.

Милюков, Павел. История второй русской революции. Москва: РОССПЭН, 2001.

Назаренко, Кирилл. Флот, революция и власть в России: 1917–1921. Москва: Квадрига: Русская панорама, 2011.

Нефедов, Сергей. О причинах Русской революции. – О причинах Русской революции. Тоim. Леонид Гринин, Андрей Коротаев, Сергей Малков. Москва: URSS: Издательство ЛКИ, 2010. Lk 25–60.

Старцев, В. И. Почтовая открытка как средство идеологической обработки населения в начале первой мировой войны. – Россия и Первая мировая война: (материалы международного научного colloquium). Тоim. Смирнов, Н. Санкт-Петербург: Буланин, 1999. Lk 96–100.

Internetileheküljed

Rebhan-Glück, Ines. „Wenn wir nur glücklich wieder beisammen wären...“ Der Krieg, der Frieden und die Liebe am Beispiel der Feldpostkorrespondenz von Mathilde und Ottokar Hanzel (1917/18). Diplomarbeit. Betreuerin Christa Ehrmann-Hämmerle. Universität Wien. Wien, 2010. [http://othes.univie.ac.at/8301/1/2010-01-18_0308027.pdf] (30.04.2012)

Демоскоп weekly: [http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php] (26.04.2012)

Summary

War Experience of Estonian World War I Soldiers: A Comparative Study of Wartime Letters and Postwar Memoirs

World War I (WWI) marks a significant turning point for the history of mankind, which cannot be overestimated even almost a century later. On the one hand, it brought about an unprecedented number of casualties, material damage and mourning, on the other, it considerably contributed to the improvement of medicine and science. WWI is seen as the starting point of the Thirty Years' War of the 20th century, and also as the beginning of the *Age of Extremes*. It carries the same importance for the history of Russian Empire and nations within it, marking along with following civil war period a “continuum of crisis” that more or less defined the upcoming 20th century altogether. About 100 000 Estonian soldiers took part of the war as members of the Russian Army, fighting mainly in current Poland, Belarus, Baltic States and Russia.

Due to the changes in historical science, ethnology and anthropology over the past decades, researches of WWI have started to pay attention not only to the military and political, but also to the social side of the war, investigating the effect of the war on social processes, economy, culture and more particularly on people who participated in the war one way or another. One of the main notions that researchers use when dealing with the war's impact on society is *war experience*, which is usually defined using a scale *reality-experience-expression*. Reality consists of the events that actually took place, forming a person's experience – how he/she defines and interprets them. The latter reveals itself to the researcher only as an oral or written testimony, e.g. in letters, diaries and memoirs, being influenced by several factors such as the addressee, author's objectives, socio-political context, current discourses, censorship, self-censorship etc.

To distinguish and compare war experiences of different social groups researchers have often used two more notions: *war front* and *home front*. The first refers to people who were part of the armies: soldiers, officers and medical personnel. The experiences of those people consisted of fighting, relations inside the army, life in a military environment etc. Home front refers to civil society which was mostly not directly affected by the war: soldiers' families, friends and civil society as a whole. Its experience refers to ways society managed in conditions of war – what problems the latter caused and what developments it induced, how

civil society managed to cope without its fathers, sons and husbands who left to war front and in which ways it contributed to the war effort. While these notions are not entirely trouble-free, they are successfully exerted in the historiography of war experience and are also used in this paper.

The aim of my MA thesis is to analyze the war experience of Estonian WWI soldiers, comparing soldiers' wartime letters sent to a local newspaper *Postimees* to postwar memoirs collected by the Committee of History of the War of Independence (CHWI) in 1920s and 1930s. Aforementioned material is selected due to its similar addressee (public), the authors' objectives (getting published), that makes it well comparable, and adequate size. Moreover, the different time and context of writing lets us analyze how and why soldiers' expressions of their experiences changed in time. Therewith, I aim an interdisciplinary viewpoint: while analyzing soldiers' expressions, I draw conclusions about their experiences, but also about the gap between those two. It is important to notice that while the war experience of Estonian soldiers is examined here as a whole, in reality it consists of thousands of different experiences that have somewhat similar characteristics. The aim of this paper is to accentuate those similarities. For a closer research, I have selected to concentrate on three aspects of Estonians' experience that are widely discussed in the material and define the experience as a whole: Estonians' position as a minority in the Russian Army, the relationship with home front and the February Revolution of 1917.

The first chapter of this paper examines the source material and its authors more closely. Approximately one thousand authors sent their letters to *Postimees* 1914–1917, signing them mostly collectively. Apart from their name, sometimes also contingent and location, there is little to know about them. Nevertheless, analyzing their writing style, grammar, handwriting etc., it can be said that the authors resembled the society as a whole, not only the more educated elite. There is significantly more information about the 29 authors of the memoirs. Relying on questionnaires that they ordinarily filled out, it can be said that most of them were farmers with primary education who served in WWI as privates. Five authors became officers during the war. Most authors of the memoirs also served in Estonian national contingents in 1917 and took part of the War of Independence (1918–1920). The latter is especially important while the experience of the War of Independence somewhat marked the authors' WWI experience. At the same time, it also focused them to write about the period between two wars and their returning experience as well (something rather rarely touched upon in the Estonian material).

Letters and memoirs are affected by several aforementioned factors like self-censorship, socio-political background, prevailing discourses, but also similar published material (e.g. letters printed in *Postimees*, published memoirs and war novels). The latter was well-written and interesting, therefore setting a good example for the authors, but sometimes also intimidating them as their experiences were somewhat different and/or they were not able to express them so legibly. While letters and memoirs are narratives, they can be analyzed thematically and be contrasted to other similar sources. Comparing Estonian material to the material from western belligerent armies reveals few missing or less opened subjects, such as shell shock, the emotional and pleasant side of the war etc., which may point to different social contexts.

Estonian soldiers' war experience was highly influenced by their unfavorable position inside the Russian army. Both letters and memoirs stress the inequitable position of Estonians as a minority, describing their insufficient Russian language skills, physical and mental violence regarding Russians' chauvinist stance and wide-spread suspiciousness towards the Estonians, continuously bad or deteriorating relationship with Russian fellow-soldiers and aloneness. The authors used mainly two strategies while coping with aforementioned aspects: stressing the importance of Estonian fellow-soldiers and demonstrating their superiority of Russian soldiers (and officers) who they saw as the main cause of their problems. They often opposed Russians, ascribing the latter detested characteristics like lack of education, foulness, zealous religiousness etc. Regarding the letters, it can be said that from 1915 Estonian soldiers' attitude towards the Russians was sometimes even more negative than towards the enemy.

Estonian soldiers' letters reveal a *narrative of a victim*, describing the unfair situation, conceding its inevitability and not mentioning how they were able to solve it. They rather saw Estonian national contingents as a possible solution they fervently longed for. Nevertheless, Estonian soldiers remained quite fealty and expressed their loyalty towards the czar (later towards the Provisional Government) at least until mid-1917. The memoirs, on the other hand, reveal a *narrative of a hero*, which also describes the uneven position of Estonians, but accentuates various ways they were able to overcome it, e.g. uniting with fellow Estonian soldiers and their positive characteristics (higher intelligence, adroitness in drilling). The most important characteristic of the memoirs is Estonian soldiers' physical superiority of others, especially Russians. The memoirs did not stress the role of Estonian national contingents as much and also described their negative sides.

Therefore, although the uneven position of Estonian soldiers shaped the core of their experience, they expressed it differently over the course of time. The latter can be explained by different national sentiment, socio-political context and victorious War of Independence that changed soldiers' viewpoint on the matter. Estonian soldiers' national problems and the way they defined and interpreted them also influenced the other aspects of their war experience like soldiers' attitude towards the enemy and their relationship with home front.

In the analysis of the relationship between war front and home front, soldiers' letters and memoirs complete each other: while the letters offer material about soldiers' viewpoint on the matter during the war, the memoirs give information about their return home. Interestingly, Estonian veterans tend not to analyze their wartime relationship with home front in their memoirs. The reason could be their lack of information during the war, which cut them off of the civil society, but in many cases, also their own initiative to stop contacts with home. Although it is difficult to analyze the reasons for the latter, it could be seen as their chosen strategy to cope with the frontline experience.

When combining soldiers' letters and memoirs, one can separate four periods in the relationship between two fronts. From the beginning of the war until the end of 1915, the relationship remained very positive. During the second period, year 1916 and the beginning of 1917, it deteriorated considerably, only to recover somewhat during the following months of the February Revolution in 1917. Soldiers saw two fronts as separate parts of society, sometimes (most obviously after the revolution) also hinting the role that home front played in the war. Nevertheless, they stressed home front's obligations rather its suffering and the effect war had on the civil society. For most soldiers, fighting on the battlefield constituted the main aspect of the war experience, and therefore they started to pay more attention on home front only in 1917–1918, when the warfare reached their homeland. Describing the fourth period in 1918, soldiers returning home and getting accustomed to the civil society, veterans did not stress their personal experience as much, but rather the processes that affected the society as a whole (e.g. German occupation).

Regarding this aspect of the experience, the main difference between letters and memoirs is the importance soldiers ascribed to their relationship with home front. This was clearly affected by the way soldiers portrayed Estonians' position inside the Russian Army. In other words, Estonian soldiers' position and national problems highly influenced the part of the experience that was related to the communication with home front. Letters (revealing narratives of a victim) stressed the importance of the relationship with home front, while the

memoirs (representing a narrative of a hero), remained silent on the matter or rather noted the interruption of the communication.

The greatest differences between letters and memoirs emerge when analyzing the February Revolution. Letters welcomed the revolution, greeted the Provisional Government, often expressing pathos, and described how Estonians actively took part of the revolutionary events. Soldiers described the positive influence of their newly ascribed rights and freedom, noting the lifted patriotism of the army. Memoirs took a more reserved position when describing the new government, noted that Estonians mainly absented themselves from the movement and described how the army fell apart after the revolution. Some authors even ridiculed the revolution. On the other hand, memoirs also reflected some hopes during the months following the outburst of the revolution, regarding the new government and the army's will to fight.

The vast differences between two sources when describing the February Revolution and its effects on the army are mainly to be explained by their socio-political context. While the authors of the letters were in the midst of a mass movement and propaganda, the authors of the memoirs commemorated these events retrospectively. Comparing the year 1917 and the time veterans wrote down their memoirs, the image of the February Revolution had deteriorated due to its negative sides that had meanwhile occurred (e.g. the fact that the Russian Army fell apart, soldiers' desertions, looting etc.), and also because it had somewhat paved the way to a Bolshevik *coup d'état* in October 1917.

The analysis of three interrelated subjects of war experience shows that over the course of time and in various socio-political contexts the experience reveals itself through different expressions. Wartime letters reveal an experience that stresses Estonian soldiers' victim-image, importance of the relations with home front and shows how soldiers took actively part of the February Revolution. The authors of the memoirs, on the other hand, portray themselves as heroes, do not stress the importance of the relations with home front and keep a distance with the February Revolution. In other words, the experience (i.e. ascribing meaning to the events) evolves in time and reveals itself differently from various sources. Letters sent to *Postimees* and memoirs collected by CHWI constitute only a part of the source material that reveals soldiers's war experience. Therefore, a wide range of material (private letters, published memoirs, diaries) are yet to be analyzed more profoundly.